

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Székelyi Mária · Örkény Antal
Csepeli György · Barna Ildikó

A SIKER FÉNYTÖRÉSEI

Székelyi Mária · Örkény Antal
Csepeli György · Barna Ildikó

A SIKER FÉNYTÖRÉSEI

Budapest, 2005

A könyv háttéréül szolgáló kutatások
az OTKA T034203 és a T032195 számú támogatásaival készültek.

© Székelyi Mária, Örkény Antal, Csepeli György, Barna Ildikó,
Budapest, 2005

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

SIKERES ROMÁK 17

A sikeres romák iskolai mobilitása 22

A sikeres romák iskolai végzettsége 23

A szülők iskolai végzettsége és a kért iskolai karrierje 30

A kibocsátó családok mobilitási stratégiái 32

A gyerekkori mikrokörnyezet jellemzői 40

Az életutak sikerei és kudarcai 43

A kapcsolati háló etnikai vonásai 49

A roma identitás konstrukciója 54

Romának lenni 64

A roma mobilitás forgatókönyvei 71

Státushatás és a mobilitás forgatókönyvei 75

Társadalomkép és sikerességérzet 77

Sikerességérzet, elégedettség, etnikai identitás és konfliktuspotenciál 87

Asszimiláció és mobilitás 92

A RENDSZERVÁLTÁS ÍGÉRETE 95

A kutatásról 95

„Objektív” sikeresség 99

Tudástőke 99

Vagyon és jövedelem 100

Kapcsolati tőke 105

Elismertség és presztízs 110

Az „objektív” sikeresség mérése 112

Családi mobilitási erőforrások mint a sikeresség előfeltételei	119
Az intergenerációs mobilitás az iskolázottság dimenziójában; makroszintű trendek	119
A foglalkozási státus megszerzése és a mobilitás	122
A vagyoni helyzet átöröklése	126
A kapcsolati tőke átöröklése	129
A kibocsátó család nagysága	131
Sikerességérzet	132
Erőforrások és a megszerzett társadalmi pozíció	140
Igazságossági ítéletek és a sikeresség	146
Hitek, remények, csalódások	149
 ÖSSZEGZÉS	159
 IRODALOM	163

ELŐSZÓ

Ez a könyv a sikerről szól. Az elkövetkező közel kétszáz oldalon arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a karrier, az érvényesülés és a siker néhány szociológiai jellemzőjét, mégpedig úgy, ahogy azt a társadalom szereplői megélik és értékelik. Másképpen fogalmazva a siker érvényesülésének különféle útjait és perspektíváit szeretnénk bemutatni az 1990-es évek Magyarországon, a szociológia és a szociálpszichológia optikájából, egy olyan társadalmi környezetben, amely csak most tanulja azokat a szabályokat és életvezetési stratégiákat, amelyek egy versenyen alapuló piaci rendszerben a kitűzött személyes célok sikeres eléréséhez vezetnek.

Gróf Széchenyi István valóságos bombát robbantott a korabeli magyar közvéleményben, amikor 1830-ban közreadta Hitel című munkáját. E mai szemmel is aktuális könyv remek elemzését adja annak, hogy a magyar birtokos miért „szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene”, a magyar miért „nem bírja magát oly jól, mint körülményei engednék”, s egyáltalán miért van az, hogy a magyar gazda „nem viheti mezeit a lehető legmagasabb virágzásra”.

A könyv hatásának titka, hogy szerzője nem elégszik meg a száraz közgazdasági okfejtéssel, s nem csupán a piaci viszonyok hiányát, a kereskedés és az ipar fejletlenségét fájlalja, hanem kritikája a lényegre, az embert találja el. Széchenyi hitelfogalma ugyanis magában foglalja a hitel szó által jelölt pénzkölcsönzési technikát, de ugyanolyan, ha nem nagyobb erővel utal azokra a viszonyokra is, amelyek társadalomlélektani értelemben egyáltalán lehetővé teszik a hitel kérését, nyújtását és működését.

A magyar nemzetkarakterológián nem fogott Széchenyi műve. Karácsony Sándor (Karácsony 1985) szellemesen forgatja ugyan ellenkezőjére a magyar nemzetkarakterológia archetípusait, de azok megfordítva sem felelnek meg Széchenyi elvárásainak. Bárhogyan is értelmezzük, a „sült galambra várás”, a „patópáloskodás”, a „széthúzás” és a „szalmaláng” mintáiból semmiképpen sem következik az a fajta racionalitás, amelynek mércéje az egyéni teljesítmény sikere, elsősorban ott, ahol azt mérni lehet: a gazdaságban.

A siker a magyar mentalitástörténet nagy kudarca. Ha e kudarc okairól gondolkozunk, Széchenyi gondolatmenetét kell alkalmaznunk, mely szerint a hitel, valamint az azt hitelesítő társadalomlélektani folyamatok hiánya okozta, hogy a feudalizmusból kibontakoztatni teljesen sosem tudó magyar társadalomban a siker mindig is gyanús, a nemzet igazi karakterétől idegen jelenség maradt.

Siker csak olyan társadalomban lehetséges, mely átment a polgári átalakulás és a politikai értelemben vett nemzetállammá alakulás vizsgáján. A magyar mentalitás sikerellenessége e két átalakulás tökéletlenségére vezethető vissza. A politikai értelemben vett nemzetállam hiánya gyanakvást és bizalmatlanságot szült a birodalmi keretek között működő, lényegileg nemzetfeletti állammal szemben, a polgári rend hiánya pedig tovább éltette a piac- és sikerellenes nemesi értékrendet, melynek prizmáján keresztül a magyar szem a sikeres teljesítményt idegenek, a rendi társadalmon kívül álló jövevények (zsidók, örmények, németek, görögök) nemzetrontó tevékenységének látta és láttatta.

Döntő szempontnak az állammal szembeni bizalmatlanság tűnik, aminek következtében a nem nemzetiként definiált állam által kivetett adók sarcnak tűnhettek. Sarcot pedig senki se szeret fizetni. A sarcfizetéssel szembeni ellenállás sajátos sikerellenes mimikrit fejlesztett ki a magyar társadalomban. Az eredmény a sarcmentalitás lett. Ezzel szöges ellentétben jöhetett volna létre a Széchenyi által sürgetett hitelmentalitás, amelynek tengelyében a siker, az elismerés, a pozitív polgári identitás állhatott volna.

Az 1. táblázatban szemléltetjük a kétféle mentalitás összetevőit és következményeit.

1. táblázat: Sarcmentalitás és sikermentalitás

Összetevő	Sarcmentalitás	Hitelmentalitás
Adózás	kijátszás	engedelmeskedés
Önbemutató	negatív	pozitív
Személyközi attitűd	gyanakvás	bizalom
Államattitűd	kimaradás	részvétel
Világkép	szorongás	remény
Önbeteljesítő jóslat	kudarc	siker
Kultúra	panaszkodás	büszkeség

Aki úgy véli, hogy tőle jogtalanul csak szüntelen elvenni (sarcolni) akarnak, az természetszerűleg a ténylegeshez képest rosszabb helyzetűnek fogja magát mutatni, hiszen úgy gondolkodik, hogy aki szegénynek, elesettnek, szerencsétlennek látszik, attól az adószedők kevésbé akarnak majd pénzt elszedni, mint attól, aki sikeres és gazdag. Ezzel szemben, aki hitelre orientált, annak érdeke, hogy a ténylegesnél is jobb helyzetben lévőknek tüntesse fel magát, hiszen csak ebben az esetben remélheti, hogy hitelt fog kapni a banktól vagy egyéb hitelfolyósító szervezettől.

A kétféle mentalitás kulcseleme az önbeteljesítő jóslat. Aki ugyanis huzamosan a kudarcmimikri szerint él, az interiorizálja az eredetileg szerepszerűen felvett mentalitást, nem fog magában hinni, és valóban kudarcos lesz. Aki viszont huzamosan a hitelmentalitás autoszugesztíója szerint él, az hinni fog magában, s ténylegesen elindul a siker útján.

Az 1. táblázat utolsó sora arra utal, hogy ha nemzedékek adják át egymásnak az egyik vagy a másik mentalitást, akkor azok beépülnek a kultúrába és hagyománnyá válnak, megszabva a normalitás és abnormalitás megítélésének normáit.

Gerő András a mai magyar társadalom esetében joggal beszél panaszskultúráról, amelyben a siker, a kiemelkedő egyéni teljesítmény inkább deviancia, rejténivaló stigma, mintsem a nyilvánosság előtt vállalható, másokat követésre sarkalló példa (Gerő 1993).

Pach Zsigmond Pál egy 1982-ben tartott előadásában (Pach 1982: 401) igen alaposan érvel amellett, hogy a gazdasági, kulturális és politikai teljesítményt, valamint az egyén hivatását megkérdőjelezzük, sőt ellehetetlenítik a nemzeti autosztereotípiák és a mögöttük lévő „tényleges társadalmi szemléletmódok és attitűdök”, amelyek tovább éltek a magyar történelem nagy fordulata, 1945 után is.

Egy pillanatra úgy tűnhetett, hogy a bűvös kör megtört. Hamar kiderült azonban, hogy az 1945 utáni radikális társadalmi átrétegződést követően az időben előrehaladva egyre csökkentek a felfelé tartó mobilitás esélyei. A kutatások azt is kiderítették, hogy az 1945-öt követő rendszerváltás első időszakában a váltás kikényszerítette felfelé irányuló mobilitás révén elért pozíciót az 1956-ot követő konszolidáció éveiben az esetek nagy részében nehéz volt megtartani (lásd erről Andorka 1986, Róbert 1986, Kovács és Örkény 1991). A politikai változás ahhoz már elégtelen volt, hogy hosszú távon státusából kiüsse a többgenerációs

középosztály tagjait, így az értelmiségi pályára lépő, egymást követő generációk karrieresélyeit egyre erősebben és erősebben meghatározta a kibocsátó család státusa (lásd erről Róbert 1986, Solymosi és Székelyi 1987, Örkény 1989). Az egyre „konszolidáltabb” formát mutató társadalomszerkezetet a nyolcvanas évek elején úgy interpretálták, mint egy olyan súlyos egyenlőtlenségekkel szabdalts társadalmat, amelyben a rendiesség jegyei is fellelhetők (Kolosi 1987). E szerkezetben a siker fel sem merülhetett, hiszen a siker egyéni teljesítményekhez köthető, meritokratikus értékrendszert feltételező fogalom, amelynek érvényre jutásához dinamikus társadalomra van szükség. A sikeresség mint jelenség idegen volt a szocializmus értékrendjétől. Ennek megfelelően azokat a máig emlékezetes eseteket is rendkívül felemás módon és gyanakvóan kezelte az agitációs és propagandamechnizmus, ahol az egyes emberek világra szóló sikere az ország presztízsét, anyagi helyzetét jótékonyan befolyásolhatta volna. A hatalom azt sugalmazta, hogy a sikeresség a „nehéz emberek” keresztje, amit senki sem vehet le róluk. Így fordulhatott elő, hogy a háromszoros olimpiai bajnok Papp Lászlóból nem lehetett világbajnok, hogy Rubik Ernő nem itthon vihette sikerre a bűvös kocka gyártását és forgalmazását, nem is beszélve a meggymagosként elhíresült ötletes vállalkozó esetéről, aki a törvényi kereteket ugyan nem hágtta át, de a túlságosan nagy anyagi bevételt eredményező vállalkozása miatt bíróság elé került.

Az 1989-90-ben bekövetkezett rendszerváltás azt ígérte, hogy a magyar társadalom kilábal két nagy deficitje szorításából, s határozottan a politikai nemzetállammá és a teljes polgári társadalommá alakulás útjára lép. A kilencvenes években az ígélet valóra váltása megkezdődött, bár a folyamat távolról sem mondható fájdalommentesnek. A rendszerváltás csak keveseknek hozott rövid távon áldást, annál többen érezhették magukat elátkozottnak (Kolosi 2000). Az egyéni érvényesülés és siker lehetőségeinek kiszélesedése súlyos szociális feszültségekkel, drámai társadalmi konfliktusokkal, a társadalom periferiájára szorultak számának jelentős növekedésével és társadalmi igazságtalanságokkal és még inkább igazságtalanságérzettel terhelődött meg.

A változás hátterében egyrészt a piaci alapú verseny kemény feltételrendszere, másrészt a társadalmi gondoskodás rendszerének és az állami újraelosztásnak az átalakulása áll. A siker és a sikeresség ahelyett, hogy új elvek szerint integrálta volna a társadalmat, inkább az emberi és társadalmi viszonyok polarizációjához vezetett. Rendszerszinten a piaci alapú verseny kiszélesedése és az

állami központosított újraelosztás radikális visszaszorulása az érdem és az érvényesülés legfontosabb szempontjává az egyéni teljesítményt tette meg, miközben mikroszinten, a mindennapi életvezetési helyzetekben és döntésekben hiányoztak az ehhez szükséges erőforrások, a külső feltételek és a belső mentális készségek. Ez pedig oda vezetett, hogy az egyéni teljesítményen alapuló érdem és hozzájárulás elve súlyos konfliktusba került az esélyek egyenlőségének elvével. Mindez pedig igen gyorsan erodálta a meritokratikus elveken nyugvó és mindenki számára elérhető sikerpályák, illetve az ezekhez kapcsolódó sikernarratívák legitimációját.

Egy korábbi elemzésünk eredményei azt mutatják (Csepeli, Örkény, Székelyi és Barna 2004), hogy miközben az emberek életét mindenütt piaci gazdasági szabályok irányítják, a rendszerváltó közép-kelet-európai országokban az emberek másképpen látják a piaci elvek érvényesülését. A kelet-európai gondolkodásban a piac úgy jelenik meg, mint egy küzdőtér, ahol egyfelől az egyéni erőfeszítés és a személyes érdem, másfelől külső tényezők harcolnak egymás ellen, és ahol az egyén képviseli a pozitív értékeket, szemben a külső és igazságtalan (vagy legalábbis nem tisztességes) viszonyokkal. Ebből a nézőpontból a gazdaságot és társadalmat áthatja a tisztességtelenség, a becstelenség, az érdemtelen siker és a gátlástalanság, miközben a hétköznapi ember (a válaszadó) munkája és teljesítménye nem érdeme szerint mérettetik. Ebből pedig az következik, hogy akik gazdagok, azok nem a munkájuk és az érdemük, hanem az igazságtalan gazdasági és társadalmi körülmények okán lettek azok. Összességében kéleten az attitűdöket az egyén és a rendszer szembenállása jellemzi, míg nyugaton legalábbis a kölcsönös haszon elve szervezi. Ezek a különbségek felerősödnek, ha nem csupán a siker- és gazdagságítéletek kognitív terét, de a mögöttes szociológiai és attitűdionális hátteret is figyelembe vesszük.

Bár a kilencvenes évek elején még magas bizalmi tőke kísérte a gazdaság beinduló radikális átalakítását, ami együtt járt a meritokratikus elvek népszerűségével, ez a hit a századfordulóra, a radikális változások okozta nehézségek hatására fogyni kezdett. Mindez pedig jelentősen felerősítette mind a politikai, mind az ideológiai (meritokratikus) elvek delegitimációját, és kikezdte a piaci sikernarratívák elfogadottságát is. A jelenség mögött természetesen erőteljes relatív státusdeklaszáció figyelhető meg, és vele párhuzamosan (vagy akár a tényleges helyzettől függetlenül) növekvő elégedetlenség. A piaci értékek erodálódása azonban nem csupán azokra hatott, akik a változások tényleges vesz-

tesei voltak, vagy akik annak érezték magukat. A szkepticizmus és a gyanakvás sokszor azokra is jellemző volt, akik nyertéseknek tudhatták magukat, vagy akik pozíciója gyakorlatilag nem változott.¹

Mindezek következtében a siker egyfajta stigmává és szégyenné vált; a teljesítmény és a siker vállalása negatív társadalmi megítéléssel járt együtt. Ezek a negatív attitűdinális peremfeltételek elhalványították annak a fontosságát is, hogy a közvélekedés terhéől megszabadítva egyáltalán megismerjük, hogyan is gondolkodnak az emberek a személyes érvényesülésükről, az elért sikereikről, milyen utak vezetnek a siker megszerzéséhez, és lelkileg milyen mozzanatok kísérik az előrejutást és az érvényesülést (Laki és Szalai 2004, Szalai 2001).

A rendszerváltás nem csupán a társadalmi struktúrában, hanem az értékek világában is látványos változásokat hozott a posztszocialista közép-kelet-európai régióban. Ezek a változások nem csupán a politikai berendezkedés megváltozásának tulajdoníthatók (mint például a szabadságjogok kibővülése, az egyén társadalmi felelősségének növekedése, a plurális érdekérvényesítés és politikai reprezentáció megjelenése stb.), hanem a munka világát vezérlő elvek radikális átsúlyozásában, a mobilitási csatornák megváltozásában, az életkörülmények és életcélok átalakulásában is megmutatkoznak. A hazai szociológia hosszú időn keresztül az emberi cselekvések mozgatórugóit a társadalmi struktúrában és annak változásában kereste, miközben az embereket motiváló értékeket nem mint interiorizált motiváló tényezőket vette számításba, hanem másodlagos, a determinációkat csak kismértékben modifikáló tényezőként kezelte.

A rendszerváltás után megfigyelhető státuszváltozások azonban nem magyarázhatók csak a rendelkezésre álló erőforrások, tőkék, strukturális tényezők nagyságával, hiszen a kilencvenes évek elejétől hasonló starthelyzetből egyaránt lehetett felemelkedni és lesüllyedni. Anélkül hogy megkérdőjeleznénk a karrier-, illetve sikeresélyek alakulásában a strukturális tényezők fontosságát, úgy gondoljuk, hogy az alkalmazkodási stratégiák magyarázatában nagy szerepe van az értékelő mozzanatnak és az értékválasztásoknak. Az értékelő mozzanat elsősorban az objektív és a szubjektív társadalmi státusz megfelelésében, illetve diszkrepanciájában írható le. Az objektív státusz leírása megköveteli, hogy a társadalmi tér legfontosabb és mérhető dimenzióit definiáljuk, és a szubjektív

¹ Palló Gábor magyar tudománytörténész szerint nincs siker, nincs kudarc, a tehetségtelenek azt látják, hogy egy szinten vannak a zsenikkel, hiszen őket sem ismerik el (*Magyar Narancs*, XVI/45:7).

státus megragadásakor ne csak globális, egydimenziós értékelést használjunk, hanem az objektív státus valamennyi mozzanatának percepciójáról képet nyerjünk. A társadalmi státus megragadására és leírására vállalkozó legfontosabb hazai empirikus kutatások (lásd például Kolosi és Róbert 1992, Kolosi és Sági 1998) fontos kiindulópontot jelentenek számunkra. A társadalmi státus percepciójával kapcsolatban korábbi vizsgálatunk bizonyította, hogy az objektív és szubjektív státus közötti különbségek magyarázatában a személyes elégedettség mellett ugyancsak fontos szerepet töltenek be az értékválasztások és az ideáltipikus társadalomról alkotott köznap képek.

Könyvünkben e magyarázó tényezőknek a hatásmechanizmusát is szeretnénk feltérképezni. Azt feltételezzük, hogy az értékválasztások és a cselekvési stratégiák közötti összefüggés vizsgálata közelebb visz bennünket a sikeresség/sikertelenség megértéséhez. Nem csupán az életpálya és a teljesítmény visz minket közelebb a siker jelenségének megértéséhez, de érdemes bemutatni a sikerhez vezető úton a hagyományos értelemben nem erőforrásként (tőkeként) definiált mozzanatok szerepét is. Elemzésünkben kísérletet teszünk arra, hogy az értékválasztások, értékonzisztenciák, cselekvési stratégiák és azok hatékonysága által meghatározott keretben megmutassuk azokat a sikertényezőket, amelyek tanulságul szolgálhatnak nemcsak a sikerre törekvő és sikerre képes egyéneknek, hanem mindazoknak is, akiknek módjukban áll ezeket a tényezőket makroszinten befolyásolni. Reményeink szerint az elkövetkező elemzés hozzájárul ahhoz is, hogy a rendszerváltást követő súlyos nehézségek okozta negatív kép valamelyest átalakuljon, és derűsebb színekkel, némi optimizmussal gazdagodjék.

Két, egymástól nagyon különböző csoport nézőpontjából mutatjuk be a siker szociológiai és lélektani jellemzőit. Mivel a magyarországi rendszerváltás és az ezt követő gazdasági-társadalmi átalakulás nagyon különböző élethelyzetekben érte az embereket, és mivel nagyon változatos volt a lehetőségek, a célok és az eszközök tárháza, amivel az új helyzetben az emberek megteremthették életük új formáit, a siker és kudarc magyarázatára nem általában, hanem sajátos mikrovilágok optikájából teszünk kísérletet. Ezért döntöttünk úgy, hogy megnevezünk két olyan sajátos élethelyzetet, amely nagyon különböző indulási feltételeket és lehetőségeket kínált az embereknek, és megvizsgáljuk, vajon mi is történt velük az elmúlt egy évtizedben, mennyire érzik önmagukat sikeresnek, és mit jelent számukra az elért teljesítményük.

Először egy speciális csoport életútján keresztül mutatjuk meg, hogy a különféle starthelyzetek milyen tényezőkön keresztül és mennyire határozzák meg az ember sorsának alakulását. Olyan emberek sorsának nyomon követésére teszünk kísérletet, akik kiinduló helyzetükben legfeljebb minimális mértékben rendelkeztek a sikerességhez szükséges és társadalmilag elfogadott klasszikus szociológiai erőforrásokkal. Hogy életútjuk mégis sikerre vezetett, az inkább a személyes emberi tényezőkkel és kevésbé a külső feltételek pozitív szerepével magyarázható. Példájuk elsősorban arra szolgálhat, hogy megmutassuk: a sikerben az egyéni erőfeszítés és teljesítmény a legfontosabb tényező, még akkor is, ha ez súlyos lelki és fizikai megpróbáltatásokkal jár együtt. Ennek a történetnek olyan roma származásúak a szereplői, akiket a többségi társadalom alig-alig akar észrevenni, mert szemben a köznapisztereotípiákkal és előítéletekkel,² szinte semmiben nem különböznek tőlük, legfeljebb annyiban, hogy romának vallják magukat, vagy hogy roma ősökkel büszkélkedhetnek.

A könyv második részében viszont – mintegy ellenpontként – egy sajátos generáció történetével és sikernarratívájával ismerkedünk meg, amely a rendszerváltáshoz köthető sikerretorika szerint a sikeresség letéteményese volt. Ők voltak a rendszerváltás huszonévesei, a mai harminc-negyven évesek nemzedéke: tagjait már nem kötötte az államszocializmus öröksége, és ők birtokolhatták azokat az erőforrásokat és tőkéket, amelyek az új gazdasági és politikai feltéte-

² Egy korábbi kutatásunkban, amely a többségi társadalom romaképét kívánta bemutatni, azt találtuk, hogy bár abban nincs jelentős különbség, hogy akár a társadalom egészéről, akár csak a roma kisebbségről van szó, a mai magyar közvélemény az emberek többségét szegénynek látja, abban azonban már igen nagy a különbség, hogy milyen ideológiai álláspont munkál a szegénységnek tulajdonított okok mélyén. A romák körében tapasztalható szegénységgel szemben a többségi társadalmat láthatóan sokkal kisebb empátia hatja át. A 2000-es vizsgálat során a válaszadók kifejezetten belső okokat hangsúlyoztak a romák szegénységének létrejöttében, és csupán egy részük ismerte el a külső körülmények negatív hatását. Mindez azt mutatja, hogy a többség a roma kisebbséget negatív érzésekből, rosszindulatú sztereotípiákból, igazságtalan attribúciókból, valamint szegregációs és diszkriminációs attitűdökből képzett kognitív fallal választja el magától, és az előítéleteket az időben előrehaladva egyre nehezebb és nehezebb lesz áttörni. A marginalizálódás és a szegénység ellenpontja a siker. A többségi társadalom, amelynek nagy része a romák szegénységében megérmélt sorsot lát, alig-alig hajlandó a roma sikeresség attribútumai között a többségi társadalom normáival egybevágó feltételrendszert tételni. Amikor a sikeres roma életutakat figyelmen kívül hagyja a többségi társadalom percepciója, nem egyszerűen a romákkal szembeni lenézés és előítélet nyilvánul meg, de egyben annak elutasítása is megfogalmazódik, hogy a romák beilleszkedhetnek a többségi társadalom rendjébe (Székelyi, Csepeli és Örkény 2001).

lek mellett sikert vetítettek előre. A rendszerváltás az a viszonyítási alap, amelynek mentén vizsgáljuk, hogy mennyire volt lehetséges a jó indulási feltételeket kihasználva saját erőből tőkéket felhalmozni, mennyire volt lehetséges a szülői házból magukkal hozott tőkéket úgy transzformálni, hogy azokból sikeresség következzen, okozott-e a rendszerváltás a már felhalmozott tőkékben érezhető veszteséget. Mindezeket a kérdéseket igyekszünk a származás, a jelenlegi élet-helyzet, az elvárások és a személyes helyzet minősítése által kijelölt dimenziókban értelmezni.

SIKERES ROMÁK

Ez a rész arról szól, hogy mit jelent ma a siker fogalma és élménye, ha valaki roma származású. Négyszázhetven roma származású embert kerestünk meg, és arra kértük őket, mondják el életük történetét, származásukat és gyerekkorukat, iskolai karrierjüket és fiatalkori karrierálmaikat, életük alakulását és gyerekeik sorsát, valamint azt, hogy mindezt mennyire látják sikertörténetnek, és mit ad mindehhez roma származásuk, a magyarországi roma közösséggel való kapcsolatuk, illetve a külvilág romákkal szembeni megkülönböztető reakciója.

Mielőtt belefognánk az élettörténetek elemzésébe, érdemes mind a „sikeres”, mind pedig a „roma” szóhoz magyarázatot fűznünk. Kezdjük a végén. A szociológiai irodalomban komoly szakmai viták folytak arról, hogy kit tekinthetünk romának. Mi arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy a kérdést az önbesorolás dönti el, így tehát azokat tekintettünk romának, akik szerint legalább egy felmenőjük roma volt. Ezt azért is kell különösen hangsúlyoznunk, mert a köznap megközelítésben és beszédben a cigánykategorizáció a nem cigányok kategorizációján alapul. A mai magyar társadalomban gyakorlatilag akarata ellenére bárki cigánynak minősíthető, hiszen a minősítés kulcsa azok kezében van, akik önmagukat semmiképpen sem minősítik cigánynak. A cigányság konstrukciója az elzárkózás, kizárás, elkülönítés élménymintáiból táplálkozik, amelyek révén a magát nem cigányként kategorizáló személy felvértézheti magát az alacsony társadalmi státusba való lesüllyedés észlelt veszélyeivel szemben.

Ezzel szemben amikor a felmenők etnikai hovatartozása és ennek besorolása határozza meg a csoporthoz való tartozást, a külső (kutatói) kategorizáció kizárólagos forrása a megkérdezett személy, aki szabadon döntheti el, vállalja-e vagy pedig elutasítja csoporttagságát. Az önbesorolás és az önazonosítás két egymásba játszó folyamat, amelyek együttesen járulnak hozzá az önazonosság folyamatos fenntartásához. Mivel az önazonosítás a csoport kollektíven kidolgozott és pszichológiailag mélyen beágyazott narratívájából, az etnikai gyökekből és a leszármazásból táplálkozik, az identitásnak jóval szilárdabb és jóval

határozottabb alkotóeleme. Az önbesorolás azon alapul, hogy a személy meghatározott helyzetekben és meghatározott szabályokat alkalmazva a csoport nevét önmaga jelzőjeként fogadja-e el. Külső nézőpontot alapul véve az azonosítás és a besorolás kevésbé hordoz kétértelműséget. Egyedüli, bár nem elhanyagolható nehézség forrása azonban, ha a kategorizált személy nem fogadja el a rá vonatkozó ítéletet. Sokszor a személy nincs abban a helyzetben, hogy tiltakozhasson, és ebben az esetben külső szemmel megítélt csoporttagsága egyedül attól függ, hogy beleillik-e, vagy sem az észlelő által mozgósított, számára eleve meglévő csoportbesorolások valamelyikébe. Arra számíthatunk, hogy az etnikai leszármazáson alapuló pusztán besorolás jóval rugalmasabb, és kevésbé van megterhelve a külső kényszerektől befolyásolt önazonosítás dilemmáival. (További haszna a módszernek, hogy a leszármazáson alapuló önazonosítás arra is lehetőséget ad, hogy az identitás változásának generációkon átnyúló folyamatát is rekonstruálni tudjuk a nagyszülők, a szülők, a kérdezett és a gyerekek tekintetében.)

Nehezebb lesz a dolgunk a sikeresség meghatározásában. Amikor sikerességről beszélünk, a mindennapi közbeszéd legkevésbé sem vonatkoztatja ezt a fogalmat a romákra. Nemcsak a hétköznapi vélekedések, hanem a hazai roma kisebbséggel foglalkozó társadalomtudományi írások (lásd például Havas és Kemény 1995, Havas 1999, Kállai és Törzsök 2002) igen nagy része is mint társadalmi hátrányok által sújtott csoportot jeleníti meg a roma kisebbséget, melynek hátrányos helyzete mind a kisebbség tagjai, mind a többségi társadalom számára óriási nehézségek forrása.

A mára kialakult helyzet hosszú történeti múltra vezethető vissza. Még ha nem is próbálkozunk mindazoknak a történelmi, kulturális, társadalmi és politikai folyamatoknak a bemutatásával, amelyek segítségével a romák speciális helyzete magyarázható lenne, mindenképpen érdemes néhány megjegyzés erejéig bemutatni a romák gazdasági és társadalmi integrációjának alakulását legalább az 1960-as évektől kezdve. Az államszocializmus időszakában az anyagi és kulturális tőke csak nagyon szerény mértékű gyarapodása jellemezte a magyarországi cigányokat. Mivel a sikeres és tartós asszimiláció szempontjából a hagyományos mobilitási csatornák rendre elégtelennek bizonyultak, a romák már a szocializmus időszakában is alacsony egy főre eső jövedelemmel rendelkeztek, és alapvetően szegények voltak. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a romáknak rosszul fizetett munkahelyük volt, hanem az is, hogy a „kádári kon-

szolidációt” megtestesítő magyar bérezési rendszert a kétkeresős családokra modellezték. A roma nők viszont sokkal inkább megőrizték a tradicionális családmódlból következő szerepüket, amit a magasabb gyerekszám egyébként is indokoltta tett, és kisebb arányban vállaltak munkát, mint a nem roma nők. Tovább rontotta a roma családok életszínvonalát, hogy a roma munkavállalók nagy része úgynevezett ingázó volt, és a „kétlakiság” növelte a költségeket, továbbá csökkentette a második gazdaságban való részvétel, illetve a pótlólagos jövedelmek megszerzésének az esélyeit. Így a szegénység eleve konzerválta a másodrendű állampolgári státust: a cigányok legfeljebb a szegények közösségeiben számíthattak befogadásra.

Az 1989-es politikai és gazdasági fordulat még ebből a másodrendű állampolgári státusból is kivetette a romákat, hiszen pontosan azok az ágazatok váltak versenyképtelenné és bocsátották el a munkásokat, amelyek a rendszerváltás előtt sok romát foglalkoztattak. A munkanélküliség a romák körében nemcsak magas aránya miatt vált drámaivá (szemben az országos 6 százalékos munkanélküli rátával, a romák körében a munkanélküliek aránya 30 százalék körüli), hanem azért is, mert ezek a munkahelyvesztések tartósak és véglegesnek bizonyultak. Napjainkban nem ritkák az olyan települések (főleg az ország kevésbé fejlett északkeleti és délnyugati régióiban), ahol a roma családok egyik keresőképes tagjának sincs állandó munkája és megélhetési forrása. A pályakezdő fiataloknak szinte semmi esélyük sincs, hogy munkát találjanak, így sok fiatal romának még soha életében nem volt állandó munkahelye.

Az anyagi biztonság teljes elvesztése és a radikális lefelé tartó mobilitás az egész társadalomra sokkolóan hatott. A romák számára a tét immár nem a betagozódás, hanem legalább a társadalmi tagság minimumának megőrzése vagy visszaszerzése. A konfliktusok a roma és nem roma népesség között talán ezért is váltak nyilvánvalóvá, mert ma a romák többségének küzdelme nem relatív megfosztottságuk, hanem teljes kitaszítottságuk ellenében folyik.

A sokszor egyetlen életpályán belül megélt kismértékű felfelé mobilitás, majd az azt követő teljes marginalizáció a rendszerváltás okozta változásokon túl a roma népesség alacsony iskolázottságával is magyarázható. A cigányság iskolázottságában bekövetkezett változásokról leginkább a Kemény István által vezetett két (1971-es és 1993-as) országos reprezentatív cigánykutató (Havas és Kemény 1995) adatainak összehasonlításával alkothatunk képet. 1971-ben az ország cigány lakosságának 87 százaléka nem fejezte be általános iskolai tanulmá-

nyait, középiskolai vagy felsőfokú végzettséget pedig csak elenyészően kevesen szereztek. 1993-ra az iskolába egyáltalán nem járt személyek aránya 36 százalékról 9 százalékra csökkent, az általános iskolát befejezettek aránya pedig 46 százalékra nőtt. Ezzel szemben az érettségit megszerző személyek aránya alig nőtt (0,5 százalékról 1,5 százalékra), a felsőfokú végzettséget megszerzőké pedig egyáltalán nem változott. Bár az alapfokú végzettség megszerzése és az analfabetizmus felszámolása terén a cigányság hatalmas lépést tett előre, a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradása tovább nőtt, mert az érettségit adó középfokú – és újabban a felsőfokú – oktatás expanziója elkerülte a cigányságot. Egy cigány tanulóknak ötvenszer kisebb az esélye arra, hogy diplomát szerezzen, mint nem cigány társainak. Ennek a hatalmas esélykülönbségnek a legnagyobb része az érettségit adó középfokú oktatásba való belépés pontján keletkezik. Az általános iskolákban a cigány tanulók lemorzsolódása jelentős mértékben csökkent, de a kilencvenes évek elején még mindig több tanuló maradt ki az iskolából, mint ahányan befejezték alapfokú tanulmányaikat.

Jóllehet a szocializmus éveiben megindult a romák asszimilációja, ez a folyamat a rendszerváltás után megszakadt, és felerősödtek az ellentendenciák. Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert látnunk kell, hogy a romák sikerességének peremfeltételei mások voltak a rendszerváltás előtt, mint a rendszerváltás után.

Ugyanakkor nemcsak a roma közösség sorsa és társadalmi integrációja, helyzete tér el jelentősen a többségi társadalométól, hanem azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a sikeresség fogalmát is másképp kell definiálnunk a romák és nem romák esetében. Ahogy – mint később látni fogjuk – a második részben vizsgálandó csoport esetében a gimnáziumi végzettség volt a minimális feltétele annak, hogy valaki a „sikeresek” mintájába bekerülhessen, úgy a romák esetében megelégedtünk a szakmunkásképzőben szerzett végzettséggel.³ Figyelembe véve a roma származásúak többségének drámai erővel megnyilvánuló kirekesztődését a hivatalos munkaerőpiacról, egyértelműnek látszik, hogy ennek legfontosabb oka a romák alacsony iskolázottságában rejlik. Ehhez képest mindazok (a romákon belüli kisebbség), akik legalább a szakma megszerzéséig eljutnak, az esély szintjén sikeresen indulnak neki, hogy állást és biztos megélhetést

³ Huszonöt választadó esetében megelégedtünk a befejezett általános iskolai végzettséggel, mivel majdnem mindegyiküknek volt állandó munkahelye, illetve rendszeres jövedelme.

szeresszenek. Ha tehát a siker lehetőségét keressük, ez az a csoport, amelynél egyáltalán felmerülhet a sikeres egyéni érvényesülés.

Ezen előfeltételek és kiindulópontok alapján a rendszerváltás tizedik évében egy speciális módon kiválasztott⁴, származása szerint roma csoport megkeresése és megkérdezése során arra kerestük a választ, vajon mennyire tekintik valódi „sikernek” mindazt, amit elértek, és sikerükben (vagy kudarcnak megélt életükben) milyen szerepet tölt be kisebbségi helyzetük, roma származásuk, etnikai identitásuk.

Mindenekelőtt érdemes röviden összefoglalnunk, hogy megkérdezett csoportunk vajon mennyiben tér el a népesség hasonló demográfiai jellemzőkkel bíró, de nem roma csoportjától. A végső adategyüttesben a megkérdezettek 60 százaléka volt férfi és 40 százaléka nő. Ez az arány megfelel az összlakosság nemek szerinti megoszlásának, ha csak a szakmunkás vagy ennél magasabb végzettségűeket tekintjük.⁵ A nők 40 százalékos aránya a sikeres roma mintánkon belül mindenképpen magasnak mondható, hiszen a tradicionális roma családokban máig is a fiúk iskoláztatása élvez elsőbbséget, különösen akkor, ha erőforrás-hiányos családokról van szó, ahol nincs lehetőség minden gyerek taníttatására. Ezt azért is fontos leszögezünk, mert ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a mintába nagy számmal kerültek be ilyen erőforrás-hiányos kibocsátó családok.⁶

A megkérdezett személyek átlagos életkora 36 év volt, melyen belül a nők átlagosan négy évvel fiatalabbak voltak, mint a férfiak. A mintánkban szereplő

⁴ A vizsgálati személyekhez úgy jutottunk el, hogy az országban működő helyi roma kisebbségi önkormányzatok listájáról regionális alapon kiválasztott önkormányzatoktól a megadott kritériumoknak megfelelően neveket kaptunk, majd minden egyes megkérdezettől hólabdamódszert követve jutottunk el a további megkérdezettekig. A minta nem reprezentatív, de nem is lenne könnyű reprezentatív mintát kialakítani, mivel sem a roma identitás, sem a sikeresség kritériumai nem egyértelműek. A vizsgálat célja az volt, hogy az általunk operacionalizált roma identitás és az ugyancsak általunk meghatározott sikeresség közötti kapcsolatokat vizsgáljuk. A minta négy megyére és Budapestre terjedt ki. A megyék kiválasztása valamelyest követte az országon végighúzódnó modernizációs lejtőt: Borsod-Abaúj-Zemplén, valamint Heves megye reprezentálta az elmaradottabb régiókat, Baranya megyét közepes fejlettségűnek tekintettük, míg Győr-Sopron megye és Budapest a fejlett régiókat képviselte.

⁵ A Tárki 2003-ban végzett 3000 fős reprezentatív országos mintán végzett kutatásában a legáltalabb szakmunkásvégzettséggel rendelkezők 57 százaléka volt férfi és 43 százaléka nő.

⁶ Azt is tudnunk kell, hogy a nők viszonylag magas aránya a mintavétel torzító hatásával is magyarázható. Az a sajátos hólabdamódszer, amit alkalmaztunk, nem zárja ki, hogy a férfiak és a nők esetében a különböző mértékű válaszadói hajlandóság eredményezte a nők relatív magas arányát.

férfiak átlagosan két évvel fiatalabbak, mint a könyv második részében tárgyalandó sikerminta tagjai. Érdekesebb azonban az életkor mentén való szóródás: a sikerminta egy tízéves kohorszt ölel fel, a roma minta esetében viszont 18 és 66 év közötti válaszadókról beszélhetünk. A nagyon idős romák a mintavételi szempont miatt hiányoznak: a mintába kerülés feltétele ugyanis az volt, hogy a kérdezett relatíve magas iskolázottsággal vagy állandó munkahellyel rendelkezzen. Az idősek esetében a második kritérium eleve nem teljesülhetett. Ha ehhez hozzávesszük a romák közismerten alacsonyabb átlagos élettartamát, továbbá azt, hogy a fiatalok eleve iskolázottabbak, érthetővé válik a roma minta alacsonyabb átlagéletkora. Ebben a mintában megtörni látszik az előző bekezdésben ismertetett tendencia, nevezetesen, hogy a roma családokban a lányokat kevésbé iskoláztatják. A sikeres roma mintában ugyanis több a fiatal nő, mint a fiatal férfi. Mivel azonban a mintánk nem tekinthető reprezentatívnak, korántsem remélhetjük, hogy az egész roma populációra vagy minden egyes sikeres romára érvényes tendenciáról van szó.

Már ebből a rövid leírásból is kitetszik, hogy a kutatás mintája nem volt reprezentatív, így nem is érdemes a hagyományos értelemben vett mintaleírásra sok szót vesztegetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 470 ember megkérdezése ne adna megbízható információt arról, hogy a családi háttér erőforrás-hiányos volta hogyan befolyásolja a későbbi karriert. Vagy másképpen fogalmazva arról, hogy mi segítheti a romákat az erőforráshiányok leküzdésében. Ehhez meg kell néznünk, hogy vajon sikeres roma mintánk iskolai karrierjében milyen tényezők játszottak szerepet, hogy miként befolyásolta későbbi életük alakulását a szűkebb családi és tágabb rokonsági-baráti kör, a kibocsátó mikrokörnyezet és makrotársadalom, és milyen mobilitási stratégiák vezették kérdezteinket sikeres kiemelkedésükben és karrierjükben.

A sikeres romák iskolai mobilitása

A szociológiai szakirodalomban mára már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a romák integrációjának kulcskérdése iskoláztatásuk színvonalának emelése. Ez egyébként az etnikai komponens figyelmen kívül hagyásával is érvényes kijelentés, amelyet a könyv második része empirikusan is igazolni fog,

amikor azt mutatjuk be, hogy milyen szerepe van a tudástőkének a sikeres karrierekben.

Ebben a fejezetben meg akarjuk mutatni, hogy társadalmi értelemben véve mekkora ugrást jelentett válaszadóink esetében a sikeresség kritériumaként választott szakmunkás vagy annál magasabb iskolai végzettség elérése. Tudnunk kell, hogy bárhogya is határozzuk meg a magyarországi romák csoportját (akár önazonosításon, akár külső besoroláson alapuljon a kategorizáció) és bárhogya operacionalizáljuk a roma kategorizációt, a roma kategória hatálya alá sorolható népesség átlagos iskolai végzettsége a nem roma népesség átlagos iskolai végzettségéhez képest jóval alacsonyabb.⁷ Következésképpen, amikor a speciális mintaválasztásunk okán a roma származásúak esetében a magyar népesség átlagos iskolai végzettségét meghaladó⁸ iskolázottságot tapasztalunk, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a magasabb iskolai végzettséghez kapcsolódó státus elérése komoly lelki megterheléssel együtt járó, hatalmas ambíciókat megmozgató életpályát feltételez.

A sikeres romák iskolai végzettsége

A sikeresség meghatározó kritériumának tekintettük a megkérdezettek iskolai végzettségét. Ennek köszönhetően a sikeres roma minta tagjainak iskolai végzettsége nemcsak a roma társadalom – egyébként köztudottan rendkívül alacsony – iskolázottságát haladja meg nagymértékben, hanem az országos átlaghoz képest is sokkal kedvezőbb képet mutat.

A 2. táblázat tanúsága szerint az 1992-ből és 2003-ból való országos kutatáshoz képest, ahol a népesség 11, illetve 14 százaléka szerzett felsőfokú végzettséget, sikeres romáink körében a diplomások aránya majdnem 18 százalék. Rendkívül magas a szakmunkás-képesítéssel rendelkezők aránya, és az érettségizettek csoportja is meghaladja az országos átlagot.

A sikeres roma minta tagjainak nem véletlenül sikerült magas iskolai vég-

⁷ Ezért tekintettük a szakmunkásképzőben szerzett végzettséget minimumfeltételnek a roma minta esetében, annak ellenére, hogy az általános sikermintában a bekerülés feltétele a legalább középfokú végzettség volt.

⁸ Magyarországon az átlagos iskolai végzettség 2003-ban 10 osztály volt, ami éppen a szakmunkásképzőben szerzett végzettségnek felel meg (forrás: Társi, 2003-as reprezentatív felvétel).

2. táblázat: A sikeres roma mintába tartozók legmagasabb iskolai végzettsége, összehasonlítva más országok reprezentatív vizsgálatokkal, százalékban

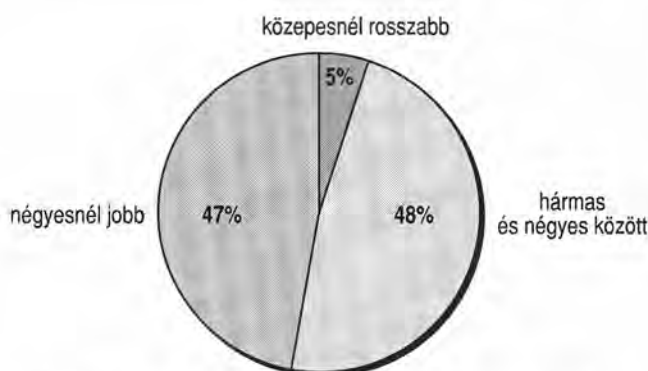
Legmagasabb iskolai végzettség	Sikeres roma minta, 2002	Országos roma minta, 1993*	Országos reprezentatív minta, 1992**	Országos reprezentatív minta, 2003***
Befejezetlen alapfok	—	42	16	8
8 általános	6	46	23	26
Szaktanulmányképző	44	10	27	29
Érettségire adó középiskola	32	2	23	23
Főiskola, egyetem	18	0	11	14
<i>Összesen</i>	100	100	100	100

* Kemény István vizsgálata 1993-ban országos reprezentatív mintán romák körében ($n = 5119$).

** Tárki, 1992-es reprezentatív mobilitáskutatás adatfelvétele ($n = 2998$).

*** Tárki, 2003-as reprezentatív felvétel ($n = 2484$).

zettséget szerezni, hiszen 85 százalékuk soha nem bukott meg az általános iskolában, és mindössze 9 százalékuknak kellett évet ismételnie. A válaszadók 44 százaléka kifejezetten jó tanulónak számított az általános iskolában, további 26 százalékuk iskolai teljesítménye megfelelt az osztály átlagának, a másik 26 százalék bizonyos tantárgyakból az átlagosnál jobb tanuló volt, és mindössze 3 százalékuk tekinthető kifejezetten rossz tanulónak. A nyolcadik osztályt a megkérdezettek átlagosan jó eredménnyel fejezték be, és csupán 5 százalékuknak volt a teljesítménye közepesnél rosszabb (1. ábra).

1. ábra: A sikeres roma mintába tartozók iskolai osztályzatának alakulása az általános iskola utolsó évében, százalékban

Ennek a jó teljesítménynek köszönhetően a család és az iskola egyaránt támogatja a továbbtanulási szándékot: 72 százalékuknál mindkét szülő, további 15 százalékuknál pedig legalább az egyik szülő határozottan továbbtanulásra biztatta a kérdezetteket, és csak 13 százalékuknak kellett megküzdenie a továbbtanulást ellenző – vagy legalábbis nem erőltető – szülői akarattal. Ha azt is hozzászámítjuk, hogy az osztályfőnökök az esetek háromnegyedében ugyancsak a továbbtanulásra ösztönöztek, akkor mindössze 8 százalékuk esetében mondható el, hogy sem a szülői házból, sem az iskolából nem kaptak támogatást a továbbtanuláshoz.

A vizsgált csoportnak nemcsak az elemi iskolai karrierje tűnik egyenes vonalúnak és sikeresnek, hanem korai személyes tehetségüknek is tanújelét adták a válaszadók: 70 százalék árult el kifejezett tehetséget bizonyos tárgyakból, különösképp a készségtárgyakból (42 százalék), zenei téren (30 százalék), míg a reáltárgyakból sokkal kevesebben értek el sikereket (12 százalék). Ezek a korán megmutatkozó érdeklődések és készségek a későbbi iskolai pályafutáson is nyomot hagytak: a diplomát szerzettek közel kétharmada humán területen fejezte be tanulmányait, további 9 százalékuk pedig zeneművészeti főiskolát végzett.⁹

Az előzőekben joggal beszéltünk egyenes vonalú és sikeres általános iskolai karrierről. Ezt a képet azonban árnyalja az, hogy vajon a szülők már az általános iskola kezdetén tudatosan törekedtek-e arra, hogy gyerekek jó iskolába kerüljen.¹⁰ Kutatásunk az általános iskolák színvonalát külön adatgyűjtéssel nem mérte, ezért be kell érünk azzal a közvetett módszerrel, hogy az osztályba járó roma gyerekek arányával jelezzük az iskola jellegét: minél több roma gyerek jár egy osztályba, annál inkább valószínűsíthető az iskola hátrányos helyzete. A 3. táblázat mindössze azt mutatja, hogy milyen összetételű osztályban kezdték az általános iskolai pályafutásukat, milyen lett a roma-nem roma arány a nyolcadik osztályban, illetve hogy mindehhez milyen továbbtanulási arány tartozott a roma gyerekek körében.

⁹ Az eredmény annyiban torzít, hogy a mintaválasztás felülreprezentálhatta ezeket a területeket: azáltal hogy a hólabdás mintavétel kiindulópontjai a cigány kisebbségi önkormányzatok voltak, a mintába került személyek is aránytalanul nagyobb mértékben ebből a vonzáskörből kerültek ki.

¹⁰ Ennek a törekvésnek azonban leküzdhetetlen akadálya, ha az adott településen csupán egyetlen általános iskola működik. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a sikeres roma minta 58 százaléka falun nevelkedett, ahol ennek valószínűsége igen nagy.

**3. táblázat: A roma gyerekek továbbtanulási aránya a 8. osztályban
a roma-nem roma összetétel szerint**

A 8. osztályban a roma gyerekek aránya	A 8. osztályban tanuló roma gyerekek továbbtanulási aránya	A minta megoszlása a 8. osztály roma-nem roma összetétele szerint	A minta megoszlása az 1. osztály roma-nem roma összetétele szerint
Az osztálynak kevesebb mint 10 százaléka volt roma	0,91	41	31
10–25 százalék roma gyerek	0,63	30	28
26 százalék vagy több roma gyerek	0,57	29	41
<i>Együtt</i>	0,73	100	100

A táblázatból látható, hogy minél kisebb a nyolcadik osztályban a roma gyerekek aránya, annál nagyobb az esélye annak, hogy a roma tanulók valamilyen formában tovább tanulnak. A táblázatból azonban az is látható, hogy az általános iskola végére átalakul az osztályok szerkezete (vagy a diákok változnak, vagy a kérdezett változtat iskolai osztályt, illetve iskolát). Mindössze a minta 30 százalékaról mondható el, hogy a szülők már az első osztályban törekedtek arra, hogy gyerekeiket ne roma többségű osztályba írássák. Ugyanakkor az is látható, hogy az általános iskolában töltött nyolc év alatt milyen nagymértékű volt a roma gyerekek lemorzsolódása a roma többségű osztályokban, hiszen a minta tagjainak több mint 40 százaléka olyan első osztályba járt, ahol relatíve sok volt a roma gyerek, a nyolcadik osztály végére viszont már csak kevesebb mint 30 százaléka járt ilyen osztályba.

A roma gyerekek továbbtanulási arányát legerősebben a nyolcadik osztály roma-nem roma összetétele befolyásolja (4. táblázat). Azokban az osztályokban, ahol a romák aránya kevesebb mint 10 százalék, a roma gyerekek 90 százaléka továbbtanul, függetlenül attól, hogy az első osztály szerkezete milyen volt. Ha azt a csoportot vizsgáljuk, amely első osztálytól kezdve olyan iskolába járt, ahol az osztályban a roma gyerekek aránya 10 százalék alatt volt ($n = 107$), azt látjuk, hogy a nyolcadik végére elért tanulmányi átlageredmény egyáltalán nem különbözik annak a csoportnak a teljesítményétől, amely egész iskolai pályafutását olyan osztályokban töltötte, amelyekben sok roma gyerek tanul ($n = 109$). Radikális azonban a különbség a továbbtanulási arány tekintetében (vö. 92 és 55 százalék). Ez azt mutatja, hogy a sok roma gyereket befogadó isko-

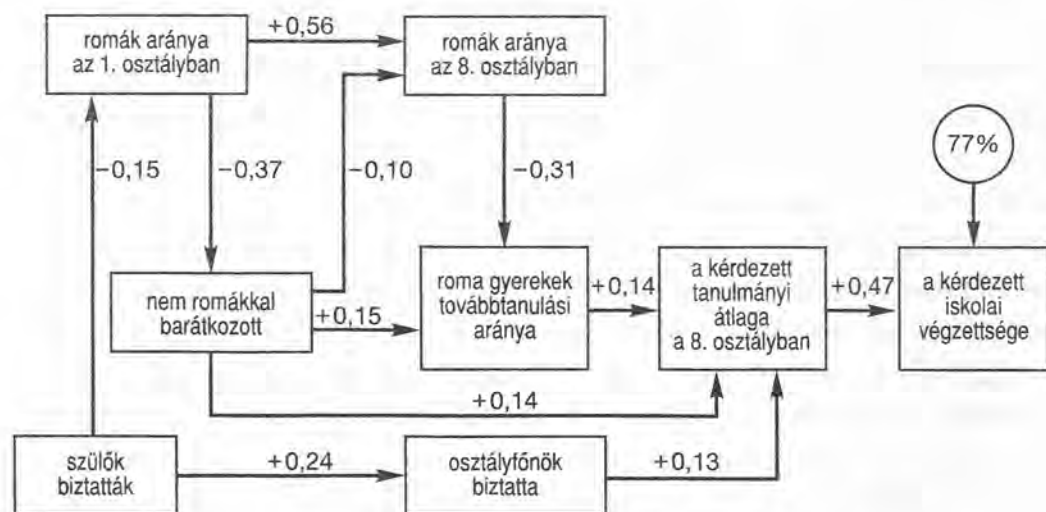
lákban a követelményrendszer alacsonyabb. Ezzel magyarázható, hogy az ilyen típusú iskolákba járó roma gyerekek közel fele a nyolc osztály elvégzése után nem tanul tovább.

4. táblázat: A roma kérdezettek továbbtanulási aránya és tanulmányi átlageredménye a 8. osztály végén aszerint, hogy milyen volt az 1. és a 8. osztályban a roma-nem roma gyerekek aránya

A roma gyerekek aránya a 8. osztályban	A roma gyerekek aránya az 1. osztályban			
	Kevesebb mint 10 százalék	10–25 százalék	26 százalék vagy több	Együtt
	A 8. osztályban tanuló roma kérdezettek továbbtanulási aránya			
Kevesebb mint 10 százalék	0,92	0,92	0,89	0,91
10–25 százalék	0,65	0,64	0,61	0,63
26 százalék vagy több	0,90	0,60	0,55	0,57
Együtt	0,88	0,71	0,63	0,73
	A 8. osztály végén a roma kérdezettek tanulmányi átlaga			
	Kevesebb mint 10 százalék	3,7	3,8	3,7
	10–25 százalék	3,8	4,0	3,7
	26 százalék vagy több	4,2	3,9	3,6
	Együtt	3,7	3,9	3,7

Az eddigiekben az általános iskolai pályafutásra ható tényezőket tárgyaltuk, abból a megfontolásból, hogy általában is, de különösképp a sikeres romák esetében igaz, hogy főképp itt dől el a későbbi iskolai pályafutás sikeressége. Úgy véljük, hogy az általános iskola időszakában legalább három olyan tényezőcsoport különíthető el, amely erősen befolyásolja nemcsak az általános iskolai karriert, hanem a további iskolai életutat is. Az első azoknak a személyes hatásoknak az együttese (szülők támogatása és motivációi, a tanárok segítő szerepe stb.), amelyek részben a tanulmányok sikerességét, részben a továbbtanulást segítették. A második tényezőcsoport mindazon strukturális hatások összessége, amely a társadalmi mikroklima és az iskolarendszer hatásából adódik. Ide tartozik az iskolai osztályokban tapasztalt roma-nem roma arány, a roma gyerekek továbbtanulási aránya, a kért tanulmányi eredménye, a lokális társadalom és az iskolai osztály összetétele által erősen befolyásolt gyerekkori baráti kör etnikai összetétele. A tényezők harmadik csoportja olyan jellemzőket

foglal magában, mint a személyes tehetség, az akaraterő, a motiváltság lélektani erőforrásai, illetve olyan, a véletlenül műlő események láncolata, amelyek esetleges módon áttörnek azokat a társadalmi determinációkat, amelyek általában a romák iskolai kudarcát, a lemorzsolódást, a továbbtanulási esélytelenséget okozzák. A tényezők ezen harmadik csoportja survey-módszerrel nem mérhető, de az első kettő megragadására mód nyílt a vizsgálat során. A 2. ábra útmodellje azt mutatja be, hogy a személyes és a strukturális hatások hogyan befolyásolják a későbbi iskolai karriert, miközben nem feledkezhetünk meg arról, hogy a modell által meg nem magyarázott, a legmagasabb iskolai végzettségben tapasztalható különbségek mögött éppen a harmadik tényezőcsoport szerepe húzódik meg. Az útmodell egyfajta időbeliséget próbál reprodukálni, amennyiben a szülőknek a kérdezett iskolai pályafutásával kapcsolatos motivációit, döntéseit tekinti kiindulópontnak. Azt vizsgálja, hogy a szülők milyen iskolába írták a gyerekeiket, milyen irányba változott – ha változott – az iskolai osztály etnikai összetétele, az osztályfőnök mennyire viselte szíven a kérdezett továbbtanulását, a gyerekkori baráti kör inkább romákból vagy nem romákból állt, illetve hogy a nyolcadik osztály végén a roma gyerekek milyen arányban tanultak tovább. Mindez pedig hogyan befolyásolta a kérdezett iskolai teljesítményét és a későbbi iskolai karrierjét.

2. ábra: Az iskolai karrier háttértényezői az általános iskola időszakában, lineáris regressziós útmodell

(karikában a meg nem magyarázott hányad)

A modell kiindulópontjában szereplő, a szülőktől kapott támogatás közvetlenül nincs hatással sem az általános iskolai teljesítményre, sem a későbbiekben megszerzett magasabb iskolai végzettségre. A szülői támogatás mégis fontos tényező, hiszen az osztályfőnökök, észlelve a szülők motivációit (*béta-érték* = +0,24), kitüntetett figyelmet fordítanak a sikeres roma mintatag tanulmányi előmenetelére (*béta-érték* = +0,13), és ezzel közvetetten jótékonyan befolyásolják az elért legmagasabb iskolai végzettséget (*béta-érték* = +0,47). A szülők hatása abban is megnyilvánul, hogy a lehetőségektől eléggé behatároltan, de arra törekedtek, hogy a gyereket az általános iskola kezdetén olyan osztályba írássák, amelyben nem csupán roma gyerekek járnak (*béta-érték* = -0,15). Ez a döntés hosszú távúnak bizonyult, hiszen a nyolcadik osztályok etnikai összetétele igen hasonló az első osztályokéhoz (*béta-érték* = +0,56). Azokban az osztályokban, ahol a roma gyerekek aránya magas volt, a romák körében a továbbtanulási arány relatíve alacsonyabbnak bizonyult (*béta-érték* = -0,31).

A baráti kör etnikai összetétele lehet tudatos választás és feltörekvési (asszimilációs) szándék következménye, de erősen befolyásolja a külső körülmények is, mint például a település, a lakókörnyezet vagy az iskola etnikai összetétele. Minél több roma gyerekkel kezdte az általános iskolai pályafutását a kérdezett, annál kevésbé valószínű, hogy a baráti körében nem romákat is találunk (*béta-érték* = -0,37).¹¹ A roma többségű osztály és a romákból álló gyerekkori baráti kör nem kedvez a sikeres tanulmányi előmenetelnek (a közvetett út erőssége -0,05), és ezáltal a későbbi sikeres iskolai karriernek sem.

A 2. ábra útmodellje egy pozitív tapasztalattal is szolgál az iskolarendszerről: nincs ugyanis összefüggés az osztályok etnikai összetétele és az osztályfőnökök segítő szándéka között. Ez azt jelenti, hogy ebben a „szerencsés csillagzat alatt született” roma populációban nem érvényesül az az egyébként empirikusan igazolt tény, hogy a roma többségű osztályokban inkább találkozunk megfáradt és érdektelen pedagógusokkal. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az az egyébként kívánatos trend sem érvényesült, hogy a roma többségű osztályokban olyan tanárok tanítsanak, akik kitüntetett figyelemmel kísérik a tehetséges diákokat.

¹¹ A baráti kör etnikai összetételét mutató változó magas pozitív értéke azt jelzi, hogy a baráti kör csupa nem romából állt.

A szülők iskolai végzettsége és a kérdezett iskolai karrierje

Egy 2003-ban végzett országos reprezentatív vizsgálat¹² során a kutatók azt tapasztalták, hogy a legalább szakmunkásképző iskolát végzett személyek 26 százalékának az apja és 36 százalékának az anyja nem fejezte be az általános iskolát. A legalább szakmunkás végzettségű személyek esetében az adatok azt mutatták, hogy az apák közül 23, az anyák közül pedig 19 százalék érettségizett.

A legalább szakmunkás végzettségű nem roma mintával összevetve azt látjuk, hogy roma válaszadóink szülei esetében az apák 41 százaléka és az anyák 58 százaléka nem fejezte be az általános iskolát, és az apáknak mindössze 8, az anyáknak pedig 5 százaléka szerezte meg legalább a középfokú végzettséget (5. táblázat).

5. táblázat: A szülők iskolai végzettsége, százalékban

Iskolai végzettség	Apa		Anya	
	Sikeres roma minta	Országos reprezentatív minta	Sikeres roma minta	Országos reprezentatív minta
Befejezetlen alapfok	41	26	58	36
8 általános	28	19	30	32
Szakmunkás	23	32	7	13
Legalább érettségi	8	23	5	19
Összesen	100	100	100	100

Magyarországon jellemző, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők a hasonló végzettségű férfiakhoz képest magasabb társadalmi státusú és iskolai végzettségű családból jönnek. A 6. táblázat azt mutatja, hogy ez a tendencia a sikeresnek minősített roma populáció esetében is megmutatkozik: a nők kibocsátó családja sokkal magasabb státusú,¹³ mint a férfiaké.

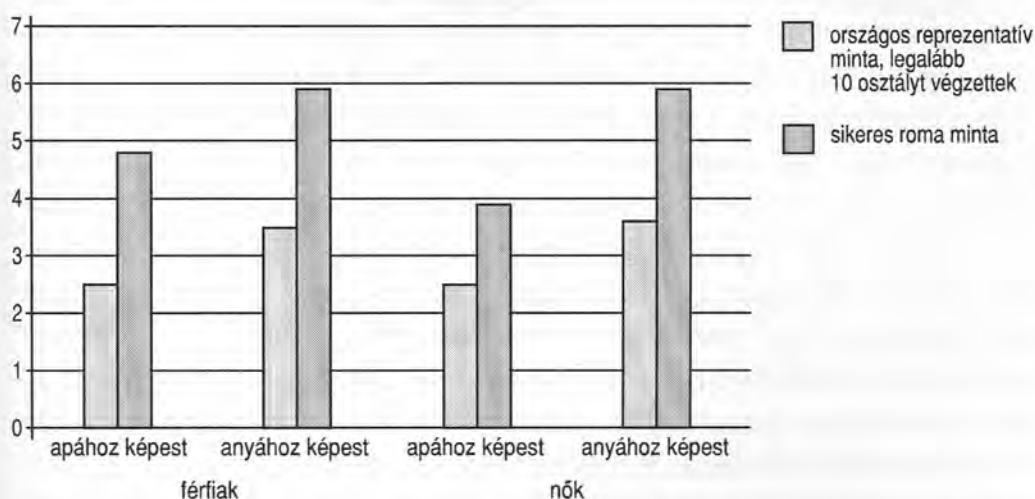
¹² Forrás: Táarki, 2003-as reprezentatív felvétel.

¹³ Ha a szülők iskolázottsága, a gyermekkori lakáskörülmények és vagyoni helyzet hármasából státusmutatót konstruálunk, amelynek átlaga nulla, szórása pedig egy, a férfiak és nők közötti különbség 0,24-es mérőszámmal jellemezhető.

6. táblázat: Az apák iskolai végzettsége a kérdezett neme szerint, százalékban

Az apák iskolai végzettsége	Sikeres roma férfi	Sikeres roma nő
Befejezetlen alapfok	50	25
8 általános	28	29
Szaktanács	16	34
Legalább érettségi	6	12
Összesen	100	100

Országos átlagban a férfiak és a nők között – feltéve, hogy legalább a szaktanács-képesítést megszerezték – nincs lényeges különbség az iskolai mobilitás nagyságában. Átlagosan 2,5 osztállyal haladják meg az apák és 3,5 osztállyal az anyák iskolai végzettségét. A sikeres romák esetében az iskolai végzettségbeli ugrás sokkal nagyobb: a férfiak körében az apához képest majdnem 5, az anyához képest majdnem 6 osztállyal magasabb az iskolai végzettség (3. ábra).

3. ábra: Az iskolai mobilitás mértéke a sikeres romák körében, illetve egy országos reprezentatív mintán, nemek szerinti bontásban, az elvégzett iskolai osztályok különbségével mérve

A sikeres romák esetében a nők mobilitása valamivel szerényebb, az apák iskolai végzettségét 4, az anyák iskolai végzettségét pedig 6 osztállyal múlják felül. Mivel a roma mintában a nők átlagos iskolai végzettsége közel egy iskolai osztállyal magasabb a férfiakénál, a szülőkhöz képesti kisebb iskolai mobilitás

egyértelműen azt mutatja, hogy valóban a magasabb iskolai végzettségű roma szülők fordítanak több figyelmet és erőforrást a lányok iskoláztatására.

Érdemes azt is megnéznünk, hogy azokban a roma családokban, ahol több gyerek is van, és közülük legalább egy (a kérdezett) sikeres, vajon milyen mobilitási stratégiát követnek a szülők a testvérek esetében.

A kibocsátó családok mobilitási stratégiái

Általában véve is igaz, hogy a családok eltérő módon oszthatják meg a gyerekek iskoláztatására fordítható erőforrásokat. Mivel ezek az erőforrások legtöbbször korlátozottak, valamiféle – nem feltétlenül tudatos – stratégiát kell kialakítani arról, hogy egyáltalán törekszenek-e a gyerekek magasabb iskoláztatására, ha igen, akkor minden gyerek esetében közel azonos iskolai végzettség elérését tűzik-e ki célul, vagy ha nem, akkor milyen szempontok szerint szelektálnak a gyerekek között. A szelekció történhet a gyerekek eltérő képességei alapján, de fontos szempont lehet az is, hogy inkább a fiúkat vagy inkább a lányokat kívánják iskoláztatni, illetve amikor egy-egy gyerek továbbtanulása szóba kerül, akkor a család bizakodásra alapot adó gazdasági szituációban van-e. Mivel a kutatás nem tekintette céljának a kibocsátó család teljes „családtörténetének” feltárását, ezen utóbbi dimenziót az idősebb, illetve a fiatalabb testvérek iskoláztatásának összehasonlításával fogjuk bemutatni.

Mindezen döntések „szabadságát” erősen befolyásolja, hogy hány gyermek felnevelésére vállalkozott a család. Tudjuk, hogy egy átlagos magyar családban ma kevesebb mint két gyerek nevelkedik, de egyre gyakoribb az egy gyerek vállalásának modellje. Miután a sikeres roma mintánk átlagéletkora 35 év, az átlagos testvérszámot célszerű egy hasonló korösszetételű országos reprezentatív mintából becsülni.¹⁴ A sikeres romák kibocsátó családjaiban közel kétszer annyi gyerek nevelkedett, mint az átlagos magyar¹⁵ családokéban. (Az országos

¹⁴ Forrás: Tárkai, 1992-es reprezentatív mobilitáskutatás adatfelvétele. Mivel ez a vizsgálat 10 évvel korábban történt, mint a sikeres romakutatás adatfelvétele, az 1992-es vizsgálatból csak azokat vettük figyelembe, akik a sikeres roma minta átlagos születési éve plusz-mínusz egy szórásintervallumban születtek (azaz 1956 után). Az esetszám 908 fő lett.

¹⁵ Publicisztikákban gyakran lehet olvasni, hogy a „roma versus átlagos magyar” megkülönböztetés mögött rasszista megfontolások rejtőznek. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez a megfogalmazás nem jelenti azt, hogy a romákat ne tekintenénk magyarnak. Pusztán arról van szó, hogy az átlagos magyar család jellemzői olyan mintából származnak, amelyben a lakosságon belüli számarányuknak megfelelően romák és nem romák is képviseltetik magukat.

reprezentatív mintában az átlagos testvérszám 1,7, a sikeres romák családjában 3,2.) Ez is jelzi, hogy a roma családok közismerten rosszabb gazdasági pozíciójától függetlenül a gyerekek iskoláztatása közel kétszer akkora erőforrást igényel, mint a nem romák esetében.

Ezután megválaszolásra vár az a kérdés, hogy a sikeres romák kibocsátó családjában tapasztalt iskoláztatási stratégia vajon mennyiben tér el az általános tendenciáktól. Az összehasonlításhoz vizsgáljuk meg, miként alakul a testvérek átlagos iskolázottsága egy olyan reprezentatív mintában, ahol a kérdezett leg-
alább szakmunkásképzőt végzett (és ahol a születési év tekintetében a minta identikus a sikeres roma mintával, azaz a kérdezett ugyanabban a korszakban járt iskolába) (7. táblázat).

7. táblázat: A testvérek és a kérdezett átlagos iskolai végzettsége országos reprezentatív mintán*

Testvérszám	A testvérek átlagos iskolai végzettsége (osztályok száma)	Szórás	A kérdezett által elvégzett iskolai osztályok száma
Egyke	–	–	12,0
Egy testvér	11,3	2,5	11,7
Két testvér	10,0	2,8	11,2
Három vagy több testvér	9,5	2,2	10,8
Együtt	10,6	2,6	11,5

* Az országos reprezentatív minta korösszetétele megfelel a sikeres roma minta korfájának.

Első lépésben az eredmények azt mutatják, hogy minél több gyerek felnevelésére vállalkozik egy család, a gyerekek annál alacsonyabb iskolai végzettséget érnek el. Különösen éles a különbség az egy-két gyerekes (beleértve a kérdezettet is) és a többgyerekes családok között. Míg a kétgyerekes családok esetében az átlagos iskolai végzettség megközelíti a középiskolai végzettséget, addig a többgyerekes családok átlagosan a szakmunkás-képesítést tudják gyerekeiknek biztosítani. Ez a trend a kérdezett iskolai végzettségében is érvényesül, hiszen az egykeként nevelkedők iskolai végzettsége a legmagasabb, és ahogyan nő a testvérszám, úgy csökken a kérdezettek legmagasabb iskolai végzettsége is.

A testvérszámon kívül nyilvánvalóan befolyásolja a gyerekek iskoláztatására fordítható erőforrásokat az apa iskolai végzettsége is: az apák magasabb iskolázottsága mérsékelten ugyan, de azt eredményezi, hogy a gyerekeik is magasabb végzettséget szereznek. (Az apa és a kérdezett iskolázottsága közötti korreláció 0,36, az apa és a kérdezett testvéreinek iskolázottsága közötti korreláció pedig 0,30). Másfelől az előbbieken láthattuk, hogy a sikeres roma családokban az apák iskolai végzettsége jelentősen elmarad az országos átlagtól. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az azonos iskolázottságú apák több vagy kevesebb erőforrást mozgósítanak-e gyerekeik iskoláztatása érdekében attól függően, hogy roma vagy nem roma családokat vizsgálunk, akkor egy eszmefuttatás erejéig tételezzük fel, hogy az országos mintában az apák iskolázottsága éppen olyan, mint a sikeres roma mintában.¹⁶ Ez a gondolat kísérlet abban segít bennünket, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, hogy ha a gyerekek iskolázottságát befolyásoló két legfontosabb tényező mentén egyforma roma és nem roma családokat hasonlítunk össze, tapasztalunk-e különbségeket a gyerekek iskolázottságában. A különbségek azt jeleznék, hogy a vizsgálatunkban szereplő roma családok számára az iskola más célrendszerrel jelent, és hogy az értékek és a motivációk mentén a romák és nem romák között markáns különbségek vannak. Ezzel szemben ha nem találunk lényeges különbséget, ebből az következik, hogy a roma családok is éppen annyira fontos és célravezető eszköznek tekintik gyermekeik iskoláztatását, mint a nem romák.

A 8. táblázat és a 7. táblázat adatainak összevetése azt mutatja, hogy ha az országos mintában szereplő apák iskolázottsága olyan lenne, mint ahogy azt a sikeres roma mintában tapasztaltuk, akkor a gyerekek iskolázottsága csökkenne. Ez a csökkenés egyaránt érinti a testvéreket és a kérdezettet is.

Ezen a ponton érdemes megnéznünk, hogyan alakul a roma családokban a kérdezett és a testvérei iskoláztatása. A sikeres roma minta esetében is érvényesül az a trend, hogy a testvérszám növekedésével egyre csökken az egy gyerekre jutó átlagos iskolázottság: ha egykeként nevelkedett a kérdezett, akkor átlagosan 12 osztályt végzett; ha egy testvére volt, akkor a testvér már csak a szakmunkás-képesítés megszerzéséig jutott, bár a kérdezett elvégzett osztályainak száma még nem csökken; két vagy több testvér esetében pedig a csökkenés még erőteljesebb, és ekkor már a kérdezett iskolai végzettsége is alacsonyabb lesz (9. táblázat).

¹⁶ A sikeres roma mintában tapasztalt apai iskolai végzettség szerint átsúlyoztuk a reprezentatív mintát.

**8. táblázat: A testvérek és a kérdezett átlagos iskolai végzettsége
országos reprezentatív mintán***

Testvérszám	A testvérek átlagos iskolai végzettsége (osztályok száma)	Szórás	A kérdezett által elvégzett iskolai osztályok száma
Egyke	–	–	12,0
Egy testvér	10,4	2,9	11,3
Két testvér	9,7	2,5	11,0
Három vagy több testvér	9,6	2,0	10,5
<i>Együtt</i>	10,0	2,6	11,2

**9. táblázat: A testvérek és a kérdezett átlagos iskolai végzettsége
a sikeres roma mintán**

Testvérszám	A testvérek átlagos iskolai végzettsége (osztályok száma)	Szórás	A kérdezett által elvégzett iskolai osztályok száma
Egyke	–	–	12,0
Egy testvér	10,4	2,5	12,1
Két testvér	9,6	1,8	11,8
Három vagy több testvér	8,6	2,4	11,2
<i>Együtt</i>	9,2	2,2	11,6

Ezzel együtt is azt kell megállapítanunk a 9. táblázat és a 8. táblázat adatainak összehasonlításából, hogy hiába azonos a kérdezettek korfája és az apák iskolai végzettsége a sikeres roma és az országos reprezentatív mintában, a roma családokban a testvérek átlagos iskolázottsága alacsonyabb, mint az országos mintában (vö. 9,2 és 10,0).

Ami a kérdezettek iskolai végzettségét illeti, éppen fordított a helyzet (vö. 11,6 és 11,2), bár ez a különbség magyarázható a kutatás speciális mintaválasztási szempontjaival is.

Mindez tehát azt mutatja, hogy a roma családokban valóban valamelyest alacsonyabb a gyerekek átlagos iskolázottsága. Nem számoltunk azonban az-
zal, hogy a sikeres roma családokban magasabb a testvérszám az országos átlag-

hoz képest. A 10. táblázatban azt mutatjuk be, hogy miként alakulna a testvérek és a kérdezett iskolázottsága abban az esetben, ha a roma családokban is csak annyi gyerek nevelkedne, mint egy átlagos nem roma családban.¹⁷

10. táblázat: A testvérek és a kérdezett átlagos iskolai végzettsége a sikeres roma mintán*

Testvérszám	A testvérek átlagos iskolai végzettsége (osztályok száma)	Szórás	A kérdezett által elvégzett iskolai osztályok száma
Egyke	–	–	12,0
Egy testvér	10,5	2,5	12,2
Két testvér	9,6	1,8	11,8
Három vagy több testvér	8,5	2,4	11,4
Együtt	9,2	2,4	11,7

* A sikeres roma mintában a testvérek száma megegyezik az országos reprezentatív mintáéval.

Ha a testvérek átlagos iskolázottságát nézzük, azt kell mondanunk, hogy a roma és a nem roma családok között semmiféle statisztikailag releváns különbség nincs (vö. a 7. és a 10. táblázatot). Ez tehát arra utal, hogy az azonos iskolázottságú, korú és családnagyságú roma és nem roma családok egyforma mértékben tudnak erőforrásokat mobilizálni a gyerekek iskoláztatására.

Tehát arra a kérdésre, hogy van-e különbség a roma és nem roma családok között abban a tekintetben, hogy milyen értékek és motivációk mozgatják a családokat, amikor gyerekeik iskoláztatásáról döntenek, azt válaszolhatjuk, hogy ilyen különbségek bizony nincsenek. A válasz határozottságát csökkenti azonban az a tény, hogy mi olyan roma családokat vizsgáltunk, amelynek gyermekei között legalább egyvalaki (a kérdezett) mögött sikeres iskolai életút áll, amit jól mutat az is, hogy a roma minta kérdezettjeinek magasabb az iskolai végzettsége, mint a vele összevethető országos átlag.

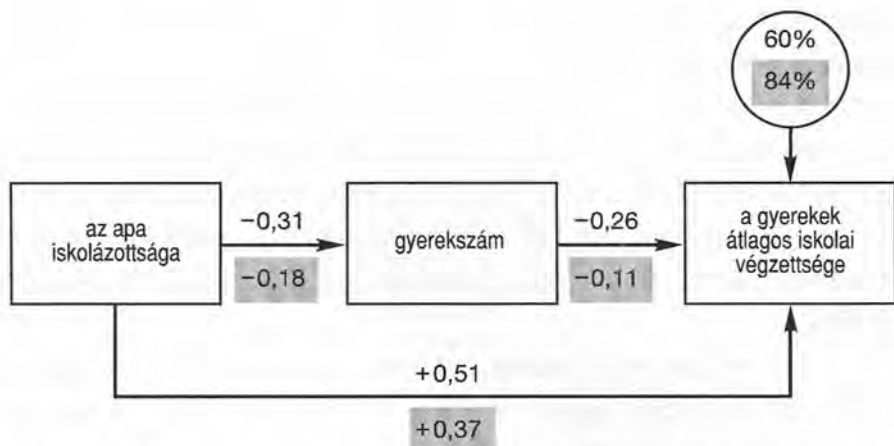
Egy kérdés még megválaszolatlanul maradt, nevezetesen az, hogy az apa iskolázottsága és a kibocsátó család gyerekszáma együttesen milyen erősen hatá-

¹⁷ Itt most a sikeres roma adatfile-t súlyoztuk át az országos reprezentatív mintára jellemző testvérszámnak megfelelően.

rozza meg azt, hogy mekkora lesz a gyerekek átlagos iskolai végzettsége. Erre a kérdésre a legszemléletesebben útmodell segítségével válaszolhatunk. Az útmodellben szerepel az apa iskolázottsága, a családban felnevelkedett gyerekek száma, illetve az általuk elvégzett iskolai osztályok átlaga. Ezt az útmodellt külön mutatjuk meg a sikeres roma minta esetében és egy olyan országos reprezentatív mintán, amelyet mind az apa iskolázottsága, mind a kibocsátó családban nevelt gyermekek száma, mind a minták korfája mentén összehasonlíthatóvá tettünk.

A 4. ábra azt mutatja, hogy – bár mint láttuk, ha olyan családokat hasonlítunk össze, ahol az apák iskolai végzettsége és a gyerekszám azonos, a gyerekek átlagos iskolai végzettsége statisztikailag nem különbözik – a nem roma családok esetében sokkal erősebben meghatározza az apa iskolázottsága és a gyerekszám a gyerekek átlagos iskolai végzettségét, mint a roma családokban. A nem roma családok esetében markánsan érvényesül egy strukturális hatás, amely azt mutatja, hogy az emberekben munkál egy pragmatikus szemlélet, hogy a meglévő erőforrásokat lehetőleg ne aprózzák el. A meglévő erőforrások feltételezésünk szerint annál nagyobbak, minél magasabb az apák iskolázottsága, és a gyerekszám korlátozása lehetővé teszi, hogy ez az erőforráskészlet maximálisan hasznosuljon. Mindkét családtípus esetében érvényes a tendencia, hogy az apa iskolázottságának növekedésével a gyerekek is magasabb iskolai végzettségre tesznek szert. Ezzel egyidejűleg az a hatás is érvényesül, hogy a magasabb iskolázottságú apák családjában kisebb a gyerekszám, s ez ugyancsak kedvez a gyerekek iskolai mobilitásának.

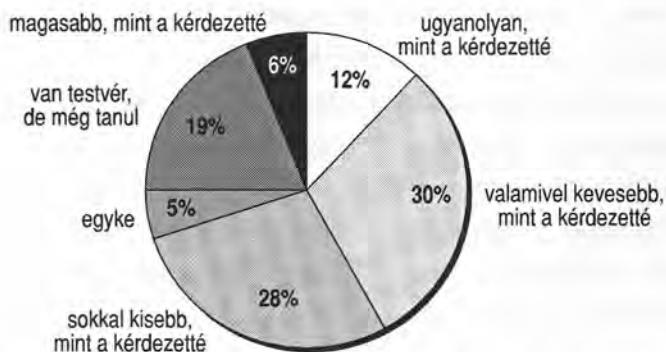
A 4. ábra ugyanakkor azt is mutatja, hogy ez az összefüggés a sikeres romák esetében sokkal gyengébben érvényesül, azaz a mintába tartozó családoknál a gyerekek iskolai sikerében sokkal nagyobb szerepe van a véletlennek, a strukturális értelemben nem kalkulálható hatásoknak. Bár a roma családok esetében a speciális mintavételi technikánk részben felelős lehet az útmodellben tapasztalt gyengébb összefüggésért, ezzel együtt is meggyőződésünk, hogy a jelenség mögött komoly szerepe lehet annak, hogy a romák társadalmi integrációja csak nagyon korlátozott, továbbá, hogy a roma középosztály kialakulása még éppen csak elindult. Nincsenek kimunkálva azok az utak és módok, ahogyan egy alacsonyabb státusú családból egy roma fiatal kiemelkedhet, nem érvényesülnek azok az automatizmusok, amelyek egy többgenerációs, kislépcsős mobilitás fokról fokra történő sikeres megvalósulását garantálnák.

4. ábra: Az apa iskolázottságának és a családban felnevelt gyermekek számának hatása a gyerekek átlagos iskolai végzettségére, a roma és a nem roma mintákon*
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

* Világos mezőben a nem roma, sötét mezőben a roma családokra jellemző utak erősségét tüntettük fel.

Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy azokban a családokban, ahol ilyen példaként szolgáló sikeres iskolai életutak előfordulnak, ott ez a siker kisebb-nagyobb mértékben a testvérekre is rávetül (5. ábra). Az esetek negyed részében nincs mód a kérdezett és a testvérek iskolázottságának összehasonlítására, mivel vagy egyedüli gyerek a kérdezett, vagy pedig azért, mert a testvérei még tanulók, és ezért nem állapítható meg a legmagasabb iskolai végzettségük. A minta közel egyötöd olyan, ahol a családokban a testvérek ugyanolyan vagy még magasabb iskolai végzettséget szereztek, mint a kérdezett. Több mint negyedrészen mondható el,

5. ábra: A testvérek iskolázottsága a kérdezettéhez képest, százalékban

hogy a testvérek iskolázottsága jelentősen elmarad a kérdezettétől, és közel harmaduk körében a testvérek alig valamivel alacsonyabb iskolázottságúak. Mindez arra utal, hogy a sikeres roma mintánk iskolai előrelépése nem valami egyedi, a családban különlegesnek számító esemény, hanem többségében egy minden gyerekre kiterjedő családi iskolai mobilitási stratégia része.

A mintánkba került roma családokban amellet, hogy a kérdezettek sikere kivétel a testvérei életútjára is, mobilitási stratégiák is tetten érhetők. Meglehetősen nagy különbségeket találunk a válaszadók neme szerint, illetve aszerint, hogy milyen iskolai pályát futnak be a kérdezett bátyjai és nővérei, illetve húgai és öccsei. Kicsi mintánk is két jellegzetes típusra bontható a nemek függvényében. A férfiak esetében az intergenerációs folyamat egy korai állomását érhetjük tetten, amit az bizonyít, hogy az ő sikeres iskolai pályafutásuk a családban tökéletesen független az idősebb testvérek iskolai sikereitől, és az apa iskolázottsága is csak igen kevésbé befolyásolja a karrierjüket. Esetükben az apa és az idősebb testvérek iskolai végzettségéből fakadó családi tudástőke-konverzió meghatározó szerepe igen alacsony. A kérdezettek sikere kevésbé követendő példa a fiatalabb testvérek számára, pontosabban, a húgok iskolázottságára semmiféle befolyásuk nincs, és a fiatalabb fiútestvérek esetében is csak igen szerény hatás mutatható ki.

Más a helyzet akkor, ha a mintatagunk sikeres roma nő volt. Itt az apa iskolázottságának is komolyabb szerepe van, és ami ennél még fontosabb, feltűnik az iskolázott nővérek pozitív hatása a kérdezett iskolai karrierjére. Az iskolázott nővérek nemcsak a kérdezett, hanem a nálánál fiatalabb testvérek iskolázottságára is hatással vannak. Ebben az értelemben neveztük a sikeres roma férfiak karrierjét az intergenerációs folyamat egy kezdetibb állomásának, hiszen úgy tűnik, hogy a sikeres roma nők kiemelkedése már a nővéreik (bár előzmény nélküli) iskolai mobilitásának is köszönhető. Emlékezzünk vissza arra, hogy azok a roma családok, amelyek a lánygyermekük iskoláztatására (is) fordítanak energiát, magasabb státusúak. Tehát ebben az értelemben is tartható az a kijelentés, hogy ezek a családok az integrációs folyamat egy magasabb fokán állnak.

A gyerekkori mikrokörnyezet jellemzői

Sikeres roma mintánk tagjainak az iskolai karrierje magasabbra ívelt, mint amit általában az országos trendek mutatnak. Ennek súlyát akkor érthetjük meg igazán, ha képet kapunk arról, hogy mi jellemezte választadóink gyermekkori családjának életszínvonalát, lakáskörülményeit. Ez a kép önmagában is drámai, de ha összehasonlítjuk a jelenlegi életkörülményekkel, azt is láthatjuk, hogy milyen hihetetlen mértékű mobilitásnak lehetünk szemtanúi.

A kérdezettek körében igen nagy a városiasodás mértéke, ha a gyerekkori és a jelenlegi lakóhely településjellegét hasonlítjuk össze (11. táblázat). Ha hasonló életkori kohorszba tartozó és legalább szakmunkás végzettségű országos reprezentatív mintán vizsgáljuk a gyerekkori és a jelenlegi lakóhely településjellegének eltérését,¹⁸ akkor azt mondhatjuk, hogy a sikeres roma minta tagjai falusiasabb környezetből indultak (különösen a fővárosban nevelkedettek aránya alacsony, szemben az országos minta 19 százalékos arányával), jelenlegi lakóhelyük azonban sokkal városiasabb, mint az országos kontrollcsoport esetében. (Sikeres romáink körében különösen magas a budapesti lakosok aránya.)

11. táblázat: A gyerekkori és jelenlegi lakóhely településjellege, százalékban

Településjelleg	Gyerekkorában	Jelenleg
Falu	57	30
Kisváros	19	18
Nagyváros	16	25
Főváros	8	27
Összesen	100	100

A települési lejtőn való sikeres felfelé mobilitás a sikeres roma minta esetében jóval meghaladja a többségi társadalom hasonló iskolázottságú és korú szegmensében tapasztaltakat. A nagyfokú területi mobilitás még nagyobb jelentőséget kap, ha a lakóhelynek a településen belüli elhelyezkedésében bekövetkezett változásokat nézzük (12. táblázat). A gyerekkori lakóhely az esetek több mint egynegyedében szegregált, zömmel vagy teljes egészében csak romák lakta településrészen helyezkedett el, míg a jelenlegi lakóhely mindössze 11 százaléka

¹⁸ Forrás: Tárfi, 1992-es reprezentatív mobilitáskutatás adatfelvétele.

ilyen jellegű. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a sikeres romák alig több mint egyharmada próbál az asszimiláció olyan magas fokára jutni, hogy zömmel vagy teljesen magyarok lakta környéken lakjon, több mint felük viszont a lakóhely környezetének megválasztásában is őrzi vagy őrizni kénytelen a roma gyökereket, hiszen vegyes etnikai összetételű környéken lakik.

12. táblázat: A gyerekkori és a jelenlegi lakókörnyezet jellemzői, százalékban

Lakókörnyezet	Gyerekkorában	Jelenleg
Zömmel nem romák lakta környék	37	36
Vegyes környék	36	53
Zömmel romák lakta környék	14	6
Cigánytelep, cigánysor	13	5
Összesen	100	100

A gyerekkori inkább falusias, gyakran szegregált telepen lévő lakás komfortfokozata szükségképpen sokkal alacsonyabb, mint a jelenlegi városiasodottabb környezetben lévő lakásoké (13. táblázat). A gyerekkori lakások kétharmada híján volt a vezetékes víznek, és ennek megfelelően a fürdőszobát, a vízöblítéses vécét és a meleg vizet is nélkülözni voltak kénytelenek. A lakások közel egynegyedében hagyományos módon fűtöttek. Ehhez képest a mai, az országos átlagot is meghaladó komfortfokozat nagy ugrás a megkérdezettek életében.

13. táblázat: A gyerekkori és a jelenlegi lakás felszereltsége, százalékban

A lakás felszereltsége	Gyerekkorában	Jelenleg
Fürdőszoba	38	94
Vízöblítéses vécé	39	92
Meleg víz	37	94
Szennyvízcsatorna	34	79
Központi fűtés	23	64
Gáz/villany egyedi fűtés	52	78
Telefon	13	87

Szerényebb mértékű a felzárkózás a lakások tágasságát illetően (14. táblázat). Jóllehet a sikeres roma mintában és az országos reprezentatív mintából leválasztott kontrollcsoport esetében is 22 négyzetméter az egy főre jutó lakás-

nagyság, a romák körében majdnem kétszer akkora a zsúfolt lakásban lakók aránya, mint a kontrollcsoportban (vö. 15 és 8 százalék). A szakadék, ami a gyerekkori és a jelenlegi lakás tágassága között van, a sikeres romáknál sokkal nagyobb, mint a kontrollcsoportban: gyermekkorukban a roma minta tagjai olyan lakásban éltek, ahol az átlagos laksűrűség 11 négyzetméter/fő volt, addig a kontrollcsoportban ez a jelzőszám 18.

14. táblázat: A gyerekkori és jelenlegi laksűrűség szerinti megoszlás, százalékban

Laksűrűség	Gyerekkorában	Jelenleg
10 m ² /fő alatt	57	15
10–20 m ² /fő	38	47
20–30 m ² /fő	4	22
30 m ² /fő felett	1	16
Összesen	100	100

Összességében a sikeres roma minta fele rendkívül hátrányos helyzetből startolt, zömmel romák lakta környékről vagy cigánytelepről származott, ahol a lakások zsúfoltak voltak és minden komfortot nélkülöztek. Az ellenpontot az a 15 százaléknyi csoport képviseli, amelynek tagjai zömmel magyarok lakta környéken, tágas, komfortos lakásban nevelkedtek. A fennmaradó 35 százalék köztes színvonalú lakáskörülmények között élte gyerekkorát. A már megszokott, az országos reprezentatív mintákon közhelyszerűen érvényesülő összefüggés, miszerint a starthelyzet az egész karrierívet befolyásolja, esetünkben nem áll fenn. Induljon valaki a legkedvezőbb vagy a legkedvezőtlenebb anyagi helyzetű családból, sem a jelenlegi lakáskörülmények, sem az iskolai végzettség, sem az elért társadalmi státus¹⁹ nem függ a kiinduló helyzettől. Ennyiben tehát az a többször említett trend, hogy roma mintánk esetében a megszokott társadalmi determinációk nem érvényesülnek, újra megerősítést kap: a nagyon hátrányos helyzetből való kiemelkedésnek nincsenek bejáratott társadalmi mechanizmusai, a sikerek inkább a véletlennek, mintsem megragadható makrotényezőknek köszönhetők.

¹⁹ A társadalmi státust a lakáskörülményekkel, a vagyoni és jövedelmi helyzettel, illetve az iskolai végzettséggel mértünk.

Az életutak sikerei és kudarcai

A státusmegszerzés és -megőrzés klasszikus elmélete szerint a legmagasabb iskolai végzettség szorosan kijelöli a munkamegosztás rendszerében elért pozíciót, és az első munkahely megszerzését követő intragenerációs foglalkozási váltások szerepe korlátozott, szemben az intergenerációs mobilitással. Amikor kutatásunkban a sikeres romák életpályáit vizsgáljuk, érdemes megnézni, vajon esetükben is igaz-e a generáción belüli foglalkozási váltások korlátozott volta.

Első foglalkozás szerint mintánk kevésbé tükröz sikerjegyeket, hiszen megkérdezettjeink közel háromnegyed részben fizikai foglalkozást választottak (15. táblázat). Ezzel szemben a jelenleg fizikai foglalkozásúak aránya már alig több egyharmadnál. Mára növekedett a vezető és értelmiségi foglalkozásúak aránya is. A nagyfokú és nagy léptékű mobilitás mögött a felnőtt életben általában esti és levelező tagozaton megszerzett iskolai végzettség áll.

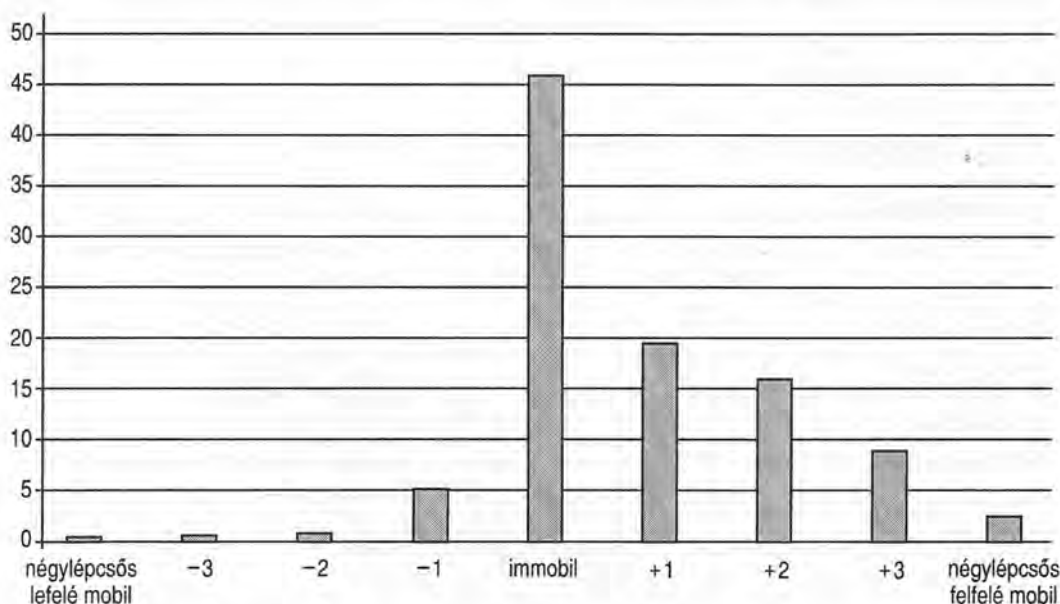
15. táblázat: Az első és a jelenlegi foglalkozás szerinti megoszlás, százalékban

Jelenlegi foglalkozás	Első foglalkozás					
	Vezető, értelmiségi	Egyéb szellemi	Kereskedő	Szakmunkás	Betanított munkás	Összesen
Vezető, értelmiségi	7,6	3,7		3,2	2,7	17,2
Egyéb szellemi	1,0	11,5		6,4	5,9	24,8
Kereskedő		0,7	2,7	8,6	9,8	21,8
Szakmunkás	0,2	0,7		19,6	7,3	27,8
Betanított munkás	0,2	0,2		3,4	4,6	8,4
Összesen	9,0	16,9	2,7	41,1	30,3	100

A nagy út, amelyet a kérdezettek az általános iskola befejezésétől az első munkahely megszerzéséig megtettek, korántsem ér véget, hiszen a jelenlegi munkahely az esetek többségében egy felfelé ívelő foglalkozási karrier egyik állomása. A foglalkozási karrier felfelé ívelése mögött két tényezőt kell látnunk: az egyik a felnőttként megszerzett érettségi, illetve diploma (a minta 20 százaléka esti vagy levelező tagozaton szerezte legmagasabb iskolai végzettségét), a másik abból következik, hogy az iskolai pályafutás befejezése után nem sikerült rögtön a végzettségnek megfelelő állást találni, és így a foglalkozási karrier későbbi korrekciójával lehetett elérni a jelenlegi státust. A felfelé ívelő karriervonalak időnként

megtörhetnek: a minta 5 százaléka jelenleg munkanélküli, és ez különösen azért lényeges, mert az állásvesztés a magas pozícióból és előnyös foglalkozási státusból indulókat is érinti.

A 6. ábra jól illusztrálja a sikeres romák körében a foglalkozási karrierek három jellegzetes típusát. Egyfelől egy jelentős csoport (a minta 48 százaléka) az idők folyamán is őrzi megszerzett foglalkozási státusát, egy másik, nem kevésbé nagy létszámú csoport még felfelé ívelő mobilitásra is képes (46 százalék), végül a minta egy viszonylag kicsi – de figyelmet érdemlő – része az első foglalkozás megszerzése óta veszített az akkor megszerzett foglalkozási státusából. Ezen csoport aránya a teljes minta 6 százaléka, de ha a munkanélkülieket is figyelembe vesszük, a jelenleg bizonytalan, illetve rossz pozícióban lévők aránya együtt már 11 százalék.

6. ábra: Az intragenerációs foglalkozási mobilitás mértéke, százalékban

A munkanélküliség többször is megtörte a foglalkozási karriereket, hiszen csak a minta 53 százaléka mondhatja el magáról, hogy soha nem volt munkanélküli. Annak következtében, hogy a rendszerváltás óta a munkanélküliség aránya megnövekedett, veszélyének pedig majdnem mindenki ki van téve, egyáltalán nem igaz az az összefüggés, hogy minél hosszabb ideje dolgozik valaki, annál nagyobb az esélye a munkahely elvesztésére. Sikeres roma mintánkban az

idősebb generációt, amely már a rendszerváltás előtt stabilizálhatta foglalkozási pozícióját, sokkal kevésbé sújtotta a munkanélküliség, mint a fiatalabb generációkat (16. táblázat).

16. táblázat: A munkanélküliként töltött idő, az első munkába állás ideje és az életkor a munkaviszonyban eltöltött idő kivintilisei szerint, átlagok

A munkaviszonyban eltöltött idő	Az első munkahely megszerzése óta eltelt idő mekkora hányadában volt munkanélküli	Az első munkahelyre való belépés ideje (átlag)	Átlagos életkor
1. kvintilis (rövid idő)	0,11	1997	24
2. kvintilis	0,08	1990	29
3. kvintilis	0,07	1983	35
4. kvintilis	0,03	1977	41
5. kvintilis (hosszú idő)	0,02	1967	51

A jelenleg elért foglalkozási pozíciót minden bizonnyal befolyásolják a következő tényezők:

- az a starthelyzet, amit a kibocsátó család jelentett a kérdezettek számára,
- a starthelyzettől sok esetben független legmagasabb iskolai végzettség,
- az a tény, hogy az első munkába állással befejezettnek tekinthető az iskolai pályafutás, vagy éppen ellenkezőleg, a kérdezettek a munka melletti tanulás nehézségeit is vállalják,
- az előbbivel szorosan együtt járva a foglalkozási karrierben történt változások (intragenerációs foglalkozási mobilitás),
- a települési lejtőn való elmozdulás a gyermekkorú lakóhelyhez képest,
- foglalkozási pályájuk során mennyire sújtotta a kérdezetteket a munkanélküliség.

Az előbbieken felsorolt tényezők együttes befolyásoló szerepét a jelenlegi foglalkozási státusra egy diszkriminanciaanalízis-modellben mutatjuk be.²⁰ Első lé-

²⁰ A diszkriminanciaanalízis esetünkben azt mutatja meg, hogy az egyes foglalkozási kategóriák mögött hogyan szerveződnek önálló jelentéssel bíró diszkriminálófüggvényekbe a befolyásoló tényezők. A modell illeszkedését két módon is teszteli az eljárás: egyfelől csak azokat a diszkriminálófüggvényeket veszi számításba, amelyeknek értékei erősen (szignifikánsan) különböznek a foglalkozási kategóriák között, másfelől egy találatmátrix segítségével azt is megvizsgálja: ha csak a magyarázó változókon felvett értékeket ismernénk, mennyire jól sikerülne eltalálni, hogy ki melyik foglalkozási kategóriába tartozik.

pésben a diszkriminálófüggvények jelentését kell megértenünk. Ehhez ad segítséget a 17. táblázat struktúramátrixa.

17. táblázat: A jelenlegi foglalkozási pozíció diszkriminálófüggvényei

Befolyásoló tényező	1. diszkriminálófüggvény	2. diszkriminálófüggvény
Legmagasabb iskolai végzettség, elvégzett osztályok száma	0,82	-0,45
Nappali vagy esti-levelező tagozaton végzett	0,39	-0,09
A területi mobilitás mértéke a neveltetési helyhez képest	0,18	-0,16
A foglalkozási mobilitás az első munkahelyhez képest	0,29	0,90
A munkanélküliség mértéke (a teljes munkaviszony mekkora részét töltötte munkanélküliként)	-0,08	-0,28
Gyerekkori státus*	0,07	-0,23

* Az apa iskolai végzettségéből, az anya iskolai végzettségéből, a gyerekkori lakás komfortosságából és a lakóhely szegregáltságának mértékéből képzett főkomponens. A nagy értékek magas státust jelentenek.

Az első függvény magas pozitív értékei azokat jellemzik, akiknek az iskolai végzettsége meglehetősen magas, ezt részben esti-levelező tagozaton szerezték, és a felnőtt életben folytatott tanulmányaik révén foglalkozási karrierjük is felfelé ívelt. Az első diszkriminálófüggvény tehát egy intenzív intragenerációs mobilitási folyamatot testesít meg, oly módon, hogy a magas értékek erős felfelé ívelő mobilitást (beleértve a kibocsátó család státusát és a területi mobilitást), az alacsony értékek immobilitást, esetenként deklasszálódást jelentenek. Az ilyen életpálya amúgy nem ritka a többségi társadalomban sem, de mégis megkülönbözteti sikeres romáinkat egyfelől a mobilitás mértéke, másfelől az, hogy az intergenerációs és intragenerációs mobilitás egymásra épülése hihetetlen nagy ugrást eredményez. A második diszkriminálófüggvény igen speciális életpályát rajzol fel: a függvény nagy értékei alacsony iskolai végzettségű, a felnőttkori továbbtanulás lehetőségével nem élő, alacsony területi mobilitással jellemezhető csoportot jelölnek ki, amelyet mindezen túl még az is jellemez, hogy alacsony státusú kibocsátó családokból származnak. Ennek ellenére a foglalkozási mobilitásuk kiugróan magas. A 17. táblázat alapján nem mondhatunk többet erről az életpályáról, de ha szemügyre vesszük a 18. táblázatot is, akkor azt látjuk, hogy ez az életpálya a kereskedéssel foglalkozókat jellemzi.

**18. táblázat: Az egyes diszkriminálófüggvények átlagai
a különböző foglalkozási csoportokban**

Foglalkozási csoport	1. diszkriminálófüggvény	2. diszkriminálófüggvény
Vezető, értelmiségi	2,58	-0,28
Egyéb szellemi	0,58	0,22
Kereskedő	-0,70	0,65
Szakmunkás	-1,19	-0,21
Betanított munkás	-1,65	-0,93

A két diszkriminálófüggvény két markánsan különböző életpályát tükröz: az első egy szokásos irányú, de igen nagy mértékű inter- és intragenerációs mobilitás mintája, és ennyiben magától értetődő, hogy a kedvezőbb helyzetű kibocsátó családok, a magas iskolázottság, a felnőttként való tanulás vállalása, a városiasodottság, a munkanélküliség elkerülése, mind-mind a legmagasabb státusú, a vezető és értelmiségi foglalkozásokat jellemzi.

Ahogy lefelé haladunk a foglalkozási hierarchiában, úgy válnak semmivé, illetve fordulnak ellentétükbe ezek a pozitív tényezők, hogy a fizikai foglalkozásúak, különösen a betanított foglalkozásúak körében már akár a hátrányos helyzet jeleit is fellelhessük.

A 19. táblázat azt mutatja meg, hogy a foglalkozási hierarchia alsóbb régiói a jelenlegi státus komponenseit tekintve valóban hátrányos helyzetben vannak, hiszen akár a lakáskörülményeket, akár a jövedelmi helyzetet, akár a komplex vagyoni státust vizsgáljuk, esetükben mindig kedvezőtlen értékekkel találkozunk.

A 19. táblázat azonban arra is alkalmas, hogy a speciális karriert befutó, hátrányos helyzetből induló és csak egy olyan felfelé ívelő foglalkozási mobilitás révén kiemelkedő csoport státuskomponenseit is megvizsgáljuk, amely egyébként iskolázottságát, városiasodottságát tekintve kedvezőtlen paraméterekkel jellemezhető. Mint ahogy láttuk, az ilyen életutat bejárók jelenleg zömmel kereskedelemmel foglalkoznak. És annak ellenére, hogy egyáltalán nem a hagyományos, a többségi mintáknak megfelelő foglalkozási pályát futottak be, jelenlegi helyzetük igen kedvezőnek mondható. Ők élnek a legtágasabb lakásokban, a lakások komfortossága nem marad el a foglalkozási hierarchia élén állóktól, általános vagyoni státusuk nem különbözik szignifikánsan a legjobb helyzetben levőkéitől, igaz, hogy zömmel falvakban élnek, igaz, hogy az egy főre jutó jövedelmük alig haladja meg a fizikai foglalkozásúakét, és az is igaz, hogy az általunk

mért társadalmi státusuk jóval elmarad a szellemi foglalkozásúakétól. A két utóbbi paraméter kedvezőtlen alakulása azonban más-más tényezőknek tulajdonítható: az egy főre jutó jövedelem alacsony voltát feltétlenül befolyásolja, hogy a vállalkozói lét önmagában, szociológiailag igazoltan nagyfokú jövedelemelítéssel jár együtt, és így a kereskedéssel foglalkozók esetében joggal tekintjük az egy főre jutó jövedelmet alulbecsültnek. Ami ennek a rétegnek az alacsony társadalmi státusát illeti, ebben a főszerepet alacsony iskolai végzettségük játsza. A társadalmi státus klasszikus megközelítésében a tudástökének és így a formális iskolai végzettségnek kitüntetett fontossága van. Ebből a megfontolásból építettük be a társadalmi státust mérő mutatónkba a legmagasabb iskolai végzettséget, és ennek köszönhető az, hogy az egyébként alacsony iskolai végzettségű, de a sikeres vállalkozáshoz szükséges készséggel és tudással rendelkező kereskedők csoportja általános társadalmi státusát tekintve a hierarchia alacsonyabb pozícióin helyezkedik el.

19. táblázat: A különböző foglalkozási csoportok státusát jelző mutatók, átlagok

Foglalkozási csoport	Jelenlegi lakás laksűrűség, m ² /fő	A jelenlegi lakás komfortossága, 7 fokú skálaérték	A család egy főre jutó jövedelme, E Ft	Általános vagyoní státus*	Társadalmi státus**
Vezető, értelmiségi	24	5,3	40	0,27	1,15
Egyéb szellemi	22	5,1	29	0,05	0,25
Kereskedő	26	5,3	24	0,23	-0,31
Szakmunkás	20	4,3	21	-0,29	-0,61
Betanított munkás	18	4,6	22	-0,32	-0,55

* A jelenlegi lakás laksűrűségéből, komfortosságából, az ingatlanok és a nagyobb vagyontárgyak forintértékéből képzett főkomponens. A nagy értékek vagyoniösséget jelentenek.

** Az iskolázottságból, a vagyoniösségből és az egy főre jutó jövedelemből képzett főkomponens. A nagy értékek magas társadalmi státust jelentenek.

A második diszkriminálófüggvény azonban pozitív értéket vesz fel az egyéb szellemi foglalkozásúak egy részénél is (lásd 18. táblázat). Esetükben viszont nem rendhagyó karrierről, hanem egy hagyományos értelemben vett intragenerációs foglalkozási mobilitási karrierről beszélhetünk. Ez a csoport ugyanis zömmel nap-pali tagozaton szerezte legmagasabb iskolai végzettségét, viszont közel tíz évvel idősebb, mint a szellemi foglalkozásúak azon része, ahol ez a rendhagyónak nevezett mobilitási karrier nem érvényesül. Valójában egy szokásos, a szellemi foglalko-

zásokra jellemző „számárlétrán” való felfelé haladásról beszélhetünk az ő esetükben: az életkoruk előrehaladásával fokozatosan magasabb beosztásba kerülnek.

Elemzésünk nem volt tanulság nélküli, hiszen a sikeres roma mintát egy nagy és két kisebb létszámú csoportra bontottuk. A nagyobb létszámú csoport a mobilitás klasszikus – bár nagy ugrást megvalósító – útját járta be, a másik – jóllehet kis létszámú – csoport a roma társadalom hagyományaihoz közelebb álló és mégis felfelé ívelő pályát futott be. Ez a pálya elsősorban a roma férfiak számára nyitott, és minél idősebbek, annál valószínűbb körükben a sikeres kereskedői karrier. A harmadik csoport pedig az egyéb szellemi foglalkozásúaknak több mint felét foglalja magába. Övék az iskolai pályafutás „királyi” útja, hiszen csak nappali tagozaton jártak iskolába, többségük (70 százalék) érettségit szerzett, és hosszú foglalkozási karrierjük alatt szép fokozatosan haladtak előre a hierarchiában.

A kapcsolati háló etnikai vonásai

Az eddigiekben vizsgált iskolai és foglalkozási életúthoz szorosan kapcsolódik a személyes kapcsolatrendszer hálójának kiépülése. A kapcsolati háló (network) egyfelől társadalmi tőkét jelent, másfelől a kapcsolati háló etnikai szerkezete összefügg a kérdezettek asszimilációs törekvéseivel, az integrációs lehetőségekkel vagy éppen az etnikai szegregációval. A kapcsolati háló bemutatásakor kronológiai szempontot próbálunk érvényesíteni, amikor először a gyerekkori baráti kör etnikai jellemzőit, aztán a házastárs(ak) etnikai hovatartozását és végül a jelenlegi baráti kör roma-nem roma arányát mutatjuk be.

A sikeres romák élettörténete elemzésünk korábbi részében is azt mutatta, hogy már a gyerekkorban megjelentek az asszimilációs-integrációs mozzanatok. A gyerekkori baráti kör összetétele is ezt jelzi, hiszen a kérdezettek közel 85 százaléka roma és nem roma gyerekekkel is barátkozott. Az asszimilációs-integrációs mozzanat súlyát az is jelzi, hogy a baráti kör etnikai összetétele nem függ össze azzal, hogy valaki a gyerekkorát nagyvárosban vagy falun töltötte-e. Komoly hatása van viszont annak, hogy a gyermekkori lakóhely az adott település etnikailag szegregált részén helyezkedett-e el. Ezzel együtt a *20. táblázatból* az is látható, hogy még a cigánytelepen vagy gettóban élők között is többségben vannak azok, akik nem roma gyerekekkel is barátkoztak.

20. táblázat: A gyerekkori baráti kör etnikai összetétele a lakóhely integráltsága-szegregáltsága szerint, százalékban

Lakóhely	Zömmel roma barátok	Fele-fele	Zömmel nem roma barátok	Összesen
Zömmel nem romák lakta környék	8	37	55	100
Vegyes környék	13	63	24	100
Zömmel romák lakta környék	20	69	11	100
Cigánytelep, cigánysor	31	55	14	100
Együtt	15	53	32	100

A gyerekkorban megnyilvánuló asszimilációs-integrációs törekvések olyan szocializációs mintát jelentettek a kérdezettek számára, amelynek hatása mindmáig érvényesül. A jelenlegi baráti kör etnikai összetétele²¹ erősen változik attól függően, hogy gyermekkorában mennyire volt etnikailag zárt vagy nyitott a baráti network. Markánsan elkülönülő csoportot alkotnak azok, akik már gyerekkorukban is inkább nem romákkal barátkoztak: ők jelenlegi barátaikat is zömmel a nem romák közül választják (21. táblázat).

21. táblázat A jelenlegi baráti kör etnikai összetétele a gyermekkori baráti kör szerint, a romaarány átlagai

A gyerekkori baráti kör összetétele	A jelenlegi baráti körben a romák aránya
Zömmel roma barátok	0,63
Fele-fele	0,59
Zömmel nem roma barátok	0,35

A nagyfokú mobilitás különösen fontossá teszi az ember életében a baráti kör szerepét. A gyerekkori és a felnőttkori státus közötti nagy különbség okozta bizonytalanságérzetben a baráti kör komoly segítséget nyújthat. A „felfelé” barátkozás az újonnan megszerzett magasabb pozícióval együtt járó szerepek elsajátításában, a státusszimbólumok felismerésében, az új társadalmi csoport értékvilágának elsajátításában és interiorizálásában segíthet. A „lefelé” barátkozás éppen ellenkezőleg: a régi, alacsonyabb státus velejáróit hordozza, valamint

²¹ A kérdőívben maximum az öt legjobb barát jellemzőire kérdeztünk rá.

a starthelyzet és a jelenlegi pozíció közötti távolság mindennapos megjelenítésével a sikerességérzetet kondicionálhatja.

A roma minta esetében ezt a tengelyt az etnikai dimenzió is kiegészíti. Könnyen elképzelhető, hogy a roma barátok jelentik a maguk alacsonyabb státusával a „lefelé” barátkozást, és a nem roma barátok – a maguk magasabb státusával – a felfelé barátkozást. Az is elképzelhető persze, hogy a sikeres roma minta tagjai már csak hozzájuk hasonló státusú romákkal barátkoznak, míg a nem roma barátok esetében – éppen az erős asszimilációs törekvéseknek köszönhetően – beérik alacsonyabb státusúakkal is.

Nézzük meg, hogy a sikeres roma minta tagjai hogyan alakították ki a baráti körüket.

A 22. táblázat tanúsága szerint a gyermekkori baráti kör etnikai összetétele nem igazán befolyásolja a válaszadók jelenlegi baráti körének iskolázottság szerinti összetételét, de a jelenlegi roma barátokat alacsonyabb, a nem roma barátokat pedig magasabb iskolai végzettség jellemzi.

22. táblázat: A baráti kör iskolázottsága a baráti kör etnikai összetétele szerint, átlagosan elvégzett osztályok száma

A jelenlegi baráti kör összetétele	Saját elvégzett iskolai osztályok száma	Roma barátok átlagos iskolai végzettsége (iskolai osztályok)	Nem roma barátok átlagos iskolai végzettsége (iskolai osztályok)
Zömmel roma barátok	11,4	10,6	11,7
Fele-fele	11,3	10,3	11,7
Zömmel nem roma barátok	12,0	10,5	12,2

Ezzel szemben a baráti kör összetételét a kérdezett iskolázottsága erősen befolyásolja (23. táblázat). Legalacsonyabb iskolai végzettségű sikeres romáink „felfelé” barátkoznak, a roma barátok valamivel, a nem romák sokkal iskolázottabbak. A szakmunkásképzőt végzett mintatagok viszont leginkább saját végzettségükhöz hasonló roma és nem roma barátokat mondhatnak magukénak.²² Az érettségizett sikeres romák hasonló iskolai végzettségű nem romákkal és alacsonyabb végzettségű romákkal barátkoznak. Végül az egyetemi-főiskolai vég-

²² A 23. táblázatban tapasztalható különbségek a szakmunkásképzőt végzett kérdezettek sorában nem szignifikánsak.

23. táblázat: A saját és a baráti kör iskolázottsága roma-nem roma bontásban, átlagosan elvégzett osztályok száma

Saját elvégzett iskolai osztályok száma	Roma barátok átlagos iskolai végzettsége (iskolai osztályok)	Nem roma barátok átlagos iskolai végzettsége (iskolai osztályok)
8	8,9	12,1
10	9,4	10,7
12	10,5	12,0
16	13,2	14,5

zettségük esetében a baráti kör alacsonyabb végzettségűekből áll, és különösen jellemző ez a roma barátokra.

Mindaz, amit a baráti kör szerkezetéről az eddigiekben elmondtunk, csak egy átlagos tendencia, amely mögött nagyon eltérő kapcsolatépítő stratégiák is meghúzódhatnak. A módszer, amellyel a különböző barátkozási stratégiákat tipizálhatjuk, a klaszterelemzés. Számos próbálkozás után négy markáns típus különült el (24. táblázat).

24. táblázat: A baráti kör etnikai szerkezete és a tudástőke mentén képzett típusok, klaszterközéppontok

Típusok	Saját státusz*	Saját elvégzett iskolai osztályok száma	Nem roma barátok átlagos száma	Nem roma barátok iskolázottsága	Roma barátok átlagos száma	Roma barátok iskolázottsága	Klaszter-nagyság, százalék
Alacsony státusú, etnikailag szegregált	-0,49	10,7	0,39	10,4	1,73	9,5	37
Alacsony státusú, izolált asszimiláns	-0,45	10,8	0,70	10,5	0,06	3,6	29
Közepes státusú, asszimilációs törekvésekkel	0,22	11,3	3,13	12,6	0,57	10,2	13
Magas státusú, integrált	1,09	14,3	0,80	14,6	0,90	13,4	21

* A saját státusz nincs a klaszterképző változók között, azt a táblázatban csupán mint jelzőszámot szerepeltetjük. A státusmérőszám egyik alkotóelemét, a kért iskolai végzettségét viszont bevontuk a klaszterképző változók közé, hogy a saját és a barátok iskolai végzettségét összehasonlíthassuk.

A legnépesebb két kategória a relatíve alacsony státusúakat tartalmazza. Ez a két csoport a teljes minta 66 százalékát teszi ki. Ezen belül az egyik csoport networkje zömmel romákból áll, és a baráti kör iskolai végzettsége nagyjából megegyezik a kérdezett iskolai végzettségével. A másik alacsony státusú csoport viszont önmagáéhoz hasonló végzettségű nem roma barátokkal veszi körül magát, a barátok közt jóformán egyáltalán nincsenek romák, de ha mégis, iskolai végzettségük a négy osztályt sem éri el. Feltehetőleg ez a kis létszámú, romákból álló baráti kör a gyerekkorból származó családi, rokoni, ismeretségi körből kerül ki, és nincs szerves kapcsolatuk a kérdezett (a kibocsátó családhoz képest jelentős, de különben mérsékeltén sikeres) karrierjével. A két típus eltérő túlélési stratégiát testesít meg: az egyik teljes izolációban él, a másik őrzi a személyes kapcsolatrendszerében a roma gyökereket. Mivel mindkét típus zömmel falun lakik, az első esetben a roma gyökerektől eltávolodó, a másik esetben a hagyományokat inkább elfogadó és vállaló stratégiákkal van dolgunk. Ez megmutatkozik a gyerekeik számában is: az izolált típus annyiban is alkalmazkodik a környezetéhez, hogy csak nagyon kevés (a magyarországi átlagnak megfelelő) gyereket vállal, míg a másik típus gyerekszama jóval magasabb.

Az előbbieknél kevésbé népes csoport alkotja a másik végpontot, amelyet magas státusú, romákból és nem romákból álló, kiegyensúlyozott network jellemez. A kiegyensúlyozottságot az is jelzi, hogy a barátok – legyen szó akár romákról, akár nem romákról – a kérdezettel megegyezően magas iskolai végzettségűek. E típus tagjai zömmel Budapesten élnek, térben és lelkileg messze a származási helytől. Networkjük inkább a felnőtt életben szerzett barátokból áll, helyet adva a hozzájuk hasonló karriert befutó romáknak és a velük azonos társadalmi státusú nem romáknak.

A két szélső pont közötti átmenetet testesíti meg a közepes státusúak csoportja. Erős asszimilációs törekvésük nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a széles networkjük zömmel nem romákból áll, hanem abban is, hogy a nem roma barátok iskolai végzettsége magasabb, mint a kérdezetteké. Az a néhány roma barát, aki feltűnik a networkben, viszont kevésbé iskolázott, mint a kérdezett, ennyiben tehát asszimilációs törekvésekről és nem a roma származás teljes megtagadásáról van szó. Ez a csoport abban az értelemben is átmenetet jelent, hogy tagjai zömmel fiatalok, akik jó úton vannak afelé, hogy néhány év múlva a magas státusú klaszter tagjaivá váljanak.

A roma identitás konstrukciója

A csoportokkal foglalkozó szociálpszichológiai irodalom szerint a csoport tagjainak identitása annak függvénye, hogy a csoport tagjai magukra nézve elfogadják és pozitív érzelmi jelentéssel ruházzák fel a csoportot jelölő nevet (Tajfel 1978, Turner 1987). A többség által negatívan minősített kisebbségi csoportok esetében előfordul, hogy a csoport tagjai önmagukra vagy nem fogadják el a csoport nevét, vagy ha elfogadják, akkor az érzelmi töltés nem pozitív, hanem ambivalens vagy negatív. Önidentifikáció hiányában a csoport tagjainak azonosítása a többségre marad, ami azonban diszkrepanciát hoz létre az önmeghatározás és a külső csoport által adott meghatározás között.

A magyarországi roma kisebbség esetében ez az identifikációs diszkrepancia kiváltképpen jellemző (Ladányi és Szelényi 2000, Csepeli és Simon 2001). Ami a roma besorolás szempontjait illeti, az empirikus vizsgálatok eredményei szerint a bőrszín, a származás, a nyelv, az életmód/kultúra, a többségi megkülönböztetés és a családnév számít igazán (Csepeli, Örkény és Székelyi 1999), amelyen belül a meghatározás során természetesen más és más szempontokat követ az ingroup és az outgroup.

Vizsgálatunk mintájába olyan személyek kerültek, akiknek önmeghatározása a roma kategória elfogadásán alapult. A roma kategória jelentését a származás szempontja szabta meg. A megkérdezettek többsége azt állította magáról, hogy a nagyszülőikig visszamenőleg mindenki roma volt a családban (25. táblázat). A kérdezettek között kisebbségben voltak azok, akik nem roma felmenőket is nyilvántartottak a családban. Ezek a családok három típust alkottak. Az egyik (identitáserősítő) típusban olyan családokat találunk, ahol a szülők romának vallják magukat, jóllehet saját szüleik (azaz a megkérdezett nagyszülei) között nem romának tartott személyek is előfordulnak. A másik (identitásvesztő)

25. táblázat: A kérdezettek megoszlása a roma identitás etnikai háttere szerint, százaléokban

Etnikai háttér	Megoszlás
Csak roma felmenők	86
Identitáserősítő	4
Identitásvesztő	3
Kettős származás	7
Összesen	100

típusba azokat a családokat soroltuk, ahol a felmenők között voltak nem romának tartott személyek, s a szülők nem tartják magukat romáknak. Ez a típus azért érdekes, mert a megkérdezett viszont nem vonakodott attól, hogy romaként azonosítsa magát. A harmadik típus esetében a család magyar és roma identitást egyaránt közvetített a kérdezettnek.²³

A kérdezettek számára különböző megfogalmazásokat kínáltunk fel, amelyek révén megjelölhették identitásukat. A 26. táblázatban azt mutatjuk be, hogy miként alakultak az egyes állítások elfogadásának arányai. A hat lehetséges válaszkategória közül három markáns típus különböztethető meg: a romaság vállalását jelenti a „roma vagyok” és a „magyarországi roma vagyok” kategóriák elfogadása; a második típus a kisebb-nagyobb mértékű asszimilációt testesíti meg („roma származású magyar vagyok”, „magyar vagyok”). A harmadik típus pedig egy feszültségteli, a sehova sem tartozás állapotát tükrözi, akár úgy, hogy a kérdezett a romák szemében magyarnak, a magyarok szemében romának látja önmagát, akár úgy, hogy megtagadja vagy kikerüli a választ. Szemben a származás szinte teljes etnikai homogenitásával, a szubjektív etnikai önbesorolás már jelentős mértékben megosztja a kérdezetteket. A minta egyik fele (49 százalék) a roma kisebbséghez való tartozás fontosságát hangsúlyozza, egy

26. táblázat: Ha egyetlen dologgal jellemezhetné önmagát, mit mondana? (százalékban)

Identitás	Megoszlás
Roma vagyok	24
Magyarországi roma vagyok	25
Roma származású magyar vagyok	35
Magyar vagyok	7
A romák szemében magyar, a magyarok szemében roma vagyok	4
Egyéb válasz, nem tudja, válaszmegtagadás	5
Összesen	100

²³ A kérdezettek számára a kérdezési szituáció elején világossá vált, hogy *sikeres romákat* keresünk. Csak azok vállalkoztak az interjúkra, akik valamilyen szinten vállalták a roma származásukat. A többség által negatívan értékelt „cigány” kategória okán gyakori volt az olyan eset, hogy a ki-szemelt interjúalanyok kifejezetten kérték: ne jusson a szomszédok tudomására, hogy ők egy roma vizsgálat alanyai.

másik fele (42 százalék) viszont a romaságtól való eltávolodást választja, 9 százalék pedig különféle változatokban, de a kérdésfeltevés okozta lelki feszültségéről számol be. Az etnikai beazonosítás különbségei jól illusztrálják a roma identitás konstrukciójában rejlő súlyos ellentmondásokat, az etnikai származás és az etnikai csoporthoz való tartozás vállalásának konfliktusait.

A roma identitásnak fontos eleme, hogy a külső környezet mennyire erősíti vagy gyengíti azt. Kutatásunkban értelemszerűen nem tudtuk mérni, hogy a külső környezet vajon romának tartja-e a kérdezettet, de arra választ kaphattunk, hogy a sikeres romákkal előfordult-e, hogy nem romának nézték őket. Ennek megítélése, hogy ez előfordult-e, minden bizonnyal tartalmaz szubjektív elemeket. A sikeres roma minta tagjainak 60 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a kívüllág gyakran nézi őket nem romának, szemben a 40 százalékkal, akik viszont éppen az erős külső roma kategorizációt említik (27. táblázat). Az adatot kétféleképpen is értelmezhetjük. Egyfelől az erős roma identitásúak kevésbé kerültek olyan helyzetekbe, amikor nem romaként bántak velük, az asszimilált csoport tagjaival viszont ez gyakrabban előfordult, s végül a kis létszámú, az etnikai identitásban feszültségelemeket hordozó szegmensben találkozhatunk a leggyakrabban az-
zal, hogy az illetőt nem romának nézték. Másfelől az adatokat értelmezhetjük úgy is, hogy azok, akiket majdnem mindig romának néznek, hajlamosabbak a roma önbesorolásra. Azokban viszont, akiket gyakran nem romaként azonosítanak, egyre erősödik a késztetés, hogy úgy tekintsenek önmagukra, mint nem romákra. Ezen a csoporton belül helyezhetők el azok, akik nehezen dolgozzák fel azt a kettősséget, amit öndefiníciójuk és a külső környezet ettől eltérő minősítése jelent.

27. táblázat: Előfordult-e, hogy nem romának nézték? - a roma identitás erőssége szerint, százalékban

Identitás	Gyakran nem romának nézik	Mindig romának nézik	Összesen
Roma identitás	49	51	100
Asszimilált	67	33	100
Feszültségteli identitás	80	20	100
Együtt	59	41	100

A 27. táblázat arra is felhívja a figyelmet, hogy sikeres romának lenni annyit jelent, hogy az ember elveszíti azokat a jegyeket, amelyek miatt romának minősülhetne. Ennyiben a többségi társadalom romaképéről is jelzést kapunk: ha egy

roma külső megjelenése és viselkedése nem felel meg a romákról kialakított sztereotípiáknak, gyakran előfordul, hogy az illetőt nem is tartják romának. Ez egy újabb adalék ahhoz a cseppet sem elfogadható jelenséghez, hogy a roma/cigány kifejezés a többségi társadalomban gyakran szitokszónak számít.

A kutatásban arra is kíváncsiak voltunk, vajon minek tulajdonítják a kérdezettek, hogy őket gyakran nézik mások nem romának. Öröklött, nehezen változtatható (arcszín, név, lakókörnyezet) és szerzett, felvett tulajdonságokat (beszédmód, modor, öltözködés, szokások, társaság) minősítettek a kérdezettek aszerint, hogy e tulajdonságoknak mekkora szerepe lehetett abban, hogy őket nem romának nézték (28. táblázat).

*28. táblázat: Az öröklött és a felvett tulajdonságok fontossága a külső azonosításban a roma identitás erőssége szerint, indexátlagok**

Identitás	Öröklött tulajdonságok	Felvett tulajdonságok
Roma identitás	1,8	2,0
Asszimilált	2,0	2,5
Feszültségteli identitás	1,9	2,3
Együtt	1,9	2,3

* Az öröklött és felvett tulajdonságok indexszámok, amelyeket az egyes tulajdonságokra adott (1 = nem fontos, 2 = valamennyire fontos, 3 = nagyon fontos) pontszámokból hoztunk létre átlagolással.

Az öröklött tulajdonságoknak – akármilyen természetű is a kérdezettek etnikai identitása – egyformán mérsékelt fontosságot tulajdonítanak. Amiben viszont különböznek, az a felvett roma tulajdonságok fontosságának érzékelése a külső kategorizációban. Míg a roma identitású csoport számára a felvett és az öröklött tulajdonságok egyaránt mérsékeltén fontosak, addig az asszimiláltak esetében – az etnikai öndefiníciójuk hordozzon akár feszültségeket – a felvett, önerőből szerzett tulajdonságok hangsúlyosabbak. Feltehetően emögött is egy önigazoló mechanizmus működik: azért tekintik magukat asszimilátnak, mert hasonlítanak és hasonlítani akarnak a többségi társadalom tagjaihoz.

Sem a külső beazonosítás észlelése, sem az etnikai identitás mértéke nem mutat összefüggést a származás vagy a jelenlegi státus különbségeivel, a mobilitási pálya meredekségével, illetve a kérdezett demográfiai jellemzőivel. A roma identitás elszakadása a szociodemográfiai háttértől többféleképpen is értelmezhető.

Egyfelől a sikeres életúthoz egyaránt kapcsolódhat egy markáns etnikai öntudat vagy épp ellenkezőleg, erős asszimilációs törekvés. Másfelől ugyanígy, a sikertelenség sokszor a még sikertelenebbektől való távolságtartásban rejlő önigazolással párosul, de felélesztheti az elesettekkel való együvé tartozás érzését is.

A másik magyarázat jól ismert a mobilitási szakirodalomból²⁴: a nagymértékű mobilitás sokszor a kibocsátó család által őrzött értékek és kulturális minták elvesztéséhez, megtagadásához vezet anélkül, hogy a megszerzett új társadalmi pozícióhoz társuló értékvilág bensővé válna. Ezt az anomikus állapotot felerősítheti az is, ha a társadalmi felemelkedés során a saját etnikai csoporthoz való viszonyt is rendezni kell. Az, hogy ezt az anomikus állapotot sikerül-e feloldani, vagy sem, illetve hogy a feszültségek csökkentése a roma identitás vállalásával vagy megtagadásával (vagy a kettő váltogatásával) történik-e, sokkal inkább lélektani tényezőkkel magyarázható, mintsem a siker objektív paramétereivel vagy az elért helyzet szociodemográfiai jellemzőivel.

Ugyanakkor a sikeres romák esetében is tapasztalható az a más etnikai csoportoknál is kimutatott összefüggés (Csepeli, Örkény és Székelyi 2002), hogy az igazán magas státus növeli annak valószínűségét, hogy az ember vállalja etnikai gyökereit. A legsikeresebb romák (a státus felső decilise) között gyakrabban fordul elő a roma identitás vállalása, mint a sikertelenebbek között (vö. 58 és 48 százalék). A mi mintánkon nem érvényesül azonban az a közismert jelenség (Csepeli és Simon 2004), hogy a legelesettebbek hajlandók leginkább vállalni roma gyökereiket. Ennek azonban az az oka, hogy vizsgálatunk legalacsonyabb státusú tagjai az egész roma társadalomhoz viszonyítva még mindig sikeresnek számítanak.

²⁴ A mobilitással foglalkozó kutatások már nagyon korán felfigyeltek a jelenség különféle pszichológiai aspektusaira. Így például közismert volt, hogy az erős státusdiszkrepancia, a különféle szférákban észlelt státus ütközései az egyének alkalmazkodására lehet negatív hatással, vagy hogy a gyors és kiugró mobilitás hajlamossá tehet mentális betegségekre (Hollingshead, Ellis és Kirby 1954). Kurt Lewin a zsidók körében megfigyelhető öngyűlölet példáján elemezte a státushelyzet és az etnikai identitás konfliktusait. A feszültség abból fakad, hogy a csoporthoz (legyen szó akár státuscsoporttól, akár etnikai közösségről) közelítő és eltávolító erők nem mindig állnak összhangban, és ráadásul ez nem csupán belső, de külső feltételeken is múlik. „A hátrányos helyzetű csoport tagját jobban gátolja az, hogy milyen csoportba tartozik. Ezenkívül a státuskialakítási törekvés olyan erőt jelent, amely eltávolítja őt az ilyen csoporttól... Ezért minden szociálisan hátrányos helyzetű csoportban nagyszámú olyan tag van, akik számára a csoporthoz közelítő és a csoporttól eltávolító erők egyenlege úgy alakul, hogy szívesebben elhagynák a csoportot” (Lewin 1975: 291).

Ha a státusdimenziók mentén nem is sikerült különbséget tapasztalnunk a roma identitás erősségében, a 29. táblázat adatai mindenképpen alátámasztják, hogy egy koherens lélektani konstrukció működteti a kérdezetteknek a roma származásához való viszonyát. A roma identitás vállalása mögött erősebb büszkeségérzet tapasztalható, az asszimilánsok inkább szégyenkeznek származásuk miatt, míg az identitással kapcsolatos lelki feszültségek a büszkeség/szégyenérzet tengelyen is ambivalenciával járnak együtt.

29. táblázat: A roma származás miatt érzett büszkeség/szégyen a roma identitás erőssége szerint, százalékban

Identitás	Egyértelműen büszke	Közömbös	Ambivalens	Egyértelműen szégyenkezik	Összesen
Roma identitás	55	22	15	8	100
Asszimilált	32	34	13	21	100
Feszültségteli identitás	29	29	29	13	100
Együtt	44	27	15	13	100

További finom különbségeket tapasztalhatunk, ha azt is megnézzük, hogy mi adott okot a roma származás miatti szégyenkezésre vagy büszkeségre. Míg az erős roma identitásúak leginkább akkor szégyenkeztek, ha a többségi társadalom részéről megnyilvánuló diszkrimináció megalázó helyzetbe hozta őket, addig az asszimilánsok – akár okozott feszültséget, akár nem – inkább akkor, amikor úgy érezték, hogy a többi, a többségi társadalom normáit el nem fogadó roma szégyent hoz rájuk.

A büszkeségérzet leginkább az identitásukat vállalók körében tipikus. A büszkeségérzet forrása a roma etnikai gyökerekből, a csoporttal való azonosulásból táplálkozik. Meglepő viszont, hogy az identitásukkal feszültségek árán birkózók körében is hasonló mértékben hivatkoznak a roma identitás pozitív volta-ra. Ezzel szemben az asszimilánsok közel egyharmada a többségi társadalomba való teljes beilleszkedését, és a roma múlttal való szakítást nevezi meg a büszkeségérzet legfőbb forrásául.

Összességében azt tapasztaljuk, hogy akár a roma identitáshoz való viszony, akár az ehhez kapcsolódó érzelmi töltés szemszögéből nézzük, az etnikai identitás vállalása nem köthető a karrier objektív sikerességéhez, és nem kapcsolódik a szubjektív helyzetértékeléshez sem. Noha romának lenni egy olyan meg nem kerülhető tény, amellyel a sikeres romák a hétköznapiakban állandóan

szembesülnek, ennek ellenére az identitás konstrukciója mintha a helyzettől és a pillanattól, a külső környezet adta reakcióktól függő érzület lenne, amely független a kérdezettek mindennapi életének peremfeltételeitől. Az identitás képlekeny konstrukciója azonban csak addig tartható fent, amíg az ember nem kerül olyan döntési helyzetekbe, amelyekben nem kerülhető meg az etnikai reláció. A következőkben ezekből a döntési helyzetekből mutatunk be néhányat, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy van-e mögöttük koherensnek tekinthető identitásépítő konstrukció.

Míg a sikeres karrierek építése alapvetően egyéni teljesítmény, amelyben az etnikai identitásnak nem kell feltétlenül szerepet kapnia, addig az interperszonális kapcsolatokban a személyes választásoknak etnikai vetülete is lehet. Így például a párválasztásban mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy – a közismert státushatások mellett – a házastárs etnikai hovatartozása is szempontként jelenik meg. Ez nem feltétlenül és nem mindig tudatos döntés, hiszen a kapcsolati háló szerkezete behatárolja a lehetséges választások körét. Anélkül hogy okozati összefüggést állítanánk fel, azt feltételezzük, hogy egy asszimilációs jellegű identitás kedvez a nem roma házastárs választásának, vagy éppen fordítva, egy nem roma házastárs felerősít(het)i az asszimilációs szándékokat (30. táblázat).

30. táblázat: A jelenlegi házastárs etnikai identitása a kérdezett roma identitásának erőssége szerint, nemenként, százalékban

A jelenlegi házastárs identitása	Roma identitás	Asszimilált	Feszültségteli identitás	Együtt
Férfi kérdezett				
Házastársa roma	77	56	64	68
Házastársa nem roma	23	44	36	32
Összesen	100	100	100	100
Nő kérdezett				
Házastársa roma	67	57	36	59
Házastársa nem roma	33	43	64	41
Összesen	100	100	100	100

Ha eltekintünk attól a 37 százalékos csoporttól, amelynek tagjai jelenleg nem élnek házasságban, azt mondhatjuk, hogy a vizsgált populáció 40 százalékának nem roma házastársa van. Azt, hogy ez az arány sok vagy kevés, eldöntheti, ha

megnézzük, hogy a többször házasodottak körében van-e eltérés az első és jelenlegi házastárs etnikai hovatartozása szerint.²⁵ Azt várjuk, hogy minél korábbi szakaszát vizsgáljuk az életútnak, annál szorosabb a kapcsolat a kibocsátó család miliőjével, és annál valószínűbb a roma házastárs választása. A kérdezettek első házastársa, függetlenül attól, hogy jelenleg együtt élnek, vagy sem, az esetek 37 százalékában volt nem roma. Azok közül viszont, akik már nem az első házasságukban élnek, 48 százalék választott nem roma házastársat. Tehát hipotézisünk igazolódott: minél későbbi életszakaszban történt a döntés, annál gyakoribbak a vegyes házasságok.

Sikeres roma nők gyakrabban választanak maguknak nem roma házastársat. Ez azonban a korai életszakaszban kevésbé markáns különbséget jelent: az első, de nem feltétlenül egyetlen házasságkötés esetében a férfiak 33, a nők 44 százaléka választ nem roma társat. A többször házasodók esetében a férfiak és a nők közötti különbség felerősödik: a férfiak 40, a nők 63 százaléka él vegyes házasságban.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a házassági stratégiákban fontos az etnikai komponens szerepe. Ebből azonban még nem feltétlenül következik, hogy mindez eltérő identitáskonstrukciókkal is párosul. Ehhez érdemes megnéznünk, hogy a házasságok etnikai szerkezete hogyan kapcsolódik a roma identitás vállalásához.

A vállalt roma identitás valószínűsíti az etnikailag homogén párválasztást, mégpedig a férfiak körében valamivel erősebben, mint a nők körében. Az asszimilált csoport esetében viszont eltűnnek a férfiak és a nők közötti különbségek: az asszimilációs szándék mindkét esetben kedvez a vegyes házasságok előfordulásának. Az identitásukkal feszültségben együtt élők esetében a különbségek drámaiak (de nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a csoport a legkisebb létszámú): a férfiak körében kifejezetten a roma házastárs dominál, míg a nők kétharmada a nem romák közül választja a férjét. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy a nők között gyakrabban fordul elő a „sehova se tartozás” érzése.

A házastársválasztás és a roma identitás kapcsolatát logisztikus regressziós modellben vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a férfiak és a nők között nagy a kü-

²⁵ A 30. táblázat összegző oszlopában szereplő százalékok szükségképpen eltérnek a szövegben említettektől. Ennek az az oka, hogy a házasságok etnikai összetételét háromféleképpen is leírhatjuk: beszélhetünk az első házasságokról, vagy a csupán később, másodikként vagy harmadikként kötött házasságokról, vagy általában a jelenlegi házasságokról. A táblázatban ez utóbbiak szerepelnek.

lönbség: a férfiak esetében a roma házastárs választásából közel háromszor akkora valószínűséggel következik a roma identitás vállalása, mint ha nem roma a házastárs, illetve fordítva, az erős roma identitás háromszor akkora valószínűséggel eredményezi roma házastárs választását, mint az asszimiláns attitűd. A nők esetében ez a kapcsolat gyengébb,²⁶ de ugyanilyen természetű. A házastársválasztás segítségével azonban kimutatható a státus és az identitás közötti kapcsolat, jóllehet az összefüggés nem közvetlenül érvényesül. A magas státus mind a nők, mind a férfiak esetében a nem roma házastárs választásának kedvez (a férfiak esetében az esélyhányados 2,1, a nők között 1,5; mindkét hatás szignifikáns), és így közvetve inkább az asszimilációs törekvéseket erősíti.

A roma identitásról kialakuló képet tovább árnyalja, hogy az eljövendő generációk identitását miként látják a kérdezettek. Meglepő módon, függetlenül attól, hogy önmagukat mint romákat vagy inkább mint asszimiláns magyarokat látják, a sikeres romák egyöntetűen úgy vélik, hogy utódaik – ha nem is feltétlenül a következő generációban, hanem később – már nem lesznek romák. A kérdezettek közel háromnegyede vélekedik így. Ez az egyöntetű vélemény azonban erősen differenciálódik akkor, ha figyelembe vesszük a folyamathoz fűzött értékelő mozzanatot is: miközben a roma identitás eltűnése közös vélekedés, a kérdezettek harmada aggodalommal tekint a jövőbe, másik harmaduk viszont elfogadó, míg a harmadik harmad közömbös a várható folyamattal szemben.

Az identitás alakulását a jövő generációk tekintetében hármastipológiában összegeztük. Mindazok, akik úgy látják, hogy az identitás megőrződik és ezt pozitívan értékelik, az identitásörző megnevezést kapták. Ugyancsak idesoroltuk azokat, akik az identitás eltűnésével számolnak, de ez szomorúsággal tölti el őket. Asszimilánsnak azokat tekintettük, akik örömmel veszik, hogy utódaik már nem lesznek romák, illetve azokat, akik úgy gondolják, hogy a romaságot a későbbi generációk sem fogják elveszíteni, de ezt sajnálatosnak tartják. A közömbösek csoportjába tartoznak azok, akik a roma identitás fokozatos szertefoszlását prognosztizálják, vagy úgy vélik, hogy megőrződik az etnikai kötődés a későbbi generációkban is, de ez számukra érdektelen (idesoroltuk azokat is, akik kibújtak az értékelés alól).

²⁶ A nők esetében a kapcsolat nem szignifikáns, az esélyhányados értéke azonban figyelemre méltóan nagy: 1,5. A magas szignifikancia inkább a kis elemszámból, mint az összefüggés tényleges hiányából fakad.

A 31. táblázat adatai azt mutatják, hogy a sikeres romák mindössze egynegyede véli úgy, hogy a roma identitás a későbbi generációkban is megőrződik. A legnépesebb csoport közömbösen szemléli a jövőt, bármit is hozzon. Lélektanilag elvárhatjuk, hogy mindazok, akik elevenen őrzik magukban a romasághoz való tartozás érzését, inkább bíznak abban, hogy utódaik is megtartják etnikai identitásukat. Ez igazolható, de csak felemásan, hiszen még ennek a csoportnak a többsége is a roma identitás eltűnésével számol, bár a válaszdókat ez a jövőkép keserűséggel tölti el. Az asszimilánsok megosztottak: egyik nagy csoportjuk számára a jövő közömbös, míg a másik csoport üdvözli a roma identitás várt eltűnését. Akik feszültséggel teli roma identitással élnek, az utódok identitása tekintetében inkább ambivalensek.

31. táblázat: Az identitás átörökítése a kérdezett roma identitásának erőssége szerint, százalékban

A kérdezett identitása	Az utódok tekintetében			Összesen
	Identitásörzök	Közömbösek	Asszimilánsok	
Roma identitás	33	44	23	100
Asszimilált	17	42	41	100
Feszültségteli identitás	19	50	31	100
Együtt	25	43	32	100

Az eljövendő generációk identitásáról vallott elképzelést erősen befolyásolja a kérdezett társadalmi státusa. Minél sikeresebb valaki, annál inkább szeretné, ha utódai romaként élnék le az életüket, illetve annál inkább fájjalja, ha a roma identitás eltűnik. (A 31. táblázatban szereplő asszimilánsok, illetve közömbösek státusa között nincs különbség.) Mindez sejtetni engedi az igazán sikeres romák életvezetési stratégiájának néhány vezérlő elvét: az ember saját életében igyekszik minél több tudást felhalmozni, a karrierjét építeni és egyáltalán, egyre inkább hasonlítani a többségi társadalom tagjaihoz. Ez a törekvés a házastársválasztást is befolyásolja, hiszen egy nem roma társ oldalán még inkább a többséghez tartozónak érezheti magát az ember. Az így megteremtett konszolidált életkörülmények közé született gyerekek (majd unokák) esetében azonban felértékelődik a roma származás, feltámad a remény, hogy a kérdezett által többé-kevésbé elvesztett roma identitás az utódokban újjászületik, illetve erős félelem munkál a kérdezettekben, hogy a gyerekek tovább járják a romaságtól végleg messze vezető utat.

Romának lenni

A többségi társadalom a romákat mint a többségi társadalmon kívülálló, belsőleg nem tagolt, homogén csoportot tételezi (Székelyi, Csepeli és Örkény 2001). Megválaszolásra váró kérdés, hogy a sikeres romák – akik, mint ahogy az előzőekben láttuk, maguk is birkóznak roma identitásukkal – mennyire látják differenciáltnak és megosztottnak azt a roma társadalmat, amely kívülről szemlélve oly egységesnek látszik.

Normális esetben egyetlen csoport sem versenyezhet a saját csoporttal, mely szükségképpen minden egyéb csoport megítélésének mércéje. A saját csoport természetesség, ismerősség, otthonosság, a magától értetődőség és normalitás szülőhelye, amelyhez képest minden egyéb csoport más. A kérdés csak az, hogy a mássághoz milyen mértékben társulnak az idegenszerűségből táplálkozó, távolságtartásra okot adó negatív érzések, ezekre az érzésekre milyen sztereotípiák épülnek, és a keletkező csoportközi viszonyt milyen mélyen hatják át az előítéletek, mennyire adnak teret keresztkategORIZÁCIÓS hatásoknak, valamint a másik csoporthoz tartozó személy individuális megítélésének (Allport 1997).

A „mátság” sosem elvontan, hanem mindig egy konkrét másik csoporthoz képest fogalmazódik meg, ami persze nem jelenti azt, hogy az adott személy a maga csoportját tekintve mércének ne találjon az összes többi másik csoportban közös, idegenszerű vonást. Kérdőívünkben számos csoportnevet adtunk meg, amelyek mindegyikéről feltételeztük, hogy a mai magyar közbeszédben a többségi csoporthoz képest *más* csoportként határozódnak meg (Csepeli, Fábián és Sik 1998).

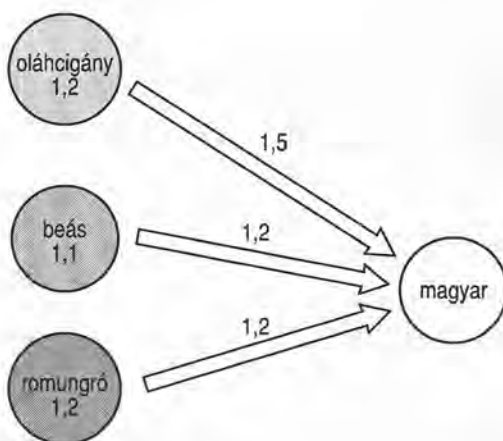
A csoportnevek hatását Bogardus-skálával²⁷ teszteltük. Három kérdésre vártunk választ. Vajon mekkora társadalmi távolságot éreznek a sikeres romák a magyaroktól általában? A különböző roma közösségeket (beás²⁸, oláh-

²⁷ A Bogardus-skála olyan társadalmi távolságot mérő eszköz, amely koncentrikus köröket definiál, amelyek középpontjában maga a megkérdezett áll. A legkisebb körön a családtagok, majd a barátok, szomszédok állnak, míg a legkülső kör jelentése „persona non grata”. Minél magasabb pontszámot ér el valaki a Bogardus-skálán egy adott csoport megítélésében, annál nagyobb távolságot érez vele szemben.

²⁸ A Magyarországon élő cigányok azon kisebb csoportját nevezzük beásoknak, akiknek életmódja és nyelve gyökeresen eltér a cigányság többi csoportjától. Nyelvük egy archaikus bántási román nyelvjárás. Arányuk megközelítőleg 10 százalék a cigányságon belül. A beások többsége jobban és gyakrabban beszéli a magyar nyelvet, mint saját anyanyelvét.

cigány²⁹, romungró³⁰) milyen távol érzik, attól függően, hogy származásukat tekintve maguk melyik csoporthoz tartoznak? Más, a többségi társadalom által előítéletekkel sújtott etnikai csoportokkal szemben fenntartással viseltetnek-e?

A 7. ábra azt mutatja, hogy a saját csoporttól érzett távolság minimális. Akár beás, oláh-cigány vagy romungró származású valaki, saját csoportja tagjait maximálisan elfogadja. Ugyanakkor a válaszadók a magyaroktól sem érznek ennél szignifikánsan nagyobb társadalmi távolságot. Az eredmény azért meglepő, mert a sikeres romáknak, mint később látni fogjuk, a többségi társadalom részéről gyakran kell elszenvedniük diszkriminációt, ám mégis a magyar társadalom részeként definiálják magukat.

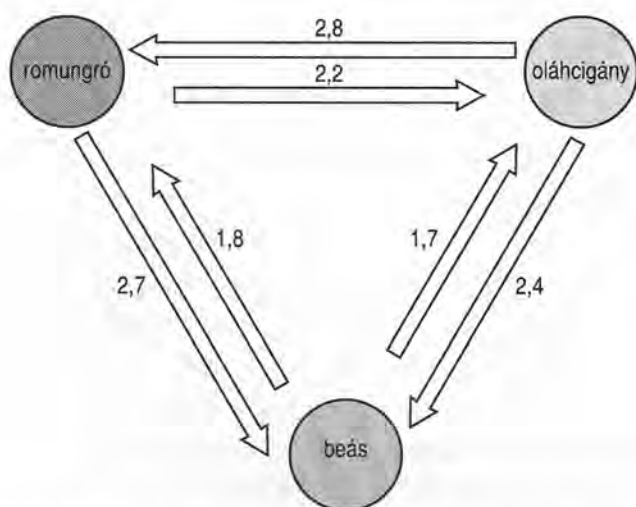
7. ábra: A különböző roma csoportokból származók távolságérzete a magyaroktól, illetve a saját csoportjuktól, kilencfokú skála átlagpontszámai

Egyetlen roma csoport esetében tapasztaltunk említésre méltó társadalmi távolságot a magyaroktól: azok az oláh-cigány származásúak, akikben erős a roma identitás, inkább csak barátként képesek elfogadni magyarokat. Ezt a távolságtartást párválasztásaik is igazolják: ebben a körben a nem roma házastársak aránya minimális. A beás és romungró csoport esetében a magukat hangsúlyosan romáknak vallók viszont családtagként is el tudják fogadni a magyarokat.

²⁹ Az oláh-cigányok a Havasalföldről, Moldvából a török uralom idején érkeztek. A magyarországi romák közül ők őrzik leginkább nyelvüket és hagyományaikat. Arányuk 20 százalék.

³⁰ A cigányságon belül az úgynevezett romungróké a legnagyobb csoport. Ők magyar anyanyelvű cigányok, arányuk meghaladja a 70 százalékot.

A 8. ábrán, amelyen a különböző roma csoportok egymástól érzett társadalmi távolságát tüntettük fel, az aszimmetria a legfigyelemreméltóbb. A beások számára alig van jelentősége annak, hogy ki milyen roma csoporthoz tartozik (bár ezek a távolságok még mindig nagyobbak, mint amit a magyarokkal szemben éreznek), a másik két roma csoport viszont sokkal messzebb érzi magától a beásokat. Az oláhcgigány és a romungró csoport között kölcsönösen nagy a távolságérzet, azaz ők még barátként sem tudják elképzelni egymást. A legnagyobb létszámú romungró csoporton belül az asszimilánsok, tehát azok, akik magyar-nak vallják magukat, igen erős ellenérzéseket táplálnak mindkét másik roma csoport tagjaival szemben, olyannyira, hogy még szomszédként sem fogadnák el őket.

8. ábra: A különböző roma csoportok egymástól érzett távolsága, kilencfokú skála átlagpontszámai

Bárhogy is definiálják magukat a sikeres romák abban a bonyolult etnikai térben, amit a különböző roma csoportok és a magyarok jelenítenek meg, számtalan ellentmondást tapasztalhatunk. Az oláhcgigány csoportot kivéve az összes sikeres roma kérdezett hangsúlyosan a magyar társadalom tagjának érzi magát, miközben ha egyetlen dologgal kell jellemeznie önmagát, akkor közel felük a romákhoz tartozást hangsúlyozza. Ugyanakkor 60 százalékuk mondja azt, hogy roma származása miatt hátrányt szenvedett a többségi társadalom részéről. Miközben a kérdezettek egy velük szemben ellenséges érzületet mutató többségi

társadalomhoz tartozónak érzik magukat, idegenkednek a tőlük különböző roma csoportok tagjaitól. Annak ellenére, hogy a hátrányos megkülönböztetések romaként és nem beás, romungró vagy oláh cigány származásuk miatt érik őket, nincs számukra egy olyan egységes roma társadalom, ahova tartozónak érzik magukat.

Arra a kérdésre, hogy a kisebbségi lét más kisebbségekkel szemben a toleranciát vagy az előítéleteket táplálja-e inkább, két etnikai csoport megítélésével válaszolhatunk. A zsidóktól érzett társadalmi távolság a sikeres romák és a „magyar átlag”³¹ esetében tökéletesen egyforma: az átlagpontszám 2,3, ami azt jelenti, hogy kapcsolatukat átlagosan a baráti és a szomszédi viszony között tudják elképzelni a zsidókkal. Egészen más a helyzet, amikor egy olyan csoport – az arab – jelenti a viszonyítási pontot, amely csoport külső megjelenésben és kultúráját tekintve legalább annyira különbözik a többségi társadalom tagjaitól, mint a romák. Az araboktól a többségi társadalom tagjai közel kétszer akkora társadalmi távolságot éreznek, mint a romák: míg a magyarok legfeljebb azonos településen élnének együtt arabokkal, addig a romák baráti-szomszédi viszonyt is ápolnának velük. Amennyire nem tapasztaltunk szolidaritást a különböző roma csoportokhoz tartozók között, annyira nyilvánvaló, hogy egy külső, megítélésében hasonló helyzetben lévő etnikai csoport, az arabok esetében az együttérzés kitapintható.

Mint láttuk, a sikeres romák meglehetősen kis társadalmi távolságot érzékelnek a többségi társadalom tagjaitól. Ez a tény azonban egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a sztereotípiák szintjén másképp lássák a nem romák csoportját, mint a sajátjukat.

A romákra vonatkozó globális értékelést az autosztereotípiák, a többségi társadalomét pedig a heterosztereotípiák mutatják meg.

A közép- és kelet-európai etnikai csoportok auto- és heterosztereotípiáit kutató összehasonlító vizsgálat kettős struktúrára derített fényt (Poppe 1998). Az egyik struktúra a kompetencia köré csoportosul, míg a másik struktúra magja a moralitás volt. A kompetenciatengely mögé olyan értékeket vetített a kutatás, mint az intelligencia és a versenyszellem, illetve a lustaság és a tehetetlenség hiánya. A pozitív tulajdonságok megléte, illetve a negatívok hiánya az érvénye-

³¹ Az adat egy 2002-ben végzett országos reprezentatív kutatásból származik (lásd Csepeli, Örkény és Székelyi 2002).

sülés elengedhetetlen feltételeit jelentik a modern világban. A moralitástengely tradicionális értékeknek ad helyet, mint például a segítőkészség és a tolerancia, illetve az erőszakosság és az önzés hiánya. Ezek az értékek fontos szerepet játszanak az identitás megerősítésében és a közösségeket összetartó kohézió megerősítésében. A sztereotípiák dimenziószervezete³² vizsgálatunkban a következő volt:

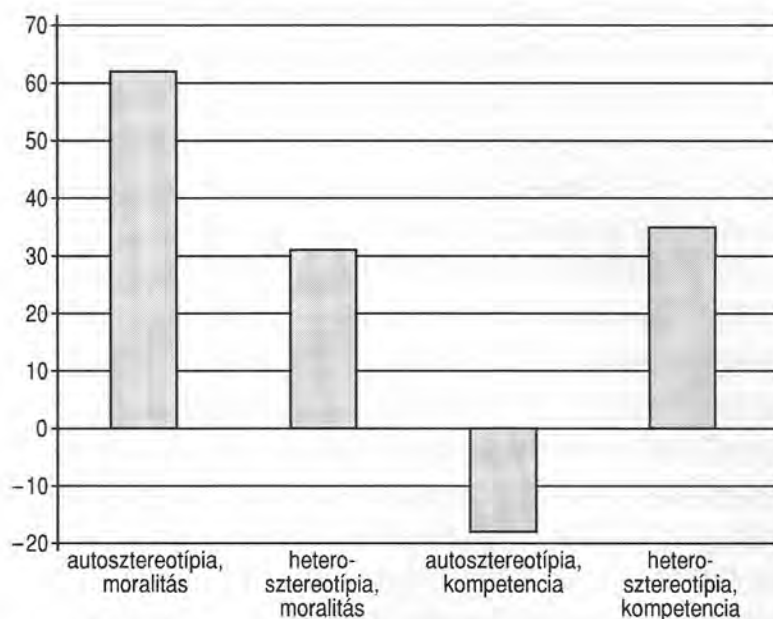
Dimenzió	Pozitív	Negatív
Moralitás	gyerekszeretet, összetartás	bűnözés, részegeskedés
Kompetencia	intelligencia, versenyszellem	megbízhatatlanság, tehetetlenség

A nemzetközi kutatások – köztük a Kárpát-medence interetnikus viszonyait feltáró kutatásunk (Csepeli, Örkény és Székelyi 2002) – azt bizonyítják, hogy azok az etnikai csoportok, amelyek modernizációs deficittel jellemzik önmagukat, hátrányos pozíciójukat morális fölényérzettel kompenzálják. A sikeres romák esetében ilyen előzmények után joggal várhattuk, hogy a többségi társadalom tagjaihoz képest kompetenciahátránnyal, ám morális fölénnel jellemzik saját etnikai csoportjukat.

A 9. ábra valóban azt mutatja, hogy a válaszadók a kompetenciadimenzióban észlelt veszteségeket a moralitás dimenziójában egyenlítik ki, amikor saját etnikai csoportjukat hasonlítják össze a többségi társadalommal. Az összkép azonban inkább önkritikus, mint kritikus, hiszen saját csoportjukat a tehetetlenségben és a versenyszellem, valamint az intelligencia hiányában marasztalják el. Ugyanakkor morális fölénytudatuk nem jár együtt a másik csoport morális leértékelésével.

Ha az auto- és heterosztereotípiák közötti különbségeket megpróbáljuk típusba sorolni, két markáns csoport különíthető el. Mindkét csoportra igaz, hogy a többségi társadalom tagjait kompetenciafölénnyel, saját csoportjukat pedig morális fölénnel jellemzik, de az egyik csoportot pozitív, a másikat negatív világkép jellemzi. A pozitív gondolkodású csoport tagjai a romákban is látnak kompetenciateljesítményt, és saját morális fölényérzetük mellett a többségi tár-

³² A Poppe által használt eredeti elemeket a vizsgálatot megelőző interjúk hatására megváltoztattuk.

9. ábra: A sikeres romák auto- és a nem romákra vonatkozó heterosztereotípiái a moralitás- és a kompetenciadimenzióban, indexátlagok*

* Az indexek a moralitás-, illetve a kompetenciatengelyhez tartozó 4-4 kérdésre adott, pozitív és negatív válaszok különbségeinek átlagolásával adódtak.

sadalom tagjait is magas erkölcsi tőkével jellemzik. A negatív szemléletű csoport a romákat erős kompetenciahiánnyal írja le, miközben a saját csoport relatív morális fölénye a többségi társadalmat jellemző morális válság szemléletével párosul. A két csoport létszáma közel azonos.

A pozitív és negatív auto- és heterosztereotípiák nemcsak arra alkalmasak, hogy segítségükkel megmutathassuk, a kérdezettek hogyan helyezik el a romákat a kompetencia és a moralitás dimenziójában, hanem arra is, hogy a romák és nem romák közötti *másság* általános mértékét is megragadjuk. A másság mérésének mutatószáma a nyolc-nyolc (magyarok és romák iránti) auto- és heterosztereotípiá pontszámkülönbségeinek abszolút értékeit összegzi: a skála elméleti maximuma 800, minimuma 0. Válaszadóink a romák és nem romák között átlagosan 150-es távolságot észleltek, ami önmagában kevés jelentéssel bír. Megkönnyíti az értelmezést, ha felelevenítjük az 1997–2001 között, a Kárpát-medencében folytatott kutatás (Csepeli, Örkény és Székelyi 2002) idevonatkozó eredményeit, hogy ennek fényében értékeljük a sikeres romák másságérzetét.

A Kárpát-medencében élő etnikai csoportok másságérzetét 100 és 200 közötti átlagérték jellemzi.³³ Legerősebben az erdélyi románokban él a másságérzet, amikor az erdélyi magyarokhoz viszonyítják önmagukat (a mutató értéke 190), és legkisebb a magyarországi magyarokban, amikor a határon túli magyarokhoz viszonyítanak (a mutató értéke 107). Általában igaz, hogy a többségben élő népcsoport nagyobb különbséget lát, amikor a kisebbséghez viszonyítja ön magát. Egyetlen kivétellel találkozunk, amikor a magyarországi magyarok a határon túliakhoz mérik magukat. Mindezek fényében a sikeres romák másságérzetét Magyarországon közepesnek vagy annál kisebbnek minősíthetjük.

A másságérzet fakadhat a személyes miliőből, valamint az erre épülő vagy ettől független kognitív tényezőkből. A személyes miliőn belül az egyén státusa és kapcsolati hálója befolyásolja a másságérzetet: a magasabb státusz azt eredményezi, hogy a sikeres romák magukhoz hasonlóknak látják a többségi társadalom tagjait, míg a baráti kör roma túlsúlya, illetve a roma házastárs választása növeli a másságérzetet. Némi meglepetésre az elemzésből az derült ki, hogy ettől a személyes miliőtől függetlenül épül fel az a kognitív mező, amely a szubjektív etnikai státusz elemeit tartalmazva hatással van a másságérzetre. A szubjektív etnikai státusz elemeinek tekintetük a roma származás miatt elszenvedett hátrányokat, a roma identitás erősségét és az identitás áthagyományozásának erősségét. Az észlelt etnikai státusból fakadó hátrány erősíti a roma identitás erősségét. Értelemszerűen ez fokozza azt a vágyat, hogy a gyerekek megőrizték roma identitásukat, és mindez együtt eredményezi, hogy a kérdezett a többségi társadalom tagjait gyökeresen másnak látja.

A személyes miliő és a szubjektív etnikai státusz elszakadása szokatlan jelenség. Az objektív és a szubjektív státusz gyengébb vagy erősebb, de mindenképpen pozitív kapcsolatban van egymással. A sikeres romák esetében mind az objektív státusz, mind a szubjektív etnikai státusz meghatározása koherens szerkezetet mutat, és mindkettő jól magyarázza, hogy mennyire érzik másnak a többségi társadalom tagjait. Ám a kétféle státusz között nincs összefüggést. Magas vagy alacsony státussal éppen úgy lehet valaki identitásörző, illetve identitásfeladó, és még a network etnikai szerkezete sem határozza meg, hogy az asszimilációs vagy a szegregációs törekvések jellemzőek-e inkább a kérdezettekre. Mindez a többségi társadalomra vonatkozó reprezentatív kutatásokban nem tapasztalt jelenség, mely minden bizonnyal az etnikai mozzanat belépésének tulajdonítható.

³³ A skála maximuma ebben a vizsgálatban is 800, minimuma pedig 0 volt.

A többségi társadalom tagjaitól érzett távolság befolyásolja azokat a narratívákat, amelyekkel a romák lehetséges felemelkedési útjait, a roma mobilitás forgatókönyveit felruházzák a kérdezettek.

A roma mobilitás forgatókönyvei

A kérdőív összeállítását fókuszcsoportos interjúvizsgálatok előzték meg. A vizsgálat során nyert szövegeket elemezve kiválasztottuk azokat a mondatokat, amelyek tömör összefoglalását adták annak, amit kiemelkedésük során a megkérdezettjeink hallottak. Nincs, aki megírta volna a magyarországi cigányok „elveszett illúzióit”, de a mondatok rávilágítanak azokra a drámai mozzanatokra, amelyek válaszadóink szavai szerint a cigány minősítés és a társadalmi kiemelkedés konfliktusát kísérik.

Nyolc állítást kínáltuk fel a válaszadók számára, akiknek azt kellett megjelölniük, hogy mely állításokkal értettek egyet szüleik (32. táblázat).

32. táblázat: A mobilitás forgatókönyvei, főkomponenssúlyok

Állítások	Twist Olivér-féle mobilitás- forgatókönyv	Rubempré-féle mobilitás- forgatókönyv
Csak az tud kiemelkedni, aki megtagadja roma származását	0,74	
A romák számára a felemelkedés csak boldogtalanságot hozhat	0,58	
Rossz családi háttérrel reménytelen a kitörés	0,65	
Az előítéletek miatt a romák kiemelkedése lehetetlen	0,66	
A romák közül aki akar, az ki tud emelkedni		0,59
Egy roma sikeressége az egész roma közösség számára előny		0,54
A sikerre törekvő romáknak a társadalom biztosítja az előrejutás lehetőségét		0,73
Jobb lenne, ha a romák olyanok lennének, mint a többség		0,70
Megőrzött információ: 47 százalék.		

A válaszok alapján a nyolc felkínált állítás elfogadottsága két jellegzetes „forgatókönyv” szerint csoportosult. Az első forgatókönyv névadója Dickens elesett hőse, Twist Olivér. Ez az esélytelenség forgatókönyve. Akik ezzel értenek egyet, azok szerint a rossz családi háttér hátrányai iszonyatosak. A hátrányok a többségi társadalom előítéletei miatt ledolgozhatatlanok. A második a Balzac által megírt klasszikus forgatókönyvet követi (Lucien de Rubempré). Akik ezekkel az állításokkal egyetértenek, azok Rubempréhez hasonlóan hisznek abban, hogy erős akarattal megvalósítható a társadalmi kiemelkedés. Ők azok, akik az egyes romák felemelkedésére úgy tekintenek, mint olyan eszközre, amely segíti az egész roma közösség pozitívabb megítélését, és az egész folyamatban nagyra értékelik a társadalom által biztosított integrációs potenciált.

Ezeknek a narratíváknak a gyökerei a gyerekkorba nyúlnak vissza. Az emlékezet az esetek nagy részében a gyerekkort úgy őrizte meg, hogy abban kettős hatás érvényesült (33. táblázat). A Rubempré-féle optimizmus és a Twist Olivér sorsát jellemző pesszimizmus egyaránt megjelent azokban a szülői tanácsokban, amelyekkel a szülők a kérdezettet a felnőtt életre próbálták felkészíteni. Ilyen kettős gyerekkori tanácsokról 40 százalék számolt be. A Rubempré alakjához köthető útravalót kapott családjától a kérdezettek 40 százaléka, 20 százaléukat viszont már gyermekkorukban is a várható nehézségekre, a kiemelkedés reménytelenségére készítették fel. Ez a gyermekkori hatás erős nyomot hagyott a jelenkori vélekedéseken is, hiszen a kérdezettek mintegy fele úgy emlékszik vissza, hogy szüleitől saját értékeléséhez hasonló indíttatásokat kapott. Ugyanakkor a kibocsátó családok az eseteknek csak kisebb részében közvetítettek pesszimista jövőképet a gyerekeiknek, inkább biztatni próbálták őket.

33. táblázat: A gyermekkori mobilitás-forgatókönyvek megőrződése, százalékban

Gyerekkorban	Jelenleg			
	Twist Olivér-féle	Rubempré-féle	Kettős profilú	Összesen
Twist Olivér-féle	10	4	6	20
Rubempré-féle	7	22	11	40
Kettős profil	9	11	20	40
Összesen	26	37	37	100

Ha az életút-értékelést tükröző mobilitási típusokat egy koordináta-rendszerben helyezzük el, ahol a tengelyeket a gyerekkorban hallott intelmek kombinációi adják meg, képszerűen is megmutathatjuk a narratívák struktúráját. Többdimenziós skálázás segítségével adtunk jelentést a tengelyeknek: mint a 34. táblázat mutatja, a vízszintes tengely a nehézségek leküzdhetetlenségét sugalló pesszimista megközelítéstől indul, és tart az optimista, az etnikai hátrányok ellenére sikert ígérő szülői útmutatáshoz. A függőleges tengely nagy értékei a *self made man* típusát testesítik meg. E típus képviselői bízhatnak a roma közösség támogatásában is, de leginkább önmaguk erőfeszítésében és kitartásában találhatják meg sikerük kulcsát. Ennek a tengelynek a másik végpontján az a szülői narratíva jelenik meg, amely elsősorban a nehézségekkel, a barátságtalan, sőt elengedhetetlen külső környezettel számol.

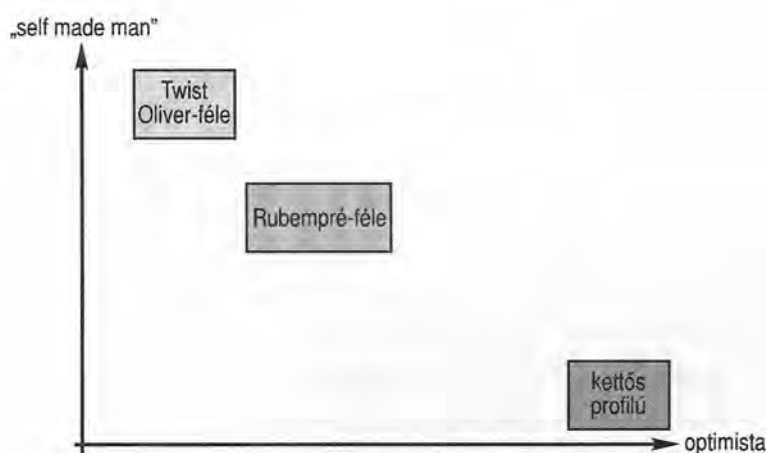
34. táblázat: A kibocsátó család mobilitás-forgatókönyvei, többdimenziós skálázással tengelyekké rendezve (stimulusok)*

Állítások	Vízszintes tengely	Függőleges tengely
A romák közül aki akar, az ki tud emelkedni	0,28	1,79
Rossz családi háttérrel is ki lehet törni	-0,47	-1,49
A romák jó szemmel nézik, ha valaki tanulni akar	-0,86	-0,24
Az előítéletek ellenére is lehetséges a romák kiemelkedése	-0,56	-1,16
Az is ki tud emelkedni, aki nem tagadja meg roma származását	-0,81	0,06
A romák számára a felemelkedés nem csak boldogtalanságot hozhat	-0,81	0,08
Egy roma sikeressége az egész roma közösség számára előnyökkel jár	1,39	1,07
A sikerre törekvő romáknak a társadalom biztosítja az előrejutást	1,85	-0,11

* A tisztább értelmezés érdekében minden állítást pozitív értéktartalmúvá forgattunk át a kérdőív kérdéseire képest.

A két tengely által meghatározott síkban helyezhetők el azok a mobilitási forgatókönyv-típusok (10. ábra), amelyeket a kérdezettek jelenleg magukénak vallanak. A gyerekkorban kapott pesszimista indíttatás megőrződik a felnőttkorra is, bár a Twist Olivér-i forgatókönyvnek megfelelő életút-értékelések mögött egy nagyon erős *self made man* attitűd is fellelhető. Ez a típus úgy véli, hogy külső támogatás nélkül, sok kudarcon keresztül érheték el mai pozíciójuk

kat, és a sikert kizárólag önmaguknak köszönhetik. A Lucien de Rubempré életútjára emlékeztető forgatókönyvre az jellemző, hogy a gyerekkorban kapott, mérsékelt optimista útmutatásokat felnőttkorra igen erős optimizmus váltotta fel. Ezek a válaszadók annak is tudatában vannak, hogy a segítőkész külső környezet mellett saját erőfeszítéseikre is szükség volt ahhoz, hogy jelenlegi pozíciójukat elérjék. A kettős profilú típusba tartozók gyerekkorát az jellemezte, hogy a szüleik nagy optimizmussal szemlélték a kérdezett jövőbeli lehetőségeit, és ehhez képest alig esett szó arról, hogy magának a kérdezettnek mit is kell tennie a sikerért. Ennek köszönhető, hogy az ebbe a típusba tartozók megőriztek valamit a gyerekkorból hozott optimizmusból, de keserű tapasztalataik némileg pesszimistává tették őket.

10. ábra: A mobilitási forgatókönyv típusainak elhelyezkedése a kibocsátó család narratíváinak terében (többdimenziós skálázás)

Jóllehet ezekben a retrospektív megközelítésekben igen nagy a torzítás lehetősége, azt mindenképpen látnunk kell, hogy a személyes küzdés momentuma mindenütt fellelhető: akár úgy, hogy ezt a küzdelmet a pesszimista indíttatás ellenére sikeresen megvívták a kérdezettek (Twist Olivér-típus), akár úgy, hogy a küzdelem eredménye igazolta a szülőktől kapott sikernarratívákat (Rubempré-típus), vagy végezetül akár úgy, hogy akit gyerekkorában csak a sikerre és nem a küzdelmekre készítettek fel, az saját felnőttkorában volt kénytelen megélni a Twist Olivér-i forgatókönyv keserű tapasztalatait.

Státushatás és a mobilitás forgatókönyvei

Az, hogy valaki, visszatekintve az életére, azt akadálymentes sikertörténetnek tekinti-e vagy folyamatos kudarcnak, illetve reménytelen kitörési kísérletnek, minden bizonnyal attól is függ, hogy hol helyezkedik el a társadalmi hierarchiában az a pont, ahonnan visszatekint eddigi pályafutására. Az életpálya értékelésére természetesen az is hatással van, hogy az elért társadalmi pozíció (objektív státus) elégedettséggel vagy elégedetlenséggel párosul, azaz milyen a válaszadó szubjektív státusa. A 35. táblázat azt mutatja, hogy a rubempréi forgatókönyvet sikerült az objektív és a szubjektív státus elemeivel magyaráznunk ($R^2 = 0,20$). A 35. táblázatból azt is láthatjuk, hogy a magyarázatban a hátrányok meg nem élése is részt vesz, jelezve, hogy a mobilitás-forgatókönyv mögött erős érzelmi töltés rejtőzik. Az objektív és a szubjektív státus magyarázóereje közel egyforma, jóllehet előjelük ellentétes. Az előjelváltás azt jelzi, hogy a nagy léptékű intergenerációs mobilitás diszharmonikus érzületet szül, míg a státussal való szubjektív elégedettség megszépíti a sikerhez vezető utat.

35. táblázat: A Rubempré-féle mobilitás-forgatókönyv regressziós modellje

Magyarázó változó	Béta-érték	Szignifikancia
Szubjektív státus	0,26	0,00
Objektív státus	-0,28	0,00
Az etnikai hovatartozása okán elszenvedett hátrányok	-0,27	0,00

A Twist Olivér-i típusú mobilitási pályát bejáró válaszadókat – talán nem megfelelően – frusztrált élethelyzettel és identitásválsággal jellemezhetjük. A 36. táblázatból a regresszioelemzés eredménye olvasható ki (a modell magyarázóereje itt meglehetősen kicsi ($R^2 = 0,03$). Minél több hátrányt érzett élete során valaki roma volta miatt, annál inkább érzi úgy, hogy a sikerhez boldogtalanságon keresztül vezet az út. Ezen az sem változtat, ha valaki megtagadja roma identitását.

Bár a két bemutatott mobilitási forgatókönyv a sikeres roma életút alapvető narratívája, finomabb képet kaphatunk a sikerhez vezető út megéléséről, ha megkülönböztetjük egymástól a tiszta és vegyes profilokat. Ebben segít bennünket az a korábban már elemzett tipológia, amely a Twist Olivér-i és a rubempréi forgatókönyveken kívül megkülönbözteti a kettős profilúakat is.

36. táblázat: A Twist Olivér-féle mobilitás-forgatókönyv regressziós modellje

Magyarázó változó	Béta-érték	Szignifikancia
Szubjektív státus	-0,11	0,10
Objektív státus	-0,04	0,55
Az etnikai hovatartozása okán elszenvedett hátrányok	0,13	0,04

A rubempréi típushoz tartozók objektív társadalmi státusa és így tényleges sikeressége éppen olyan alacsony, mint a Twist Olivér-i típusba tartozóké (37. táblázat). Ugyanakkor szubjektív státusuk, azaz a helyzetükkel való elégedettségük kirívóan magas, és ráadásul ők azok, akik a legkevesebb hátrányt szenvedték roma származásuk miatt. A második tiszta típus, akik a Twist Olivér-i forgatókönyv szerint értékelik életüket. Ők is alacsony objektív státusúak, tehát relatíve sikertelenek. Ennek tudatában is vannak, hiszen elégedetlenek azzal, amit elértek. Életük során származásuk miatt gyakran kellett hátrányos megkülönböztetést elszenvedniük.

37. táblázat: A különböző mobilitás-forgatókönyvek és az objektív és szubjektív státus, főkomponens-szkórátlagok

Mobilitás-forgatókönyv	Objektív státus	Szubjektív státus
Twist Olivér-féle	-0,15	0,39
Rubempré-féle	-0,13	-0,10
Kettős profil	0,23	-0,21

A kettős profilú típus jellemezhető a legmagasabb objektív státussal, azaz a leg-sikeresebb életúttal. Mindez azonban elégedetlenséggel társul, és a frusztrációt tovább fokozza, hogy ők is úgy érzik, sokszor kellett szembenézniük a többségi társadalom tagjainak előítéletével.

A háromféle mobilitás-forgatókönyv viszonylag koherensen illeszkedik az auto- és heterosztereotípiákhoz. A Lucien de Rubempré nevével jellemzett mobilitási narratívához alacsony szintű etnikai másságérzet társul. Az idetartozó sikeres romáknak – bár elismerik a nem romák bizonyos kompetenciafölényét, de azt nem tartják túlságosan nagynak – így nincs is szükségük arra, hogy az autosztereotípiák mentén morális fölényüket hangsúlyozzák. Az ellenpontot a Twist Olivér-i típushoz tartozók jelentik: az ő másságérzetük igen magas szintű, és a többségi társadalom javára érzett kompetenciafölényt a saját csoport nagy

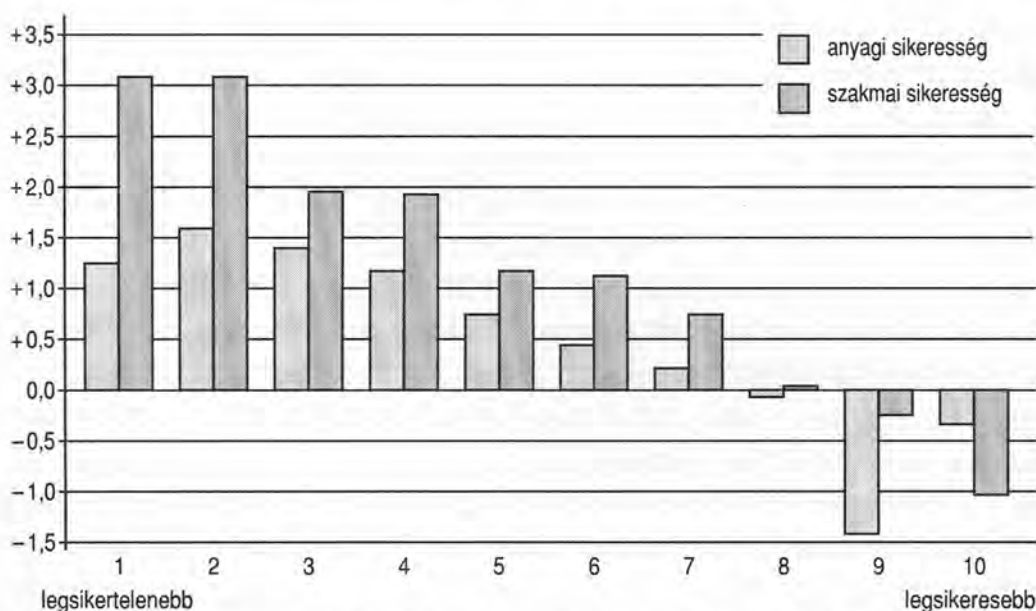
morális tőkéjével ellensúlyozzák. A kettős profilúak általános jellemzője, hogy nemcsak a mobilitáshoz fűzött narratívákhoz merítettek mindkét – ellentétes – típus jellemzőiből, hanem a sztereotípiák mentén sem tudták igazán eldönteni, hogy a többségi vagy a saját társadalom tagjait ruházzák-e fel pozitívabb tulajdonságokkal. Ennek megfelelően mind a moralitás-, mind a kompetenciatengelyen, akár az auto-, akár a heterosztereotípiákról volt szó, magas pontszámokat adtak, másságérzetüket tekintve pedig közbülső helyet foglalnak el a Twist Olivér-i és a rubempréi típus között.

Társadalomkép és sikerességérzet

A társadalmi struktúra leírásával foglalkozó művekben nemcsak a társadalom szerkezetének, a társadalmi egyenlőtlenségek mértékének magyarázatával találkozhatunk, hanem arra is kíváncsiak a kutatók, hogy milyen vizuális kép él az emberekben a társadalomszerkezetről, a szegények és gazdagok arányáról, a középosztály méretéről. E témában Magyarországon talán legismertebb empirikus kutatás Kolosi Tamás nevéhez fűződik. Ebben a kutatásban (Evans, Kelley és Kolosi 1992) a kérdezetteket a társadalom különféle, képszerűen ábrázolt struktúrájával szembesítették, és első lépésben a válaszadónak azt kellett eldöntenie, hogy a kisebb vagy nagyobb egyenlőtlenséget megtestesítő ábrák közül melyiket tartja legjellemzőbbnek a társadalom egészére, majd a kiválasztott ábrán önmaga relatív pozícióját is meg kellett jelölnie. A legjellemzőbbnek tartott társadalomképek, s az így kijelölt hierarchiában elfoglalt relatív pozíció elemzése önmagában is számtalan adalékkal szolgál a percepciók mechanizmusok, az objektív és szubjektív státus különbségeinek megértéséhez (Barna 2005). A társadalom szerkezetéről alkotott kép azonban közvetetten a válaszadó értékpreferenciáiról, az egyenlőtlenségekről, illetve az ehhez kapcsolódó igazságosság-felfogásáról is információval szolgál (Örkény és Székelyi 2000a). A sikeres romákról szóló kutatás is alkalmas arra, hogy megragadjuk a kérdezettekben a társadalomról élő képet. Itt azonban a fő kérdés az, hogy a sikeres romák a saját objektív és szubjektív státusuktól függően mekkora távolságot látnak a többségi és a roma társadalom között, illetve hogy ebben a térben magukat hová helyeznék el.

Arra kértük a kérdezettet, hogy helyezze el önmagát egy tízfokú skálán Magyarország összes lakosához viszonyítva, majd úgy is, hogy helyzetét a Magyarországon élő romákhoz viszonyítja. A tízfokú skálán elfoglalt relatív pozíciót két dimenzióban is megmértük: a szakmai és anyagi sikeresség szerint.

Attól függően, hogy mennyire tekinti önmagát sikeresnek valaki, egészen másként ítéli meg a többségi, illetve a roma társadalom közötti különbséget a szakmai, illetve az anyagi érvényesülés terén (11. ábra). Azok a kérdezettek, akik szakmailag sikertelennek érzik magukat, úgy látják, hogy a többségi társadalom átlagosan sokkal magasabban kvalifikált, mint a roma társadalom. A személyes sikerességérzet növekedésével azonban a roma és nem roma társadalom közötti megkülönböztetés ereje csökken, sőt az önmagukat sikeresnek értékelők körében meg is fordul. Szerintük szakmailag a roma társadalom tagjai sikerebbek, mint a többségi társadalom tagjai. Az anyagi sikeresség tekintetében hasonló trendet tapasztalunk, azzal különbséggel, hogy a válaszadók az anyagi dimenzió mentén a többségi és a roma társadalom közötti különbségeket sokkal kisebbnek látják. Ez az eredmény meglepetés, hiszen számos kutatás bizonyí-

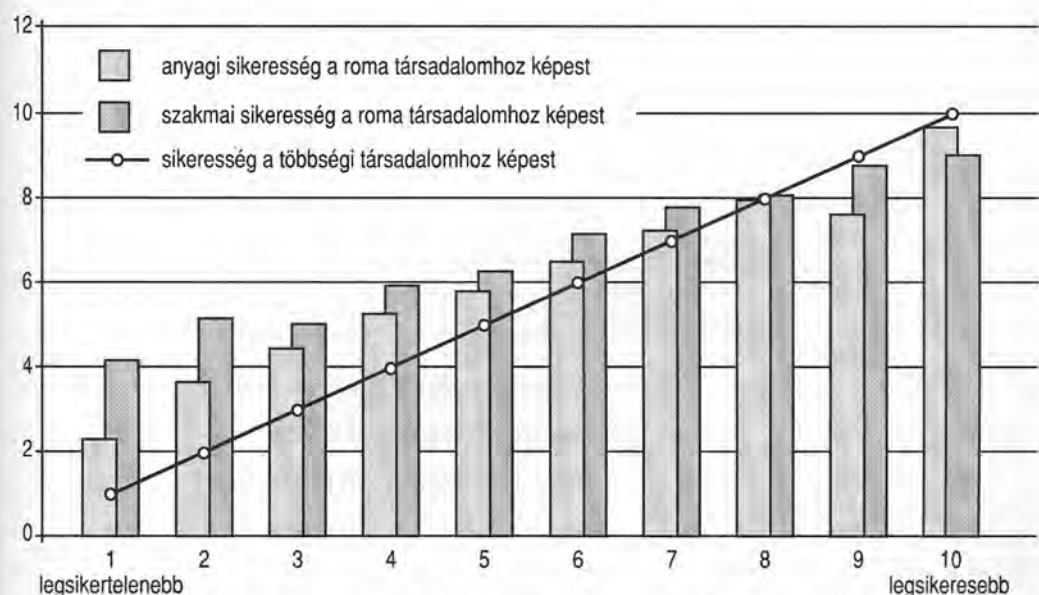

11. ábra: A többségi és a roma társadalom megítélése az anyagi és a szakmai érvényesülés terén a kérdezett sikeressége szerint, átlagos különbségek*

* A függőleges tengely pozitív irányultságú részén lévő hisztogramok azt jelzik, hogy a többségi társadalom tagjait átlagosan magasabb pozícióban látják a kérdezettek, mint a romákat.

totta (Székelyi, Csepeli és Örkény 2001), hogy a többségi társadalom romaképében a romák perifériára szorult, szegény réteggént jelennek meg. A sikeres romák szerint a romák átlagosan szegényebbek ugyan, mint a többségi társadalom tagjai, de ez a különbség nem túlságosan nagy, illetve mindenképpen kisebb, mint amit a tudástőke tekintetében látnak. Másfelől – a többségi társadalommal ellentétben, amely a romákra mint egységes, tagolatlan és sikertelen csoportra tekint – az önmagukat igazán sikeresnek érző romák a roma társadalom egészét sikeresebbnek látják szakmai és anyagi szempontból egyaránt, még a többségi társadalom egészéhez képest is.

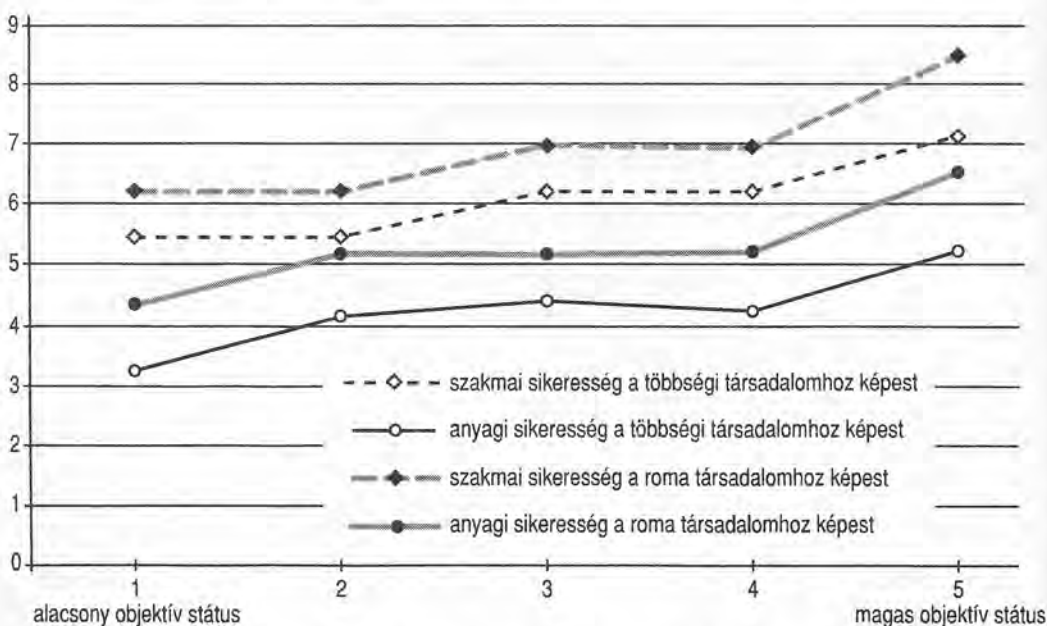
Azok a kérdezettek, akik a többségi társadalomhoz képest szakmailag és/vagy anyagilag a hierarchia legalsó szféráiban helyezik el önmagukat, ha a romákhoz viszonyítanak, korántsem érzik magukat ennyire sikertelennek (12. ábra). Sikertelenségérzetük így mindenképpen csupán relatív, hiszen ha még úgy is gondolják, hogy pozíciójuk alacsonyabb a többségi társadalom teljesítményéhez képest, és karrierjük nem éri el a nem romák sikereit, a romákhoz képest önértékelésük szerint mind anyagi, mind szakmai tekintetben többre vitték. Ez mindenképpen növeli a sikerességérzetet, és mobilitási életpályájuk legitimációs forrásául szolgál.

12. ábra: A roma társadalomhoz képest elért szakmai és anyagi sikeresség mértéke aszerint, hogy mennyire látja magát sikeresnek a kérdezett a többségi társadalomhoz képest, tízfokú skálaátlag

Meglepőbb és nehezen értelmezhető viszont az az összefüggés, amit a skála másik végpontján tapasztaltunk. A saját sikerességüket a többségi társadaloméhoz képest nagyra értékelők körében (tehát azoknál, akik önmaguk teljesítményét a Magyarországon elérhető legnagyobb sikerességhez mérik) ugyanis jelentősen megemelkedik az egész roma társadalom teljesítményét nagyra értékelők aránya, sőt a legsikeresebbek körében a roma csoport teljesítménye még meg is előzi a saját siker mértékét (12. ábra). Az egyetlen ésszerű magyarázat erre az összefüggésre az identitásépítésben rejtőzhet: a saját életútra vonatkozó sikerességérzetet kivetítik a (roma) csoportra is, amellyel megerősítést nyerhet személyes identitásuk.

A sikerességérzet és a tényleges életút sikeressége között kimutatható ugyan a kapcsolat, de az összefüggés nem túl erős (13. ábra). Leginkább a saját szakmai út értékelése „szakad el” az elért státustól ($R^2 = 0,29$). A legszorosabb összefüggés az egész roma társadalomhoz viszonyított szakmai teljesítményben figyelhető meg ($R^2 = 0,38$). A többségi társadalomhoz viszonyítva a percepció leginkább ott értékeli relatíve alul a saját teljesítményt, ahol a tényleges státus sem nem kiemelkedő, sem nem kudarcos. Itt mintha elbizonytalanodna a kérdezett önértékelése, illetve egyfajta középre húzó hatás jelentkezik. A roma társadalomhoz

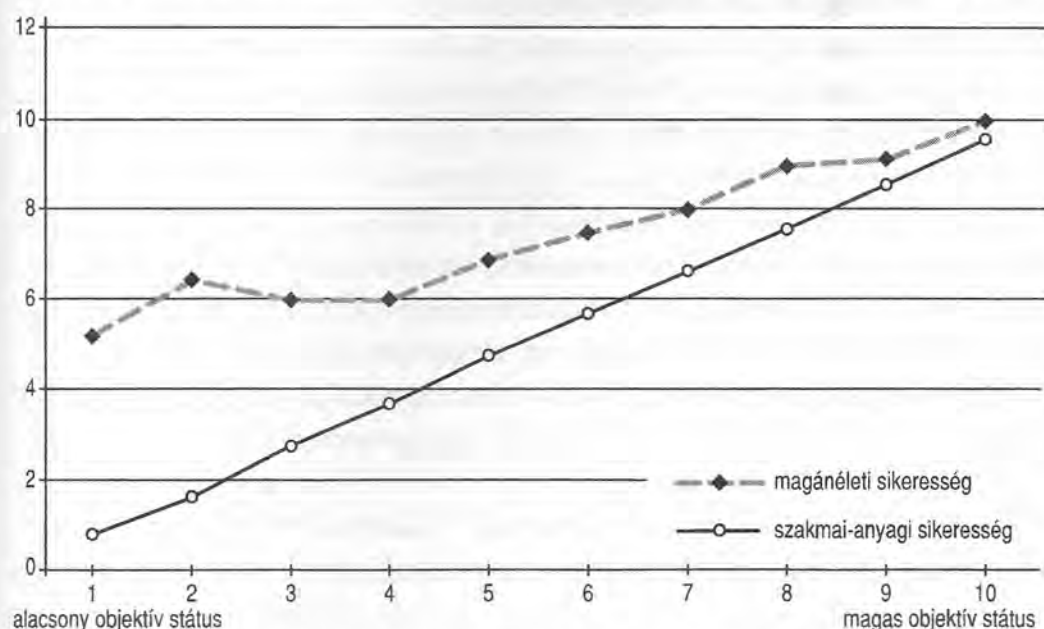

13. ábra: Az anyagi és szakmai sikeresség megítélése a többségi és a roma társadalomhoz képest, az elért objektív státus (kvintilis) mértéke szerint, tízfokú skálaátlag

képezt a válaszadók általában sikeresebbnek látják magukat, és ez különösen igaz a saját szakmai teljesítményre. A legsikeresebbeket kivéve azonban itt is szűk sávban mozognak az ítéletek eltérései, ami az összehasonlítás lélektani bizonytalanságait sejteti.

A karriertényezők mellett a válaszadóknak a személyes, magánéleti boldogság tekintetében is értékelniük kellett életüket. Ezzel a kérdéssel nem annyira a magánélet harmóniáját, illetve konfliktusait akartuk felkutatni, hanem az volt a célunk, hogy szemben a „rendszerdimenzióval”, az „életdimenzióban” is mérjük a sikerességérzet és az elégedettség mértékét. Általában feltételezhetjük, hogy a strukturális hatások ereje megtörik a mindennapi életet szervező személyes érzelmi és közösségi-interperszonális kereteken, amelyek az egyének számára bizonyos kognitív autonómiát képesek biztosítani (Örkény 1997).

A tízfokú skálán átlagosan mért 7,5-es érték igazolni látszik előzetes várakozásainkat (14. ábra). A megkérdezettek közel kétharmada úgy látja, hogy magánélete sikeresen alakult, és alapvetően boldog (a magánélet 1,6 ponttal múlja felül a szakmai-anyagi siker megítélését). Különösen nagy különbség figyelhető meg a többségi társadalomhoz képest elért anyagi siker és a magánéleti bol-

14. ábra: A magánéleti sikeresség alakulása a szakmai-anyagi sikerességhez képest, az elért objektív státusz (decilis) mértéke szerint, tízfokú skálaátlag

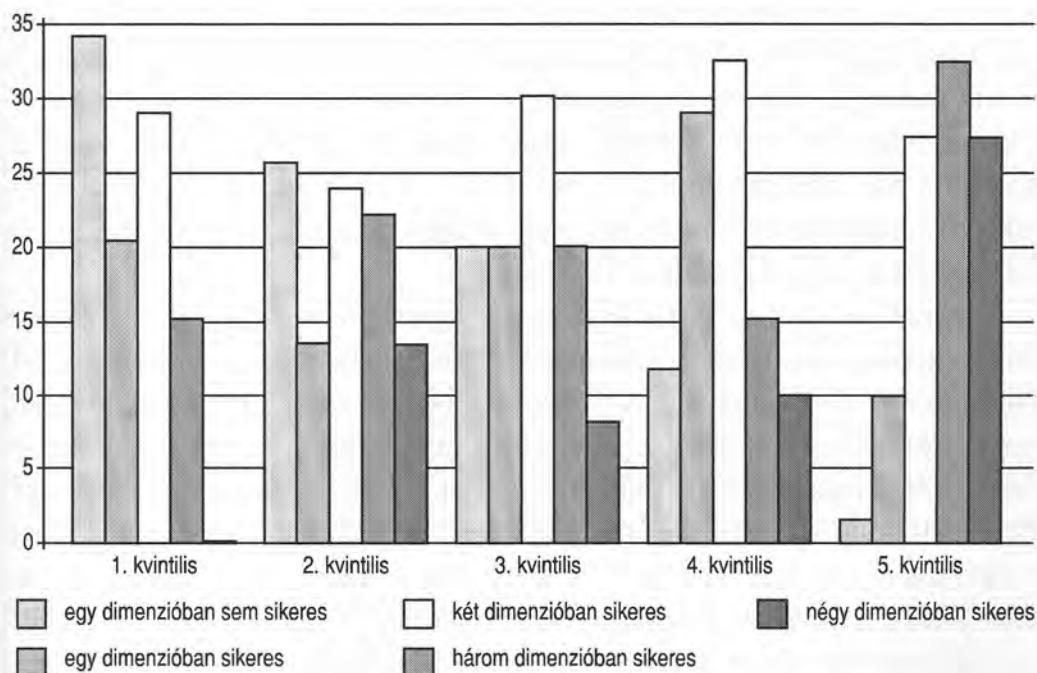
dogsággal való elégedettség között (3 skálapont), de még a legkisebb távolság is fél skálaponttal választja el a személyes, magánéleti elégedettséget a romákhoz mért szakmai sikerességtől.

A 14. ábra igazolja azt a feltételezésünket is, hogy a személyes érzelmi dimenzió mintegy kiegyensúlyozhatja a „rendszerdimenzióban” megfigyelhető elégedetlenségeket és frusztrációt. A magánemberi lelki boldogság különösen a szakmai-anyagi téren önmagukat kevésbé sikeresnek látszók esetében jelenthet kiegészítő kognitív erőforrásokat és lelki támaszt, amely később a sikerességskálán előrehaladva inkább összhangba kerül a rendszerdimenzióban mért teljesítménnyel és sikerességérzettel.

Megválaszolásra vár a kérdés, hogy vajon milyen mértékű a sikerességérzet a megkérdezett sikeres romáink körében. Összességében azt látjuk, hogy a válaszadókat relatív sikerességérzet hatja át. Ha a különféle szempontokat (anyagi és szakmai siker) egyszerre nézzük, azt találjuk, hogy a minta háromnegyede legalább egy szempontból a közepesnél sikeresebbnek érzi életét (a tízfokú skálán legalább hatos skálapontra helyezve magát). Igen jelentős azoknak az aránya is, akik mind a négy³⁴ vagy legalábbis három szempontból önmagukat a skálák pozitív oldalára helyezik (13 és 20 százalék). Ők azok, akik legalább egy szempont szerint a többségi társadalomhoz képest is sikerről tudnak beszámolni. A sikerességérzet összefügg a ténylegesen elért társadalmi státussal és életminőséggel (15. ábra). A legmagasabb státusúak körében elenyésző azoknak az aránya, akik egyetlen dimenzióban sem látják életüket sikeresnek (2 százalék), miközben közel 90 százalékuk legalább három dimenzióban is a közepes érték fölé helyezi magát, azaz legalább egy szempontból a többségi társadalomhoz (és nem pusztán a roma társadalomhoz) viszonyítva is pozitívan értékeli karrierjét. A relatíve magas sikerpotenciál tükröire azonban inkább a skála másik oldalán mutatkozik meg: a tényleges helyzetét tekintve legalacsonyabbnak besorolt két státuscsoportnál (a minta 40 százaléka) még mindig közel 50 százalék vagy annál magasabb azoknak az aránya, akik legalább két szempontból életüket inkább sikeresnek látják.

Ha a négy szempont alapján tipologizáljuk a válaszokat, öt markáns, viszonylag egyforma gyakoriságú nézettípust különböztethetünk meg (38. táblázat).

³⁴ A romákhoz képest anyagilag és szakmailag, illetve a többségi társadalomhoz képest anyagilag és szakmailag mennyire ítélik magukat sikeresnek.

15. ábra: A romákhoz, illetve a nem romákhoz viszonyított szakmai és anyagi sikeresség lehetséges négy dimenziójából hányban látja sikeresnek önmagát a kérdezett az elért objektív státus mértéke szerint, a minta százalékában

38. táblázat: Az objektív státushelyzet és az elégedettség mértéke a sikerességérzet szerint kialakított csoportokban, faktorszórórátlag

Sikerességérzet	Objektív státushelyzet	Általános elégedettségérzet	Klaszternagyság, százalék
Magas általános sikerességérzet	0,64	0,64	23
Magasabb sikerességérzet a többi romához képest	-0,24	-0,36	18
Közepes sikerességérzet	-0,09	0,06	26
Szakmai sikerességérzet, anyagi elégedetlenséggel	-0,03	0,13	18
Általános sikertelenségérzet	-0,54	-0,43	15

Az egyik csoportot (a minta 23 százaléka) kiegyensúlyozott és magas sikerességérzettel jellemezhetjük: szakmai tekintetben, többségi és kisebbségi összehasonlításban egyaránt, anyagi szempontból pedig a roma társadalommal összevetve a válaszadók 8-9-es értékeket adnak maguknak. Ennek ellenpontja az

a csoport (15 százalék), amelynek tagjai minden összehasonlításban sikertelenségről adnak számot. A harmadik csoportot átlagos (vagy közepes) sikerességérzet jellemzi (26 százalék). A két köztes csoport egyike szakmailag sikeresebbnek érzi magát, mint anyagilag, és elégedettsége főképp a romákkal való összehasonlításban növekszik meg (18 százalék). A másik köztes csoport viszont, miközben szakmai tekintetben nagyfokú elégedettségről tudósít, anyagilag erőteljes sikertelenségről számol be (18 százalék).

A személyes siker megítélésének típusai egyaránt és lényegében egyforma erősséggel függnék össze a válaszadók elért legmagasabb státushelyzetével, illetve az étellel való általános elégedettségükkel (38. táblázat).³⁵ Nem meglepő, hogy az erős sikerességérzet azok körében általános, akik a legmagasabb státust érték el, és ez erős elégedettségérzettel párosul. Ennek ellentettje, amikor valakinél az alacsony státushelyzet és az elégedetlenség kudarcélménnyel párosul. A két konzisztens típus mellett inkább a köztes csoportok hoznak némi meglepetést. Akik a többi romához képest sikeresnek érzik magukat, viszont a többségi társadalomhoz viszonyítva nem, azok inkább elégedetlenek életükkel, és objektív státusuk sem tűnik különösen magasnak. Ha viszont valakiben szakmai téren a sikerességérzet erős, még az átlagos státushelyzet is elégedettséget szül.

A sikerességérzet intenzitása mellett érdemes megvizsgálnunk, hogy vajon milyen okoknak tulajdonítják a kérdezettek saját sikereiket, illetve előforduló kudarcaikat. Ott, ahol a válaszadó a sikerességérzet skáláján legalább 5 pontot adott magának, a sikerek okaira kérdeztünk rá, ahol viszont a teljesítmény értékelése ez alatt maradt, a kudarc okaira voltunk kíváncsiak. A vizsgálatban kilenc tényezőt soroltunk fel mint a siker lehetséges magyarázatait, és nyolc tényezővel próbáltuk megragadni a kudarcok lehetséges okait. A válaszadóknak mindkét esetben sorrendet kellett felállítani az okok között, kijelölve ezzel a prioritásokat (39. és 40. táblázat). Mind a siker, mind a kudarc esetében az attribúciók mögött koherens oktulajdonítások körvonalazódtak. Az okok között szerepeltek belső, az egyéntől függő, az egyén személyiségéhez, képességeihez és belső elhivatottságához kapcsolódó tényezők (akaraterő, szorgalom, tehetség).

³⁵ Az étellel való általános elégedettséget 7 kérdéssel mértük. A válaszadóknak háromfokú skálán kellett nyilatkozniuk, hogy mennyire elégedettek az élet különféle dolgaival (munkájukkal, egészségükkel, lakáskörülményeikkel, iskolai végzettségükkel, szakmai megbecsültségükkel, szak tudásukkal, illetve külföldi utazási lehetőségeikkel). A válaszokból főkomponens-analízissel aggregáltunk egy látens, általános elégedettséget mérő változót.

39. táblázat: A siker oktételezése, rangsorátlag

Magyarázó tényező	A szakmai sikerhez vezető tényezők rangsorátlaga	Az anyagi sikerhez vezető tényezők rangsorátlaga
Akaraterő	2,2	2,3
Szorgalom	3,0	2,6
Jó családi háttér	3,7	4,0
Tehetség	4,2	4,2
Jó kapcsolatok	5,0	4,8
Szerencse	5,2	4,9
Segítőképz társadalmi környezet	5,6	5,8
A roma származás felvállalása	6,3	6,3
A roma származás eltitkolása	8,1	7,9

40. táblázat: A kudarc oktételezése, rangsorátlag

Magyarázó tényező	A szakmai kudarchoz vezető tényezők rangsorátlaga	Az anyagi kudarchoz vezető tényezők rangsorátlaga
Kapcsolatok hiánya	3,3	2,8
Hátrányos megkülönböztetés	3,4	3,5
Roma származás	3,7	3,3
Balszerencse	3,8	3,5
Akaraterő hiánya	4,6	5,7
Rossz családi háttér	4,9	4,2
Szorgalom hiánya	5,0	6,0
Szerény képességek	5,4	5,4

Ezek különösen nagy súllyal esnek latba a sikeres romák esetében, hiszen a többségében többlépcsős és gyors intergenerációs mobilitás a belső erőforrások nagymértékű koncentrációját feltételezi. Az okok között voltak külső, a mikrokörnyezethez és a társadalmi körülményekhez kapcsolódó faktorok is (család, segítőképz társadalom, kapcsolatrendszer). Ennek a szempontnak az ad különös jelentőséget, hogy romák esetében mind a kiinduló helyzetet, mind a társadalmi előrejutást különösen megnehezítik a rendszerszinten megjelenő társadalmi hátrányok és megkülönböztetések. Végül az okok között szerepelt még a véletlen (a siker esetében a szerencse, a kudarcnál pedig a balszerencse), illetve a kisebbségi származásból fakadó pozitív és negatív következmények. Ez utób-

bi a kulturális másságból, a kisebbségi helyzetből és a külső előítéletekből fakadó fékek és nehézségek leküzdésére helyezi a hangsúlyt.

A sikeres romák percepciójában a belső és külső oktételezések ellentétes tükröhatást mutatnak aszerint, hogy a sikerről vagy a kudarcról nyilatkoznak a kérdezettek. A sikerattribúciók esetében a személyes belső okok a meghatározók (akaraterő, szorgalom, tehetség), míg a kudarcok esetében a külső tényezők dominálnak a magyarázatokban. Különösen élesen mutatkozik meg a külső (többségi) társadalmi tényezők hatása, a megkülönböztetés és a kisebbségi helyzetből fakadó kiszolgáltatottságérzet szerepének fontossága a kudarcok magyarázatában: a kapcsolatok hiánya, a hátrányos megkülönböztetés és a roma származás vezeti a rangsort, amikor a válaszadók a sikertelenségükről nyilatkoznak.

A kiemelkedéshez fűződő sikerességérzet legfontosabb magyarázó tényezője az akaraterő és az egyéni szorgalom. Mindkettő az egyéni teljesítményen alapuló siker háttértényezője. A kettő ugyanakkor nagyon különbözik egymástól, amit az is bizonyít, hogy a két tényező egymástól függetlenül hat a sikerességérzetre. Az akaraterő a küzdés motorja, ami elengedhetetlen a társadalmi és kulturális hátrányok leküzdéséhez, és a kiemelkedéshez. A sikeres romáknak ráadásul nem csupán súlyos társadalmi hátrányokat kell leküzdeniük, de meg kell harcolniuk a többségi társadalom kirekesztő attitűdjeivel és viselkedésével is. Az akaraterő tehát az elismertetés és az elfogadtatás lelki forrása. Nem meglepő tehát, hogy a siker magyarázatában az akaraterő vezeti a rangsort. A másik tényező, a szorgalom viszont a mobilitás végpontjául kitűzött cél eléréséhez szükséges hatalmas munkát és energiát fejezi ki. Figyelembe véve a pályák ívét és a megtett út nagyságát, kézenfekvő a személyes siker magyarázatában a szorgalom kiemelt szerepének hangsúlyozása. Ehhez párosul az egyéni tehetség, ami bár ugyancsak belső magyarázó tényező, de szemben a szorgalommal, öröklött erőforrás.

Az akaraterő és a szorgalom jelentik a siker külső meghatározóinak a legfontosabb ellenpontjait. Az egyéni akaraterő és szorgalom ellensúlyt kínál a roma származásból fakadó nehézségeknek (párosuljon ez akár a gyökerek megtagadásával, akár az etnikai identitás vállalásával), illetve a társadalmi környezettel szemben. Ez megerősíteni látszik előbbi hipotézisünket, nevezetesen, hogy a rendszerszintű (kulturális és szociális) tényezők szerepét az akaraterő képes legerősebben felülmúlni. A jó családi háttér és a megfelelő kapcsolatok hiányát viszont az egyéni tehetség képes kiegyensúlyozni, ami a klasszikus mobilitási folyamatok jellegzetes feszültségeire utal.

A narratívák az érvényesülés általánosan elfogadott társadalmi normái mellett egyaránt megjelenítik a társadalmi mobilitás jellegzetes kognitív sajátosságait, illetve a roma identitás konfliktusaiból fakadó és legtöbbször az etnikai önmeghatározás dilemmáit megjelenítő érzelmi tényezőket.

Sikerességérzet, elégedettség, etnikai identitás és konfliktuspotenciál

A hagyományos struktúrakutatások számtalanszor bizonyították, hogy a sikeresség megítélése és az elégedettség szorosan összefüggnek. Ebben a kutatásban a sikeresség és az elégedettség közötti viszonyt számtalan olyan tényező árnyalja, amelyek részint az etnikai másságból, részint a többlépcsős mobilitásból fakadnak. Amikor az emberek a sikerességükről és az ehhez kapcsolódó elégedettségükről nyilatkoznak, nem tévesztik szem elől azt a hosszú, küzdelmekkel teli, megkülönböztetésekkel sújtott életutat, ami a kibocsátó családtól a mai állapotig vezetett. A helyzetértékelésben feltétlenül szerepet kap az a tény is, hogy személyes sikerüket, illetve kudarcukat a roma és a többségi társadalom mai viszonyrendszerében kell értelmezniük, vagyis azt is számításba kell venniük, hogy ők elsősorban a saját etnikai csoportjukhoz képest számítanak sikeresnek, miközben a romák többsége a társadalmi hierarchia alsóbb régióiban, esetenként a társadalmon kívülre szorítottan él. Ráadásul mindennapjaikban észlelni kénytelenek a többségi társadalom részéről azt a globális megítélést, amely a romákat egységesen sújtja a negatív sztereotípiákkal, előítéletekkel, a sikertelenség stigmatizációjával.

Mindezek előrebocsátásával tettünk kísérletet a sikeres romák globális elégedettségének magyarázatára. Első lépésben az *objektív státus – sikerességérzet*³⁶ – *elégedettség*³⁷ összefüggésrendszer mögé beépítettük azokat a mozzanatokat, amelyek a kibocsátó család helyzetéből és a gyermekkori impulzusokból épülnek

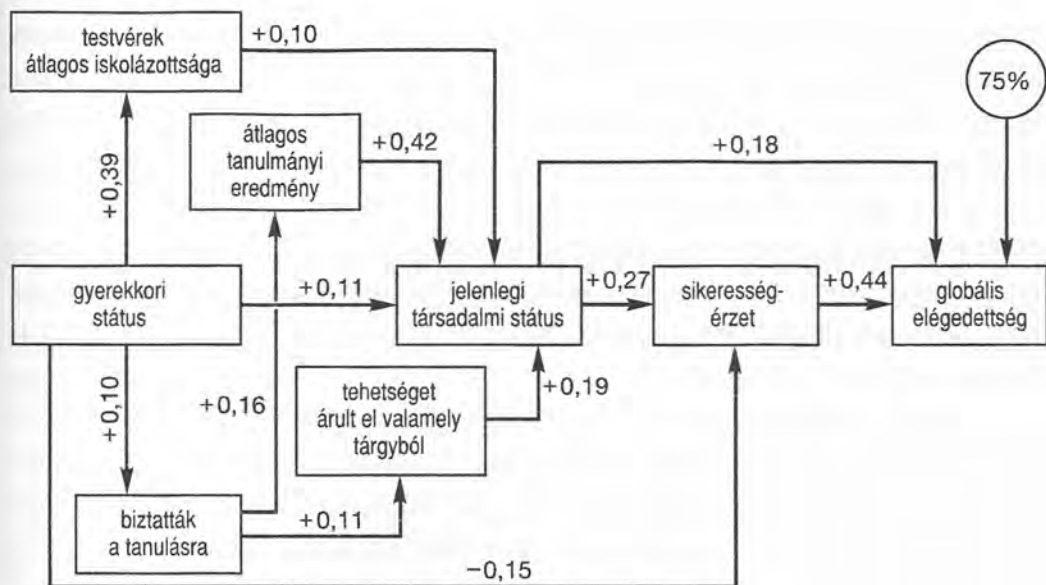
³⁶ A globális sikerességérzet az anyagi, a szakmai és a magánéleti sikerérzetet aggregálja egy főkomponens segítségével. A magas pozitív értékek erős sikerességérzetet, a magas negatív értékek pedig sikertelenségérzetet jelentenek.

³⁷ Az elégedettség mutatószámának kialakítását lásd a 35. lábjegyzetben.

fel. Feltételeztük, hogy a gyermekkorból induló és felfelé ívelő mobilitáshoz különböző erőforrások szükségesek. Láttuk, hogy a sikeres romák családjában ezek az erőforrások igen korlátozott mértékben álltak rendelkezésre. Emiatt a későbbi karriert segítő tényezők között felértékelődhetnek azok, amelyek a kiemelkedés lelki hátterét biztosították. Idesoroltuk, ha a szülők tanulásra és továbbtanulásra biztatták a kérdezett, ha a testvérek átlagos iskolai végzettsége relatíve magas volt, ha maga a kérdezett az általános iskolában sikereket könyvelhetett el akár a tanulmányi eredményeivel, akár azzal, hogy valamelyik tárgyból kiemelkedő tehetséget mutatott. Az elégedettség magyarázatára útmodellt építettünk fel, amelynek segítségével az általános elégedettség heterogenitásából mindössze 25 százalékot sikerült megmagyaráznunk. A sikerességérzet és az elégedettség ilyen mértékű elválása országos reprezentatív vizsgálatokban soha nem fordul elő. (Például a sikerességérzet az elégedettség heterogenitásának 50 százalékát magyarázza a könyv második részében szereplő siker-minta esetében.) A sikerességérzet és az elégedettségérzet függetlenedése már most előrevetíti, hogy a hagyományos modellek csak részlegesen lesznek használhatók, és mindenképpen szükség lesz az etnikai mozzanat megkülönböztetett figyelembevételére.

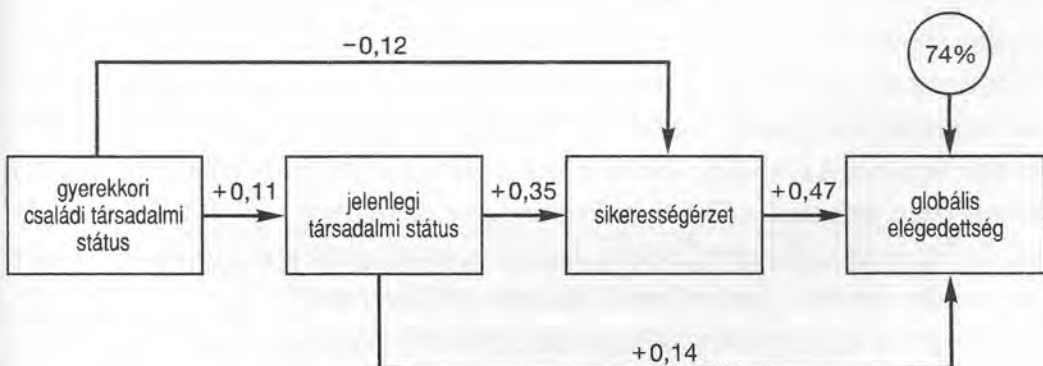
Az útmodell (16. ábra) jobb oldali része az elégedettség klasszikus értelmezési sémáját követi. Az elért magasabb társadalmi státus önmagában is növeli az elégedettséget, s ha nagyfokú sikerességérzettel párosul, akkor az elégedettség tovább nő. A motivációs blokk minden eleme hat a jelenlegi státusra, és így közvetve a sikerességérzetre és az elégedettségre is. A tanulásra biztató család, az iskola, amely felfedezte és elismerte a kérdezett tehetségét, a tanulmányi eredmény és a testvérek iskolázottsága mind-mind hozzájárult – ha eltérő erősséggel is – ahhoz, hogy a jelenlegi társadalmi státus relatíve magas legyen. Ugyancsak kedvez a jelenlegi társadalmi státus alakulásának, ha a kibocsátó család nem a társadalmi hierarchia legalsó fokain helyezkedett el. A modell egyetlen újszerű hozadéka, hogy a kibocsátó család státusának van egy figyelemre méltó hatása: viszonyítási pontot testesít meg, azaz minél mélyebbről indult a kérdezett, annál inkább hajlik arra, hogy elért pozícióját sikerként élje meg.

Az útmodell nem tartalmazza az etnikai összetevőt, amelyről úgy véljük, hogy a sikerességérzetet és az elégedettséget szokatlan erősséggel választja el egymástól. Az etnikai mozzanat szerepének bemutatásához vissza kell térnünk a *társadalmi státus – sikerességérzet – elégedettségérzet* klasszikus, bár leegy-

16. ábra: Útmodell a globális elégedettség magyarázatára
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

szerűsített modelljéhez. Itt azt mutatjuk meg, hogy ha a 16. ábra modelljéből kivesszük a motivációs blokkot, akkor hogyan jutunk el a gyerekkori státusból a jelenlegi státushelyzeten keresztül a sikerességérzetig, és ez a három tényező milyen globális elégedettségérzetet jelölne ki a kérdezettek számára, ha modellünk determinisztikus lenne (17. ábra).

17. ábra: A globális elégedettség egyszerűsített útmodellje³⁸
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

³⁸ A 16. és a 17. ábra regressziós béta-értékei némileg különböznek a magyarázó változók között fellépő interferencia miatt.

Az etnikai összetevőt három szintetikus mutatószámmal mértük: a roma származás és identitás főkomponensével; a roma közéletiség, a roma nyelvtudás egyszerű indexével; valamint a többségi társadalom felől érkező fenyegetettség-érzetet mérő főkomponenssel, amit konfliktuspotenciálnak nevezünk. A származás esetében figyelembe vettük, hogy a felmenők között voltak-e nem romák, vagy éppen tiszta roma származásról beszélhetünk-e; hogy a kérdezettek önmaguk jellemzésekor csak a roma, inkább a roma, a magyar és a roma vagy csak a magyar megjelölést választották; hogy a házastárs roma-e; illetve, hogy büszke-e roma származására.

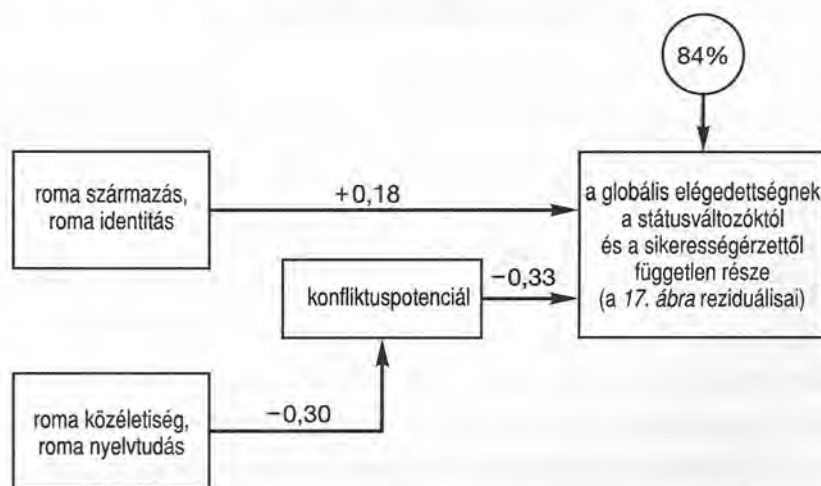
A roma közéletiség mérőszámát kilenc változóból hoztuk létre egyszerű összegzéssel. E változók a roma nyelvtudást, a roma kisebbség politikai és művészeti szervezeteiről szerzett ismereteket és a roma közéletben való részvételt mérték. A válaszok önmagukban is érdekesek: a sikeres romák 73 százaléka nem beszél egyetlen roma nyelvet sem, a roma szervezetekre vonatkozó ismereteik viszont alaposak, 80 százaléuk bizonyult e tekintetben tájékozottnak. A roma sajtó és a roma művészet ismerete már szerényebb, mindössze 40 százaléuk bizonyult valamelyest tájékozottnak. Végül a közéleti aktivitás elfelezte a sikeres roma mintát: 50 százaléuk mondta azt, hogy részt vett a roma önkormányzati választásokon, alig 20 százaléuk jelöltette magát ezen a választáson, és ugyancsak 20 százaléuk tagja valamilyen roma szervezetnek.

A konfliktuspotenciálban a személyes, etnikai diszkriminációk gyakoriságára, a romák és nem romák közötti konfliktus létrejöttére, valamint annak valószínűségére kérdeztünk rá, hogy ez a konfliktus drámai végkifejletbe torkollhat-e. Hátrányos megkülönböztetésről a kérdezettek 56 százaléka számolt be: elsősorban a munkavállalásnál, a szórakozóhelyeken és az iskolában történő diszkriminációról tettek említést a kérdezettek. A kérdezettek többsége (55 százaléka) kifejezetten súlyos konfliktusról beszélt, és egyetlenegy sem akadt közöttük, aki ne látna legalább jelentéktelen konfliktusokat a többségi társadalom tagjai és a romák között. A konfliktusok fokozódását 73 százaléuk nem tartja kizártnak, és ami a legmegdöbbentőbb, közel felük (40 százaléka) nagyon is elképzelhetőnek tartja, hogy majd a jövőben akár szegénységlázadások vagy fegyveres összetűzések is előfordulhatnak.

A 17. ábrát tekintsük predikációs modellnek, ahol a gyerekkori és a jelenlegi státus, valamint a sikerességérzet segítségével előre jelezzük a globális elégedettséget. Mivel modellünk nem determinisztikus, lesznek olyanok, akik a nekik megjósolt

elégedettséghez képest nagyobb, és olyanok is, akik kisebb elégedettségről számoltak be. A regressziós modellek lehetővé teszik, hogy a magyarázó változók által megjósolt és a tényleges értékek közötti különbségeket meghatározzuk. Ezek a különbségek szükségképpen függetlenek lesznek a modellben szereplő magyarázó változóktól. Ha ezeknek a különbségeknek, másképpen mondva reziduálisoknak a viselkedését magyarázni próbáljuk az etnikai komponensekkel, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az elégedettségnek azt a részét magyarázzuk az etnikai mozzanatokkal, amely rész a státuszváltozóktól és a sikeresség-érzettől független.

A 18. ábra azt mutatja, hogy a roma származás és a roma identitás vállalása – a státustól és a sikerességérzettől függetlenül – növeli, míg a konfliktuspotenciálban megnyilvánuló fenyegetettségérzet³⁹ nagymértékben csökkenti az elégedettséget. A roma közéletben való részvétel, az „aktív romaság” csökkenti a fenyegetettségérzetet, és ezen keresztül növeli az elégedettséget.

18. ábra: Mennyire magyarázzák az elégedettség azon részét az etnikai komponensek, amely rész a státuszváltozóktól és a sikerességérzettől független, útmodell
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

³⁹ A konfliktuspotenciált azért nevezhetjük fenyegetettségérzetnek, mert elemzéseink azt bizonyították, hogy a mutató nagysága nem függ sem a magyaroktól érzett társadalmi távolságtól, sem a romákra és nem romákra vonatkozó auto- és heterosztereotípiákból konstruált másságmutató alakulásától. Ez azt jelzi, hogy a konfliktusérzet nem attól függ, hogy a romák hogyan vélekednek a magyarokról, hanem éppen fordítva, a konfliktusok forrása a többségi társadalom, amely fenyegeti a roma kisebbséget vagy éppen a kérdezettet személyesen.

Mint ahogy a nem romák (speciális generációjának) sikerességét bemutató második részben látni fogjuk (40. ábra), az elégedettséget egy klasszikus, az *erőforrások – jelenlegi státus – sikerességérzet* hármására épült magyarázó modellben 59 százalékban sikerül megmagyarázni, addig a sikeres romák esetében a két egymásra épülő útmodellben is csak 38 százalékban.⁴⁰ A sikeres romák életútja sokkal bonyolultabban szerveződik, mint a nem romák esetében. Egyfelől a sikerességérzet mögött nemcsak az elért társadalmi státus, hanem a starthelyzet is komoly szerepet kap. Másfelől a kérdezettek a sikerességérzet viszonyítási pontjait sokféleképpen kijelölhetik, kereshetik a romákban általában, a hozzájuk hasonló sikeres romákban vagy éppen a többségi társadalom tagjaiban is. És végül a valóságosan elszenvedett vagy vélt sérelmek az elégedetlenséget és a sikertelenségérzetet is fokozzák.⁴¹

Asszimiláció és mobilitás

Az asszimiláció legalább három nemzedék életén átívelő intergenerációs folyamat. A roma identitás kizárólagos magyar identitással való felváltása a harmadik nemzedékben akkor várható, ha a mobilitásprojektet már a válaszadó szülei elkezdték, és a szegénység szorításából kitörni készülő gyermeküket arra tanították, hogy ha érvényesülni akarnak, akkor *nem romák* között kell élniük. Ezt a mintát hagyományozzák tovább gyermekeiknek is.

Különösen erőteljesen érvényesül ez a tendencia, ha a gyengülő roma identitás relatíve magas társadalmi státussal és a roma kultúra mellőzésével párosul. A tudatos asszimilánsok körében a boldogulás és a siker záloga a gyerekek identitásvesztése, ami azt jelenti, hogy a többség által negatívan értékelt „cigány” kategóriának még a nyoma is eltűnik az identitásból.

Egészen más a helyzet, ha a kérdezett hátrányos helyzetű családban nevel-

⁴⁰ A 17. ábrán megmagyarázatlanul hagyott 74 százalékból 16 százalékot sikerült az etnikai komponenssel megragadni, azaz az elégedettség 12 százalékát az etnikai tényezők írják le. A két modell együtt tehát 38 százalékos magyarázóerővel bír.

⁴¹ Bár a modellben nem szerepel, de a konfliktuspotenciál és a sikertelenségérzet között a korreláció értéke 0,26.

kedett, és szocializációja során az iskolában és a közvetlen szomszédságból ki-
mozdulva meg kellett küzdenie a diszkriminációs mechanizmusokkal. Ebben
az esetben a mobilitás nem jár együtt az identitásváltással. Megmarad a roma
identitás, melyet megmérgeznek a diszkriminációs emlékek. A roma kategória
megmarad, de diszharmóniával telíti az identitást. A tudatos asszimiláció az
unokák sorsa lesz – feltéve, hogy az itt bemutatott kis mintából származó tren-
dek nem változnak.

Az asszimilációnak azonban van alternatívája. Az elért magas társadalmi stá-
tus nem vágja el automatikusan a roma identitáshoz vezető utat, hanem lehető-
vé teszi azt a családi szocializációs mintát, amelynek hangsúlyos részét képezi
a roma identitás áthagyományozása, immár úgy, hogy nem a többségi társada-
lom által kialakított „cigány” képe uralja azt. Ez a minta képes arra, hogy létre-
hozza a többség által sikerként elismert mozzanatokat, miközben megtartja,
továbbfejleszti és pozitív azonosulás forrásaként kezeli a kisebbségi száрма-
zást. Ennek csak egyik feltétele a roma kisebbség tagjait a hátrányos társadalmi
helyzetből kiragadó mobilitás. A másik és legalább ilyen fontos feltétel a magát
magyarként meghatározó társadalom tagjainak készenléte arra, hogy a polgári
társadalom értékeinek jegyében újraértékelje és megtanulja becsülni, elfogadni
a roma identitást.

Mielőtt a kedves olvasó folytatná (vagy éppen letenné) a könyvet, érdemes egy rövid kitérőt tenni. Már az előszóban jeleztük, hogy miközben a könyv végig a siker és érvényesülés mechanizmusait és nehézségeit kutatja, a szöveg két, egymástól nagyon eltérő részre oszlik. Ennek nem pusztán az az oka, hogy különbözik az a két mikrovilág, ahonnan a siker általunk keresett megszemélyesítői jönnek, de eltérő az elemzés szemlélete és megközelítésmódja is.

Az első részben a siker lélektanát próbáltuk megérteni egy olyan élethelyzetben, ahol a személyes akaraterő, ambíció és tehetség küzd meg a társadalmi környezet szabta hátrányokkal és nehézségekkel. Ez a történet a siker emberi tényezőiről és a társadalmi viszonyok mikroszintjén megjelenő individuális folyamatokról szól.

A második rész ellenben a siker szociológiai feltérképezésére vállalkozik. A struktúrakutatások hagyományos szemléletét és módszertanát követve arra teszünk kísérletet, hogy makroszinten gondoljuk újra a siker intézményes feltételeinek a működését egy olyan társadalomtörténeti pillanatban, amikor radikálisan megváltoznak a társadalmi előrejutás és érvényesülés strukturális peremfeltételei, és ráadásul nem látható előre tisztán az sem, hogy a sikerhez vezető utak megszokott szociológiai és gazdasági meghatározói milyen szabályok szerint fognak működni. Ennek megfelelően az elemzés fogalmi készlete is radikálisan más lesz, mint amit az olvasó megszokott az első részben: a hagyományos rétegződéelméletek kategóriáiban mozogva a tökeként definiált szociológiai erőforrások használatának intézményes mechanizmusait vizsgáljuk a státuszmegszerzés és a társadalmi mobilitás folyamatában. Olyan kérdésekre keressük majd a választ, hogy a szociológiai értelemben definiált erőforrások milyen feltételek mentén konvertálhatók át sikerjegyekké; a különféle származási és egyéni indulási feltételek elvezetnek-e a kitűzött célok megvalósításához; és a sikeres vagy sikertelen objektív életutak hogyan tükröződnek az emberek életérzéseiben, társadalomlátásában és értékválasztásaiban.

Ha ezek után maradt annyi érdeklődés az olvasóban, hogy folytassa könyvünket, akkor ismerkedjünk meg a második történet szereplőivel.

A RENDSZERVÁLTÁS ÍGÉRETE

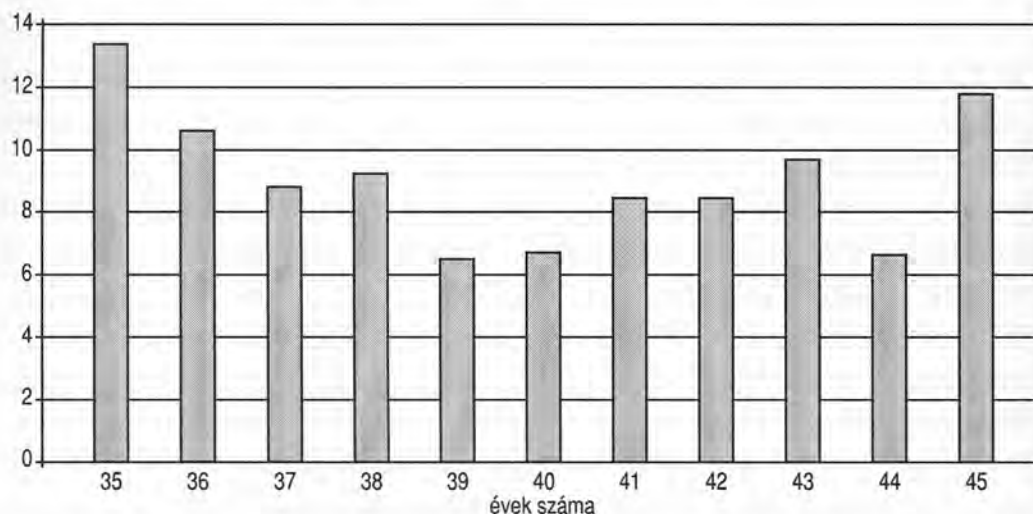
A kutatásról

A 2003-ban készült empirikus kutatásunk az 1989/90-es, a rendszerváltással „rehabilitált” siker jelenségének körüljárását célozta. A rendszerváltást kísérő társadalmi diskurzusban a siker és a kudarc központi szerepre tett szert, de a szó jelentése egyre egysíkúbb lett, s ma már mintha csak az anyagi sikert jelentené. Kutatásunk e fogalmi „lepusztulás” szociológiai hátterét kívánta megvizsgálni, méghozzá úgy, hogy az anyagi sikeresség primátusát nem pusztán egy társadalmi narratíva részeként kezelte, hanem egy paramétereit tekintve sikerre predesztinált csoport karrierjének és szubjektív helyzetértékelésének optikáján keresztül nézte.

Úgy gondoltuk, hogy a rendszerváltást követően háromféle tőke birtokában nyílik lehetőség a sikerre. A háromféle tőke: a tudás, a vagyon és a kapcsolatokon keresztül realizálható befolyás. A következő lépésben azt vizsgáltuk meg, hogy a rendszerváltás miként hatott a sikerességhez szükséges intergenerációs tőketranszferre. Ha tisztán akarjuk látni, hogy a kibocsátó családban felhalmozott tőkék hogyan hasznosulnak a gyerekek karrierépítésében, olyan kohorsz vizsgálatára volt szükség, amelynek tagjai a rendszerváltást megelőző években fejezték be középfokú tanulmányaikat, és tovább tanultak vagy munkahelyi karrierjük elején álltak. Olyan korosztály életútját akartuk nyomon követni, amely eléggé fiatal ahhoz, hogy a rendszerváltás hozta új kihívásoknak megfelelhessen. Így esett a választás az 1957 és 1967 között születettekre. Ebben a fiatal, jelenleg maximum középkorú korosztályban a férfiak és a nők karrieresélyei igen eltérő módon alakulnak (ebben az életciklusban vállalkozik a nők jelentős része gyermekszülésre, így hosszabb-rövidebb időre megszakítják amúgy is csak éppen induló karrierjüket.). A férfiak és a nők eltérő karrierívei oly bonyolulttá tették volna felépítendő modellünket, hogy csak igen nagy mintával lehetett volna esélyünk az összefüggések tisztázására. Mivel erre

nem volt módunk, úgy döntöttünk, hogy vizsgálatunk csak a férfiak csoportjára terjedjen ki.⁴² A minta legfontosabb demográfiai jellemzőit mutatja a 19., a 20. és a 21. ábra.

Mintánk átlagéletkora 40 év volt (19. ábra) Jóllehet az életkor szerinti megoszlás nem egyenletes, a 40 évesnél fiatalabbak, illetve idősebbek aránya azonos, ami lehetővé teszi, hogy esetenként a karrierje elején lévő és az ezen már túljutott két csoportot külön kezelhesük.

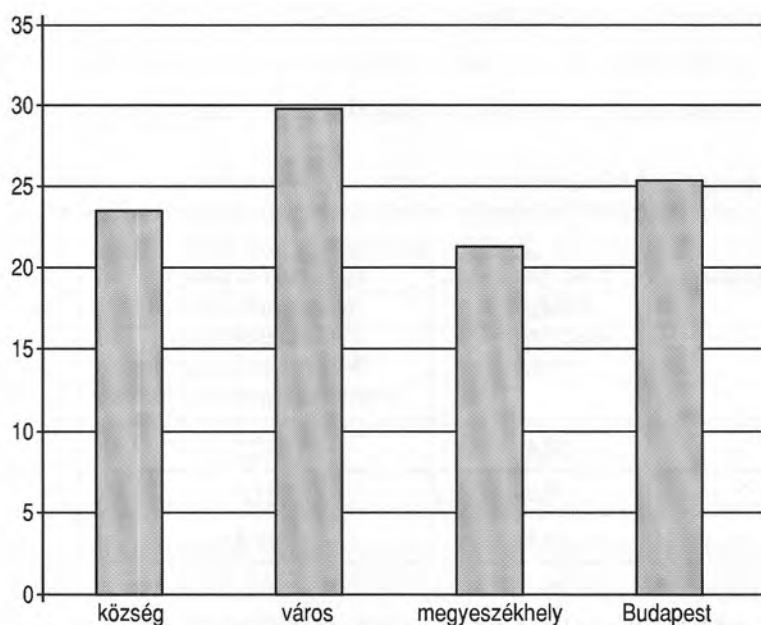

19. ábra: A minta életkor szerinti megoszlása a kérdezés időpontjában, százalékban

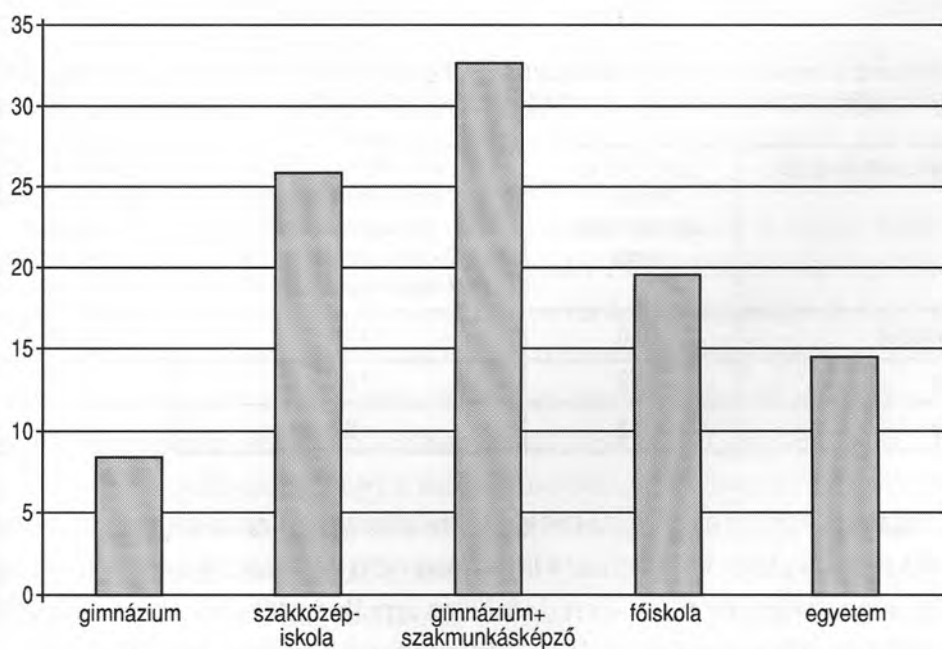
A települési lejtőn lefelé haladva (20. ábra) Magyarországon mindenképpen csökken az ott élők átlagos iskolai végzettsége. Mivel mintánk iskolázottabb az átlagosnál, szükségképpen magasabb a városi miliőben lakók aránya, mint az egy országos reprezentatív mintában megszokott.

Az iskolai végzettség (21. ábra) vizsgálatunk kiemelt mintavételi szempontja volt. Ezért fontos annak bizonyítása, hogy mintánk jól írja le a legalább középfokú végzettséggel rendelkező középkorú férfinépességet.

⁴² A célpopuláció a 35–45 éves, érettségivel rendelkező felnőtt férfi lakosság, a minta nagysága 1012 fő volt. A mintavétel rétegzett hólabdás módszerrel történt, két lépcsőben. Az első lépcsőben a településeket választottuk ki régió és településtípus szerinti rétegzés alapján. A mintába került települések száma 68. Második lépcsőben a célszemélyek kiválasztása véletlen kezdőpontú hólabdás módszerrel valósult meg. Egy-egy „hólabdafürt” hat kérdezettet tartalmazhat, tehát egy 12 fős településenkénti mintavételezési egység legalább két hólabdamagpontot foglal magában.

20. ábra: A minta településjelleg szerinti megoszlása, százalékban

21. ábra: A minta iskolai végzettség szerinti megoszlása, százalékban

A 41. táblázat azt mutatja, hogy a sikerminta tagjainak átlagos iskolai végzettsége nem különbözik az azonos időpontból származó (Tárki, 2003 tavasza) országos reprezentatív mintából leválogatott al minta átlagos iskolázottságától.

41. táblázat: A legalább középfokú végzettségű, középkorú férfiak és szüleik átlagos iskolai végzettsége 2003-ban (referencia a teljes reprezentatív mintaátlag)

A kérdezett és szülei	Tárki, 2003-as országos reprezentatív minta	Tárki, 2003-as országos reprezentatív mintából leválogatott minta (30–50 év közötti, legalább középfokú végzettségű férfiak	Sikerminta, 2003 (35–45 év közötti, legalább érettségizett férfiak)
Kérdezett	10,4	13,8	13,6
Apa	9,0	11,7	10,7
Anya	8,3	10,6	10,0

Mivel a kutatásunk célja, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszak mobilitási trendjeinek fényében mutassa be a sikerességet meghatározó teret, érdemes megnézni a 42. táblázatot, amelyen láthatjuk, hogy az iskolai végzettség mentén kimutatható intergenerációs mobilitás léptéke miként változott 1992-ről 2003-ra.

42. táblázat: A legalább középfokú végzettségű, középkorú férfiak és szüleik átlagos iskolai végzettsége 1992-ben és 2003-ban (1992-ben referencia a teljes reprezentatív mintaátlag)

A kérdezett és szülei	Tárki, 1992-es országos reprezentatív minta	Tárki, 1992-es országos reprezentatív mintából leválogatott minta (30–50 év közötti, legalább középfokú végzettségű férfiak	Sikerminta, 2003 (35–45 év közötti, legalább érettségizett férfiak)
Kérdezett	10,0	13,4	13,6
Apa	8,2	10,0	10,7
Anya	7,2	8,3	10,0

A legalább középfokú végzettséggel rendelkezők átlagos iskolai végzettsége az 1990-es évek elejétől napjainkra láthatóan nem változott. A szülői generációk iskolai végzettsége azonban – különösen az anyák esetében – növekedett. Eszerint 1992-ben több lehetőség volt a többlépcsős mobilitásra, mint 2003-ban.

„Objektív” sikeresség

A sikerességet statikusan felfogva akkor beszélhetünk társadalmi értelemben vett „objektív” sikerességről, ha a személyt olyképpen írhatjuk le, hogy rendelkezésre áll a tudástőke, a vagyoni tőke, a szociálpszichológiai tőke (elismertség, presztízs), a jövedelme magas és kapcsolati tőkéje következtében a befolyása nagy. Az alábbiakban lépésről lépésre bemutatjuk, hogy a mintába bekerült személyek körében az imént felsorolt sikerváltozók miként alakulnak.

Tudástőke

A kulturális és ezen belül az iskolai tudástőke jelentőségét vizsgáló szociológiai kutatások egyértelmű megállapítása, hogy a tudástőke kiemelt szerepet játszik mind a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójában, mind pedig az egyéni státusmegszerzés folyamatában, illetve a státusmegszerzésre irányuló egyéni stratégiák kialakításában. Abban viszont a szerzők között már jelentősek a nézetkülönbségek, hogy milyen is az a szerep, amelyet a tudástőke meghatároz és kijelöl (lásd Blaskó 2002). Az egyik megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a származási hatás éppen a kulturális erőforrások koncentrált átadásán keresztül hat legerőteljesebben a gyerekek társadalmi státusmegszerzésére, és ezáltal a tudástőke a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítésének meghatározó szereplője. Ezt az álláspontot a legmarkánsabban Pierre Bourdieu (1978) képviselte, aki szerint a tudástőkébe a státuszpozíciók megszerzéséhez szükséges szaktudás mellett olyan általános kulturális, ízlésbeli és habitusbeli tényezők is benne foglaltatnak, amelyek elengedhetetlenek a privilegizált csoportokba való bejutáshoz. Így a tudástőke – és ezen belül az iskola mint a tudástőke átadásának legfőbb intézménye – a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének kiemelt színtere, amely szorosan együtt jár a vagyoni és anyagi típusú különbségekkel és egyenlőtlenségekkel. Ezzel szemben a főként Paul Di Maggio (1998) nevéhez kötött irányzat azt hangsúlyozza, hogy a kulturális tőke az alacsony státusú családok gyerekei számára nyújt fontos lehetőséget a kiemelkedésre. Míg ugyanis a születés által meghatározott társadalmi egyenlőtlenségeket az anyagi, vagyoni és településbeli relációban nagyon nehéz áttörni, addig az iskola olyan mobilitási csatornákat nyit meg, amelyek a kulturális tőke megemelésé révén a hátrányosabb helyzetűek számára is megnyitja a kiemelkedés és felfelé ívelő mobilitás

lehetőségét. A tudástőke azonban nemcsak a hagyományos státusátörökítés szempontjából vagy a mobilitás értelmében jelenti a sikerhez vezető út megteremtését vagy lerövidítését, hanem a rendszerváltást követően az egyik legfontosabb tranzitív tőke, amely a megváltozott körülmények között a kontinuitást képviseli. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy a tudástőke „átváltási aránya” a rendszerváltást követően ne változhatott volna, azonban a tudást egy olyan tőkefajtának tekinthetjük, amely a szülőkhöz képesti elmozdulást, a társadalmi átlaghoz viszonyított saját pozíciót viszonylag könnyen megragadhatóvá teszi.

A tudástőke legfontosabb alkotóelemének az iskolai végzettséget tekintjük. A minta kétharmada nem rendelkezik se egyetemi, se főiskolai diplomával, és azt is látnunk kell, hogy a középfokú végzettséggel rendelkezők közel 40 százaléka eleve szakközépiskolában végzett. A szakmával sem rendelkező érettségizettekkel szemben nagy részük (80 százalékuk) szakmát tanult (43. táblázat).

43. táblázat: A legmagasabb iskolai végzettség és a tagozat, százalékban

Iskolatípus	Csak nappalin járt	Esti tagozatra is járt	Összesen
Gimnázium	61	39	100
Szakközépiskola	78	22	100
Gimnázium + szakmunkásképző	81	19	100
Főiskola	91	9	100
Egyetem	87	13	100
Együtt	81	19	100

A felsőfokú végzettségűek közel harmada nem elégedett meg az első diplomával. A második diploma azonban kevésbé célozta a főiskolai oklevél egyetemi diplomává emelését (a kétdiplomásoknak mindössze 20 százaléka végzett előbb főiskolát, majd egyetemet), hanem sokkal inkább az új szakterületek felé nyitást jelentette.

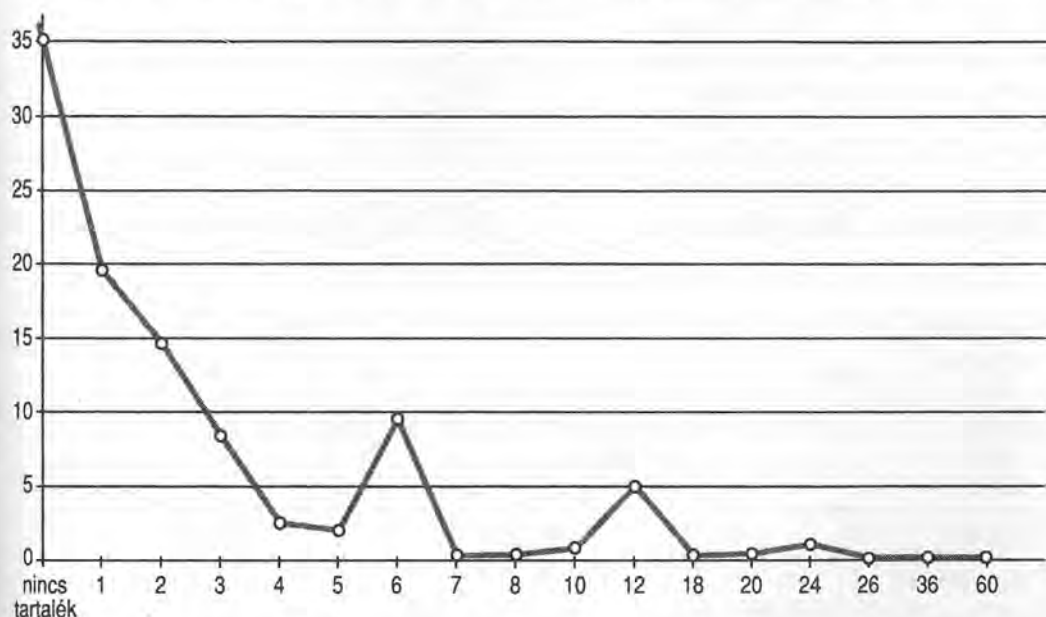
Vagyon és jövedelem

Az anyagi tőke egyik része közvetlenül vagy házasság révén közvetetten intergenerációs eredetű (öröklött), a másik része pedig szerzett.

Elsőként a családi készpénzbevételeket vesszük szemügyre. Akár a pénzgazdálkodást, akár a készpénztartalékokat vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk,

hogy a kérdezettek jelentős része családban él (84 százalék), tehát a feleség státusa (kereső vagy eltartott) és a gyerekek száma befolyásolja a rendelkezésre álló pénzeszközök nagyságát.

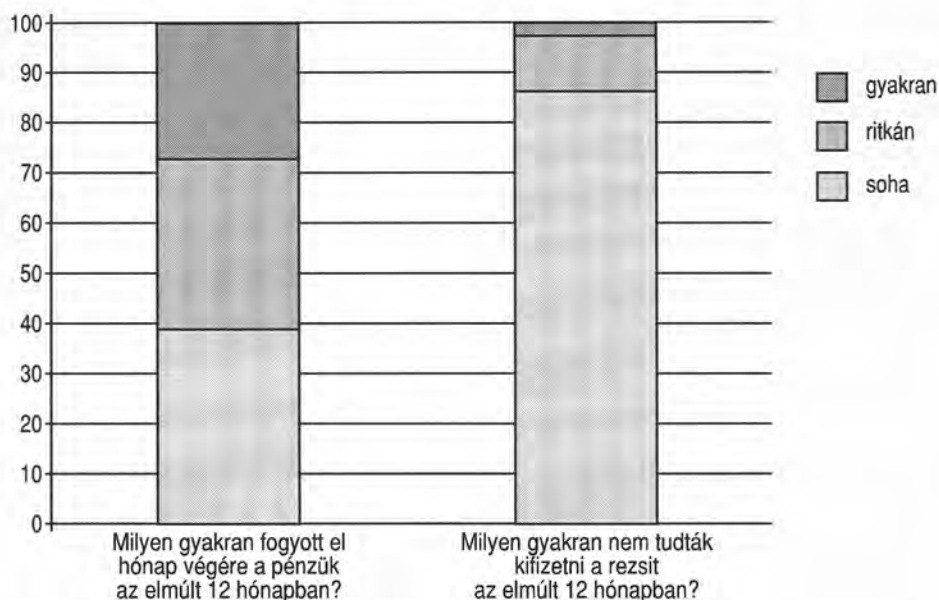
A megkérdezettek átlagosan három hónapra becsülik azt az időszakot, amelyen keresztül akkor is képesek lennének megtartani jelenlegi életszínvonalukat, ha elvesztenék rendszeres bevételi forrásaikat. Az átlag jelentős szórást takar: a kérdezettek egyharmadának semmiféle tartaléka nincs, és a maradék többsége is csupán egy-két hónapra való tartalékkal rendelkezik (22. ábra).

22. ábra: A háztartás pénzügyi tartaléka hány hónap megélhetését fedezi, százalékban

A mintába kerültek csupán elenyésző része tudósít arról, hogy képtelen a lakása rezsijét kifizetni, és legfeljebb a hó végi pénzhiány időnkénti említése volt az, amelynek alapján szűkösebb forrásokra gyanakodhattunk (23. ábra).

A háztartások pénzügyi helyzetére vonatkozó három kérdésre adott válasz alapján készült klaszteranalízis markánsan elkülönítette a *stabil pénzügyi egyensúlyt* (esetenként anyagi bőséget) mutató családokat (a kérdezettek 7 százaléka) a *középosztályt* (60 százalék), valamint a *szegényebb* családokat (33 százalék). Nem meglepően az első csoportot jelentős pénzügyi tartalékok jellemzik, míg a szegényebb családok a tartalékok hiányával és a folyamatos anyagi gondokkal írhatók le (44. táblázat).

23. ábra: A hiány mértéke a háztartásban, százalékban

44. táblázat: A családok pénzügyi helyzetének tipológiája, klaszterközpontok (átlagok)

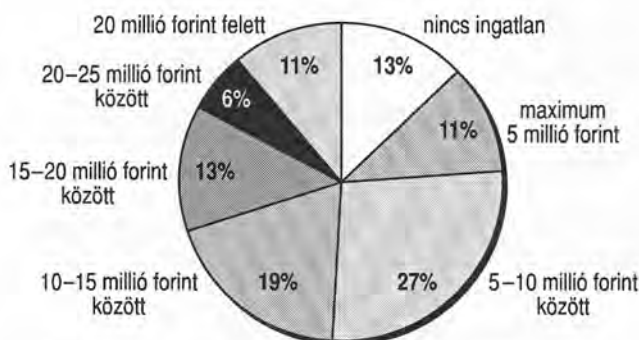
A család pénzügyi helyzete	Hány évre elég tartalék-pénze van?	Milyen gyakran fogyott el hónap végére a pénzük az elmúlt 12 hónapban?	Milyen gyakran nem tudták kifizetni a rezsit az elmúlt 12 hónapban?	Klaszter-nagyság, százalék
Szegény	0,1	2,8	1,5	33
Középosztályi	0,3	1,5	1,0	60
Gazdag	2,1	1,0	1,0	7
Együtt	0,3	1,9	1,2	100

A „forgótőke” mellett számba vettük a tartós fogyasztási cikkek meglétével,⁴³ az örökséggel, valamint a lakásviszonyokkal megragadható vagyoni tényezőket is. A kérdezettek 85 százaléka saját (vagy házastársa) tulajdonában lévő lakásban/házban él, és a minta egyharmadának további ingatlantulajdona is van.

⁴³ Sikermintánk tagjai a magyar átlaghoz képest sokkal jobban ellátottak tartós fogyasztási cikkekkel. Átlagosan több mint 20 százalékkal gyakrabban válaszoltak igennel az egyes javak birtoklását firtató kérdésekre. Meglepően nagy különbségeket találtunk az országos átlaghoz képest a számítógép esetében (67 százalék rendelkezett személyi számítógéppel).

Mivel pusztán a lakással és az egyéb ingatlannal való rendelkezés ténye kevésbé tájékoztat a valódi értékről, rákérdeztünk az ingatlanok piaci értékére is.

A megkérdezettek viszonylag egyenletesen oszlanak meg aszerint, hogy ingatlanvagyonuk milyen pénzügyi erőforrást képvisel: 13 százalékuknak nincs semmiféle piaci tekintetben értékelhető ingatlanvagyon, míg a többiek egytől akár több száz milliós értékig terjedő vagyonról is beszámoltak (24. ábra).

24. ábra: Az ingatlanvagyon érték szerinti megoszlása, százalékban

Az ingatlanérték azonban keveset árul el a megkérdezettek vagyoni helyzetéről, anyagi sikerességéről vagy éppen pénzügyi teherbíró képességéről. Ez a vagyon nehezen mobilizálható. Ráadásul az ingatlanokat a megkérdezettek többnyire nem saját erőből szerezték, hanem örökölték, illetve a szülők támogatását is igénybe vették az ingatlan megvásárlásakor. Jól mutatja az ingó és az ingatlanvagyon ellentmondásos viszonyát, ha összevetjük, hogy a háztartások ingatlanvagyon, milyen pénzügyi kondíciókkal párosul (45. táblázat). Sok esetben még a legszegényebb anyagi körülmények között élők körében is igen jelen-

45. táblázat: Az anyagi helyzet és az ingatlanvagyon összefüggése, százalékban

Anyagi helyzet	Nincs ingatlanja	5 M Ft alatt	5-10 M Ft között	10-15 M Ft között	15-20 M Ft között	20-25 M Ft között	25 M Ft felett	Összesen
Szerény anyagi helyzet	12	13	30	20	13	4	8	100
Középosztályi anyagi helyzet	12	11	26	19	13	6	13	100
Jó anyagi helyzet	25	4	14	15	13	10	19	100

tős ingatlanvagyon koncentrálódik, míg az általunk gazdagnak minősített kérdezettek sokszor nem rendelkeznek semmilyen ingatlanvagyonnal.

A megkérdezettek háztartásában többnyire az összes fontos tartós fogyasztási cikk megtalálható (például automata mosógép, videolejátszó, hifiberendezés, mikrohullámú sütő, számítógép). Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság szerint nincs nagy különbség az egyes csoportok között.

Végül nézzük meg, hogy az egy főre jutó jövedelem hogyan függ össze az eddig tárgyalt mutatószámokkal.⁴⁴ Az egy főre jutó jövedelem a legérzékenyebb a pillanatnyi családi helyzetben mutatkozó különbségek tekintetében. Ennek tulajdonítható, hogy az életszínvonal jelzőszámai közötti korrelációk (mint azt a 46. táblázat mutatja) meglehetősen alacsonyak.

46. táblázat: Az életszínvonal jelzőszámai közötti korrelációk

Az életszínvonal jelzőszámai	Az életszínvonal jelzőszámai			
	Meglévő pénzügyi erőforrások vagy azok hiánya*	Tartós fogyasztási cikkek	Az ingatlan vagyonértéke	Egy főre jutó jövedelem
Meglévő pénzügyi erőforrások vagy azok hiánya*	1,00	0,27	0,18	0,24
Tartós fogyasztási cikkek		1,00	0,25	0,11
Az ingatlan vagyonértéke			1,00	0,08
Egy főre eső jövedelem				1,00

* Egy olyan összetett mérőszámról (főkomponensről) van szó, amelynek pozitív értékei több hónapi megélhetést fedező pénztartalékot és ezzel együtt egy olyan anyagi biztonságot fejeznek ki, amelyet nem árnyékolnak be hónap végi pénzzavarok. A főkomponens negatív értékei pedig anyagi bizonytalanságot jeleznek.

Ezek az alacsony korrelációk mutatkoznak meg az ingó- és ingatlanvagyon nagysága, valamint a pénztartalékok segítségével megkonstruált tipológia mögött is (47. táblázat).

⁴⁴ Az egy főre jutó jövedelem a sikermintában 60 százalékkal haladja meg az országos átlagot.

47. táblázat: Az anyagi helyzet tipológiája, klaszterközéppontok (átlagok)*

Az anyagi helyzet jellemzői	Deprivált	Hedonista	Takarékos kispolgár	Jómódú
Tartós fogyasztási cikkek	-1,40	0,39	0,04	1,10
Egy főre jutó jövedelem	-0,21	-0,18	0,00	0,28
A család tulajdonában lévő ingatlanok értéke	-0,34	-0,09	-0,23	1,02
Pénzügyi biztonság	-0,73	-0,60	0,83	0,76
Klaszternagyság, százalék	23	36	25	16

* A klaszterelemzés követelményére figyelemmel az egyes változókat standardizáltan építettük be a modellbe. A negatív számok rossz, a pozitív számok jó helyzetet jelentenek.

A klaszterelemzés segítségével létrejött tipológia egyik végpontján a *depriváltakat*, a másikon pedig a *jómódúakat* lehetett elhelyezni. A közbülső két csoport globális helyzetét tekintve inkább a depriváltakhoz áll közel, de mindkét csoport számára létezik „kitörési” pont, amely megkülönbözteti őket a leghátrányosabb helyzetűektől. A *takarékos kispolgár* komolyabb pénzügyi tartalékokkal rendelkezik, és így a háztartás finanszírozása ebben a körben biztos alapokon áll. Mindezért cserébe tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságuk csak átlagos, miközben ingatlanvagyonuk átlag alatti. A másik köztes helyzetű csoport, amelyet *hedonistának* nevezünk, tartós fogyasztási cikkekkel meglepően jól ellátott, miközben az összes többi paraméter mentén kedvezőtlen helyzetűnek mondható. Érdeemes megemlíteni, hogy a hedonisták csoportja a modern dolgok birtoklásában (számítógép, internet, videó, mosogatógép) még a jómódúakon is túltesz. Ez a vagyoni tipológia nem egyszerűen a vagyoni hierarchia lépcsőfokain helyezi el a vizsgálat alanyait, hanem értékpreferenciákat is tükröz, és így majd a következőkben a vélekedések, az attitűdök és a sikerattribúciók magyarázatában is segítségünkre lehet.

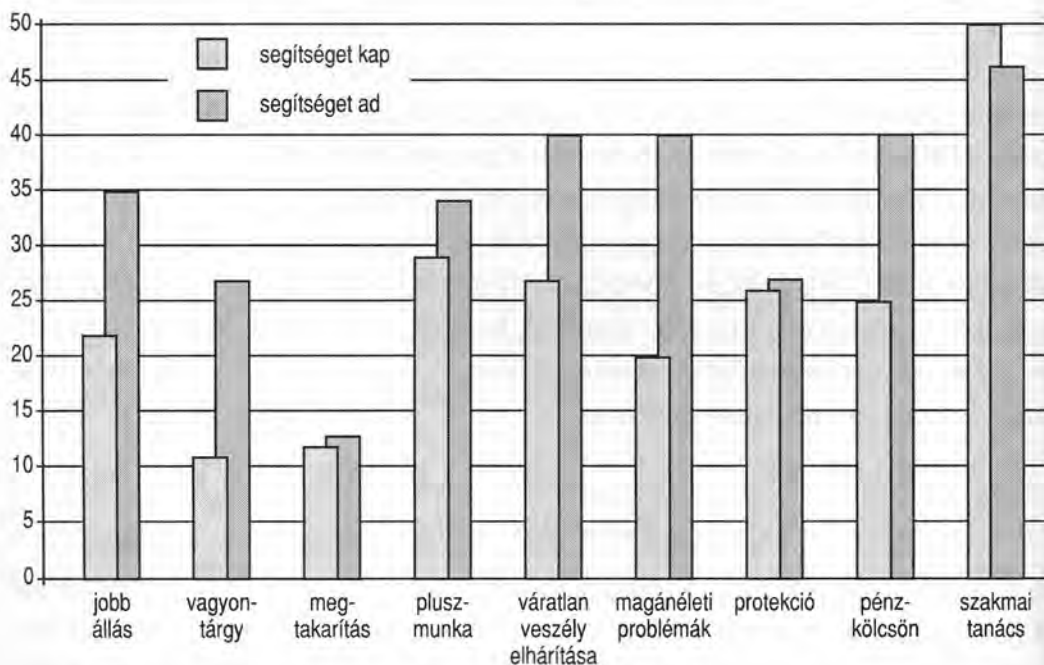
Kapcsolati tőke

A kapcsolati tőke már az államszocializmusban is alapvető szerepet töltött be. A paternalizmus, a személyes lojalitás, a „szocialista összeköttetés” a rendszer elválaszthatatlan velejárója volt, jóllehet a kapcsolati tőke működését a rendszer hajnalán és alkonyán eltérő logika jellemezte. A késő kádári korszakban – első-

sorban a hiánygazdálkodásból fakadóan – széles körben jellemzővé vált a formális és informális kapcsolatok dualitása, a kapcsolati tőkén alapuló előnyszerzésre való törekvés. A rendszerváltás nem teremtett *tabula rasát*, sőt a hazai networkkutatók jelentős része (lásd például Sik 1994) már a rendszerváltás kezdetén is a kapcsolati tőkék fontosságának növekedését jelezték. Egyes kutatók hosszabb távon fennmaradó berendezkedést jósolnak, amelyben az állami és a magánszféra közötti hagyományos választóvonal elmosódik, sőt a szervezetek határai is kontúrtalanabbá lesznek, és egészében véve az informális hálózati jelleg kerül előtérbe (Stark 1996). Mások a társadalmi tőke fogalmát a közgazdasági tőkeértelmezéshez közelítik, és a kapcsolati erőforrásokat olyan instrumentális tőkefajtának tekintik, amely a személyes társadalmi státusz emelkedését segítheti elő (lásd Angelusz és Tardos 1998).

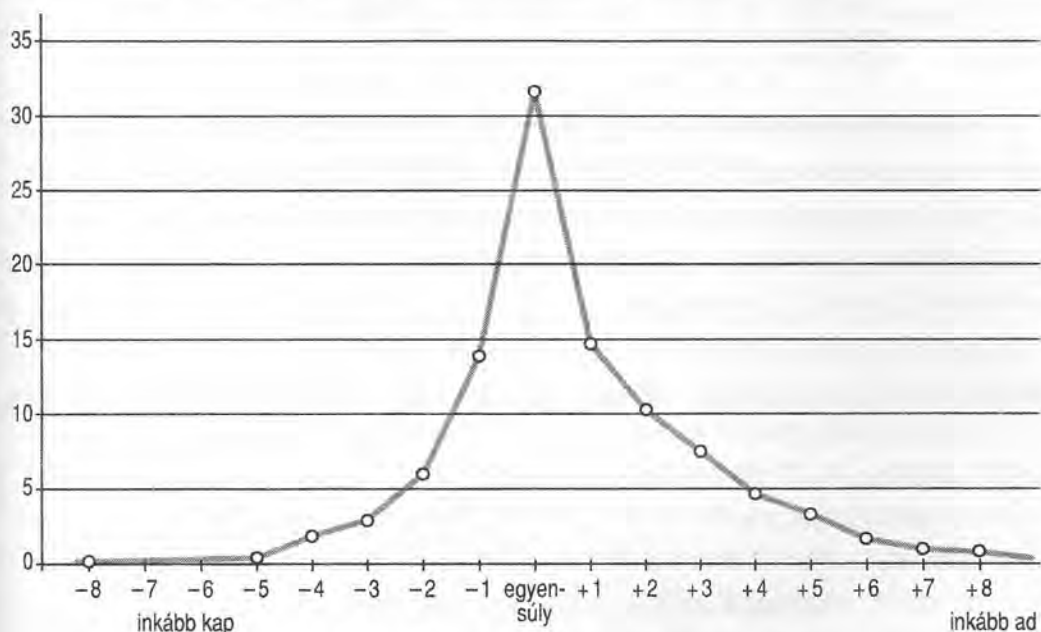
Vizsgálatunkban nem a klasszikus networkkutatások módszerével kívántuk feltérképezni a kapcsolati háló erősségét és szerkezetét, hanem azt a technikát választottuk, hogy kilenc szempont felsorolásával a másoknak nyújtott és a másoktól kapott támogatásokat, segítségeket mértük meg.

A 25. ábra azt mutatja, hogy a kapcsolati tőke terén a kölcsönösség elve kevés-

25. ábra: A kapcsolati tőke erőssége, segítségnyújtás és támogatás szerzése, százalékban

sé érvényesül. Átlagosan jóval több szívesség adásáról tudósítanak a megkérdezettek, mint amennyit ismerőseiktől, barátaiktól kapnak. Az anyagi szférában a leggyakrabban eseti pénzkölcsönök fordulnak elő, úgy a kölcsönkérés, mint a kölcsönadás tekintetében. Mintánk egyértelműen inkább a kölcsönadókat, mintsem a kölcsönkérőket reprezentálja. Jóval kevesebb transzfer valósul meg a megtakarítások előnyös befektetése terén, itt azonban a segítségnyújtások és a segítség-igénybevételek szimmetrikusak. Ugyancsak kevesen kapnak segítséget vagyontárgyak jutányos megszerzéséhez, ám ebben a dimenzióban elég sokan segítségnyújtók. Az anyagi szféra tekintetében az aszimmetria a jellemző. Többségben vannak, akik úgy érzik, hogy adnak, miközben nem kapnak.⁴⁵ A „networkegyenleg”⁴⁶ megoszlását a 26. ábra mutatja.

26. ábra: A „networkegyenleg” megoszlása, százalékban

⁴⁵ Az értékeléshez mindenképpen figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a segítségnyújtások, illetve a segítség igénybevétele ténylegesen nem mérhetők, a válaszok nem mentesek a szubjektív ítéletektől. Valójában a kérdésekben a „soha-ritkán-gyakran” válaszlehetőségek szerepeltek. A válaszok megoszlása azonban csak az ad-nem ad, illetve a kap-nem kap dichotómia elkülönítésére alkalmas.

⁴⁶ A „networkegyenleg” mutatószámának képzése a következő: leszámoltuk, hogy hány olyan szféra van, amelyben a kérdezett ad, illetve kap segítséget. A segítségnyújtásra szolgáló terepek számából kivontuk azon terepek számát, amelyeken a kérdezett segítséget, támogatást ad másoknak.

Ha a kapcsolati háló kiegyensúlyozottságán kívül annak kiterjedtségét is figyelembe vesszük, akkor a következő tipológia áll elő (48. táblázat):

48. táblázat: A kapcsolati háló szerinti tipológia, klaszterközéppontok (átlagok)

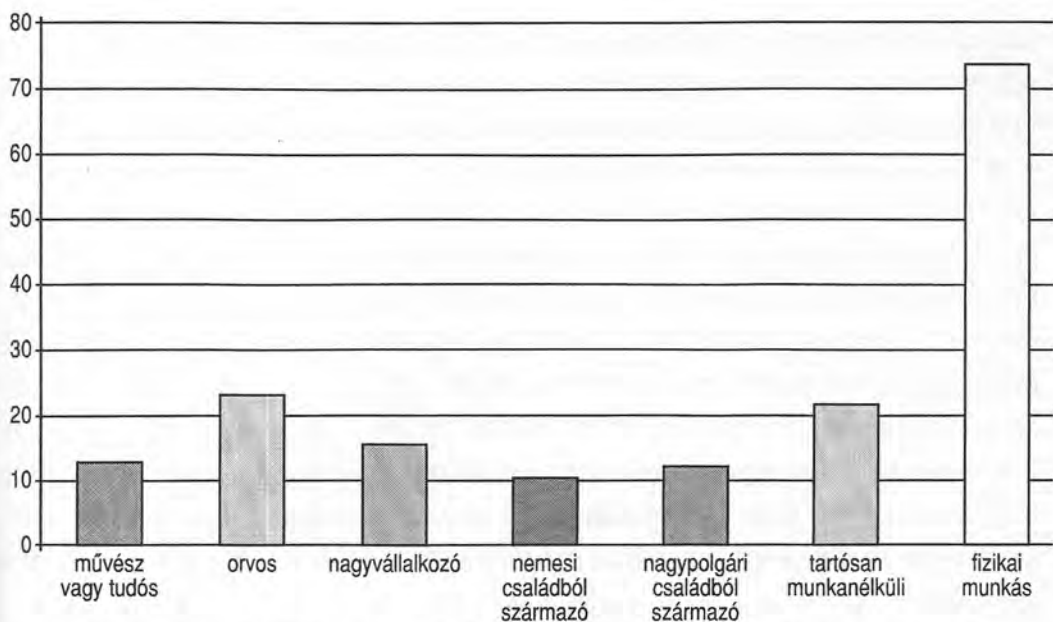
A kapcsolati háló lehetséges területén,	Segítséget kap a 9 lehetséges területén, átlagos említés	Segítséget ad a 9 nagysága, átlagos említés	Klaszter-nagyság, százalék
Közepesen ad és kap	3,36	4,13	21
Csak ad	1,27	5,80	15
Nem ad és nem is kap	0,61	0,80	44
Csak kap	4,11	1,77	11
Aktívan ad és kap	6,30	6,99	9

A minta közel felének igen szegényes a kapcsolati hálója. A kérdezettek alig több mint egytizede állítja, hogy befektetés nélkül profitál a kapcsolati tőkéből. Egyötödük viszonylag széles és egyensúlyban lévő kapcsolattrendszeréről számol be, míg a minta egytizede az élet minden szféráját átható, kiegyensúlyozott kapcsolati tőkét mondhat magáénak.

A kapcsolati tőke kiépítésében fontos szerepet játszhat a tágan értelmezett család összetétele. A rokonságnak az a része, amellyel intenzív kapcsolatot ápolnak a kérdezettek, pozitív és negatív értelemben vett tőkét is jelenthet a családtagok számára. A 27. ábra jól mutatja, hogy a családok zömében találhatunk fizikai munkásokat, ami azt jelenti, hogy a kérdezettek családjának túlnyomó része érintett az elmúlt ötven évre jellemző nagyfokú társadalmi mobilitásban. A kérdezettek rokonságában viszont jóval kisebb mértékben fordulnak elő magas presztízsű nemesi, nagypolgári és értelmiségi foglalkozások.⁴⁷ Hasonlóan kevésbé reprezentált a társadalmi hierarchia másik végpontja: tartósan munka nélküli rokona csak a minta 20 százalékának van.

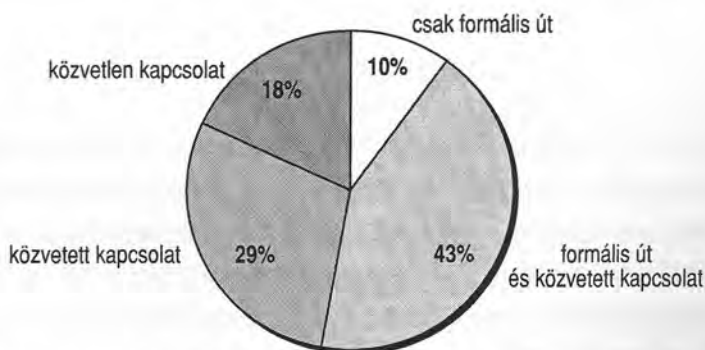
A kapcsolati háló hatékonyságát három fiktív helyzet megítélésével mértük: azt vizsgáltuk, hogy váratlan betegség, sürgős műtét, valamint álláskeresés

⁴⁷ A rokonság összetételére vonatkozó indirekt és szükségképpen pontatlan kép azt mindenképpen jelzi, hogy a tág értelemben vett családok társadalmi összetétele „elegánsabb”, mint azt egy reprezentatív minta esetében várhatnánk.

27. ábra: Különböző társadalmi és foglalkozási csoportok képviselete a rokonság „erős kötésű” részében, százalékban

esetén mennyire csak a formális utak járhatók, illetve a kérdezettek mennyire képesek saját közvetlen vagy barátaik segítségével közvetett networkjüket működésbe hozni.⁴⁸ Az eredmények azt mutatják (28. ábra), hogy körülbelül 10 százalék azoknak az aránya, akik sosem képesek semmiféle kapcsolati tőkét mozgásba hozni, ők kizárólag a formális utakat követik. Majdnem egyötödöt tesz ki

28. ábra: A kapcsolati háló hatékonyság szerinti megoszlása, százalékban

⁴⁸ A mutatószám alacsony értékei a formális út választását jelzik, az egyre magasabb értékek pedig a közvetett, majd a közvetlen kapcsolatok működtetését.

azoknak az aránya, akik a formális úttal szemben a saját kapcsolataikat felhasználva intézik ügyeiket. A maradék háromnegyed rész kisebb-nagyobb mértékben keveri a formális és a kapcsolati tőkére alapozott eljárasmódokat.

A kapcsolati háló hatékonysága és kiterjedtsége összefügg egymással (49. táblázat). Akik az élet különböző területein ügyeik intézéséhez működésbe képesek hozni kapcsolati hálójukat, széles networkkel rendelkeznek. A formális, hivatalos utat bejárni kényszerülők networkje szűk. Az egyre hatékonyabban működő kapcsolati tőkék felé haladva így egyre szélesebb kapcsolati hálóval találkozunk. Ha valaki hatékonyabban képes működtetni a kapcsolati tőkéjét, az aszimmetrikusabbnak észleli az általa nyújtott, illetve kapott támogatások viszonyát. Csak a nem hatékony kapcsolati tőkével rendelkezők érzik úgy, hogy nem adnak több támogatást, mint amennyit kapnak, minden más csoportban az észlelt segítségnyújtás mértéke meghaladja az igénybe vett támogatásokat.

49. táblázat: A kapcsolati háló mérete és hatékonysága, a kapcsolatok átlagos száma

A kapcsolati háló hatékonysága	Támogatást kap	Támogatást ad
Csak formális út	1,5	1,5
Formális + közvetett kapcsolat	2,1	2,7
Közvetett kapcsolat	2,5	3,3
Közvetlen kapcsolat	2,9	4,1

Elismertség és presztízs

A vizsgálatunkban szereplő fiatal generáció objektív sikerességének egyik legfontosabb jellemzője az a foglalkozási pozíció, amelyet karrierépítésük első tíz évének erőfeszítése nyomán elértek. A foglalkozás egyben azt is kijelöli, hogy az adott foglalkozást betöltő személy milyen sikerjegyekkel (stallumokkal, anyagi és erkölcsi megbecsüléssel, befolyással, hatalommal) rendelkezik.

Treiman szerint egy adott foglalkozásnak szubjektíven tulajdonított presztízs *a)* kapcsolódik az adott foglalkozást űző egyénhez kapcsolódó privilégium és hatalom mértékéhez; *b)* a különböző társadalmi és kulturális csoportosulások szerint invariáns, valamint *c)* minden komplex modern társadalomban hasonló.

Vizsgálatunkban a foglalkozási presztízst a Treiman-féle presztízspontszámokkal mértük. Ez a mérőszám nemzetközi terepen is validált, és érdemesnek tartottuk megnézni, hogy segítségével napjaink Magyarországon mennyire írhatók le a foglalkozási hierarchia mentén tapasztalt különbségek (50. táblázat).

50. táblázat: Presztízskülönbségek foglalkozási típusok szerint, átlagpontszám

Foglalkozási típus	Presztízsz
Diplomához kötött szellemi foglalkozás	64,8
Felső vezető, alkalmazottként	62,8
Középszintű vezető, alkalmazottként	60,1
Szellemi szabadfoglalkozású	60,0
Egyéb tulajdonos	55,7
Alsó vezető, alkalmazottként	55,1
Egyéb szellemi foglalkozású	51,7
Közvetlen termelésirányító	49,0
Fizikai munkát is végző kisvállalkozó	41,3
Szaktanácsos	37,8
Betanított munkás	35,7
Gazdálkodó, őstermelő	30,1
Mezőgazdasági fizikai	25,9
Segédmunkás	24,5

A presztízspontszámok láthatóan elkülönítik egymástól a fizikai és szellemi foglalkozásokat, jól tükrözik a beosztottak és a különböző szintű vezetők közötti különbségeket, valamint az iskolai végzettség presztízsbefolyásoló szerepét. Az alkalmazotti és vállalkozói szféra elkülönítését a Treiman-féle presztízspontszámok kevésbé tudják megjeleníteni. Erre utal, hogy az alkalmazottak körében a presztízsz és a főfoglalkozásból származó jövedelem között erős az összefüggés, míg a vállalkozók körében az összefüggés gyenge (holott ennek fordítva kellene alakulnia).⁴⁹

⁴⁹ Abban a regressziós modellben, amelyben a jövedelmet a presztízspontszámmal magyarázzuk, az alkalmazottak esetében 16 százalékos, a vállalkozók esetében 8 százalékos a megmagyarázott hányad.

Az iskolai végzettség presztízsbefolyásoló szerepe igen erős. Élesen elkülönül egymástól a középfokú és felsőfokú végzettség. Ugyancsak más a főiskolai, valamint az egyetemi végzettséghez tartozó átlagpontszám (51. táblázat).

51. táblázat: Presztízskülönbségek iskolai végzettség szerint, átlagpontszám

Iskolai végzettség	Presztízsz
Szakközépiskolai érettségi	40,1
Gimnáziumi érettségi	43,1
Gimnáziumi érettségi + szakma	43,6
Főiskolai végzettség	58,2
Egyetemi végzettség	65,7

A presztízsz és a jövedelem közötti korreláció 0,33. Ez jóval elmarad az iskolai végzettség és a presztízsz közötti összefüggés erősségétől ($r = 0,51$). De azt is látnunk kell, hogy a rendszerváltás után bekövetkezett helyzethez képest⁵⁰ az iskolázottság és a foglalkozási presztízsz közötti összefüggés változatlanok tűnik, míg a jövedelem és a foglalkozási presztízsz közötti összefüggés felerősödött (vö. $r = 0,07$ és $r = 0,33$). Ez arra utal, hogy mára a magas presztízsz egyre inkább magas jövedelmet, és mellette magas iskolai végzettséget is jelent.

Az „objektív” sikeresség mérése

Az eddig tárgyalt ötféle sikeresség-mérőszám közötti páronkénti viszonyok azt jelzik, hogy éppen úgy előfordulhat, hogy valaki mind az öt sikerösszetevőt birtokolja, vagy hogy mindegyiket nélkülözni kénytelen, illetve hogy néhánynak bővebben van, a többinek viszont szűkében (52. táblázat).

A dimenziók ugyan nem jelölnek ki egyetlen kizárólagos és determinisztikus utat a sikeresség tekintetében, mindent egybevetve azonban a tudástőke tűnik annak az eszköznek, amelynek révén leginkább megszerezhetők (illetve vele együtt járnak) a többi sikerösszetevők. A dimenziók közötti összefüggések indokoltá teszik egy olyan komplex mérőszám létrehozását, amely megmutatja vá-

⁵⁰ Az 1991-ben végzett ISJP-vizsgálat magyarországi adataiból válogattuk le a megfelelő korú és végzettségű férfiakat, és az ő körükben vizsgáltuk a foglalkozási presztízsz, az iskolázottság és a jövedelem közötti összefüggést.

52. táblázat: Az ötféle sikeresség-mérőszám közötti korrelációk

Sikeresség-mérőszám	Sikeresség-mérőszám				
	Tudástőke	Kapcsolati tőke	Vagyoni tőke	Jövedelem	Foglalkozási presztízs
Tudástőke	1,00	0,32	0,38	0,43	0,57
Kapcsolati tőke		1,00	0,29	0,23	0,13
Vagyoni tőke			1,00	0,35	0,21
Jövedelem				1,00	0,33
Foglalkozási presztízs					1,00

laszadóink objektív sikerességének mértékét. Ha ezt a komplex mérőszámot egy főkomponens segítségével hozzuk létre, egyben garantáljuk, hogy azok a sikerjegyek számítsanak fontosabbnak a mérőszám kialakításakor, amelyeknek a megszerzése vagy birtoklása leginkább valószínűsíti, hogy a megkérdezett a többi sikerösszetevővel is rendelkezik.

Az 53. táblázat mutatja a sikerességet mérő mutató belső szerkezetét. Látható, hogy a sikeresség alakulásában a tudástőke a legfontosabb. A jövedelem és a foglalkozási presztízs szerepe ugyancsak meghatározó. Valamivel kisebb a befolyása a vagyoni tőkének, és a legszerényebb hatása a kapcsolati hálózatnak van.

53. táblázat: Az objektív sikeresség összetevőjéhez tartozó főkomponenssúlyok

Az objektív sikeresség összetevői	Főkomponenssúly
Tudástőke (iskolai végzettség, nyelvtudás, számítógépes ismeretek)	0,81
Havi nettó összjövedelem	0,73
Foglalkozási presztízs	0,72
Vagyoni tőke (pénztartalék, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, az ingatlanvagyon értéke)	0,62
Kapcsolati tőke (kiterjedtség és hatékonyság)	0,53
A megőrzött információ: 47 százalék.	

Érdemes meggyőződünk arról is, hogy a sikeresség hétköznapi észlelése mennyire fedi le az általunk konstruált komplex mutatót. Ennek tesztelésére a foglalkozások mentén tapasztalható sikerességbeli különbségek tűnnek a legalkalmasabbnak. Az eredetileg 15 kategóriába sorolt foglalkozásokat négyes tipológiába szerveztük, ahol az egyik szempont a munka szellemi-fizikai jellege,

a másik pedig az önálló-alkalmazott megkülönböztetés volt. Ennek mentén nézzük a siker objektív mértékét a kérdezettek körében (54. táblázat):

54. táblázat: Az objektív sikeresség mutatójának átlagai különböző foglalkozási csoportokban

Foglalkozási csoport	Objektív sikeresség
Nagy- és középvállalkozó, illetve szabadfoglalkozású szellemi	0,78
Alkalmazott, szellemi foglalkozású	0,50
Kisvállalkozó	-0,24
Alkalmazott, fizikai foglalkozású	-0,64
Az összefüggés erőssége (éta-érték)	0,54

Az objektív sikeresség szempontjából a szellemi/fizikai választóvonal fontosabb, mint a vállalkozó/alkalmazott megkülönböztetés. Ez a különbség a sikeresség összetevőit vizsgálva is megnyilvánul: a nagyvállalkozók minden tekintetben első helyet foglalnak el, őket a szellemi foglalkozású alkalmazottak követik, és a hierarchia alján a fizikai foglalkozású alkalmazottak helyezkednek el (55. táblázat).

55. táblázat: A sikerösszetevők mutatóinak átlagai különböző foglalkozási csoportokban

Foglalkozási csoport	Tudástőke	Vagyon	Kapcsolati háló	Havi jövedelem	Foglalkozási presztízs
Nagy- és középvállalkozó, illetve szabadfoglalkozású szellemi	0,74	0,30	0,25	0,70	0,65
Alkalmazott, szellemi foglalkozású	0,51	0,16	0,08	0,25	0,55
Kisvállalkozó	-0,47	0,15	0,04	-0,12	-0,56
Alkalmazott, fizikai foglalkozású	-0,62	-0,29	-0,20	-0,34	-0,68
Az összefüggés erőssége (éta-érték)	0,56	0,21	0,14	0,31	0,60

A sikerösszetevők és az objektív sikeresség mérőszáma közötti teljes konzisztencia azonban lehet csak látszólagos is, hiszen a foglalkozási csoportok szintjén az egyes mutatók átlaga segítségével mutattuk meg, hogy az egy-egy sikerjegy mentén elfoglalt pozíció mintegy meghatározza az összes többi sikertényező mértékét is, illetve az objektív sikerességet általában. Mindez elfedheti előlünk az egyének szintjén megnyilvánuló státusinkonzisztenciát.

Ha meg akarjuk tudni, hogy az egyének szintjén halmozódnak-e a sikerjegyek, a legalkalmasabb módszer olyan markáns típusok keresése, amelyek megjelenítik a sikerösszetevők összekapcsolódását. E típusok megragadására a klaszterelemzés módszerét használtuk (56. táblázat). A négy nagyobb számosságú típus közül az első a privilegizált helyzetűek csoportja, amelynek tagjai minden sikerjegyben gazdagok. Az arányuk 17 százalék. Ennél jóval nagyobb (31 százalék) azok aránya, akik épp ellenkezőleg, minden tekintetben nélkülözik a sikert.⁵¹ A harmadik, a minta 25 százalékát kitevő csoport hagyományos értelmiségi karrierrel jellemezhető, a foglalkozási presztízs és a tudástőke tekintetében sikeresnek mondható, az anyagi dimenzióban és a kapcsolati tőkében viszont nem. A negyedik számosabb csoport (21 százalék) csak a kapcsolati tőkét tudja kamatoztatni, de eddig kevés sikerrel, hiszen az összes többi sikerjegy kevésbé jellemző rá. Tárgyalásunk szempontjából fontos karriertípust tesztelt meg az utolsó két – bár nagyságában elhanyagolható – csoport: az egyik igen jó úton van afelé, hogy a privilegizált csoportba kerülhessen, hiszen minden vonatkozásban – különösen jövedelemmel – jól ellátottnak tekinthető, csak a vagyoni tőkéje kicsi (még); a másik csoport tagjainak a foglalkozása alacsony presztízsű, és nem túl nagy a tudástőkéjük sem, de az anyagi dimenzióban (különösen vagyoni helyzetükben) kiugróan sikeresnek számítanak.

56. táblázat: A sikerösszetevők szerveződése klasztertípusokba, klaszterközéppontok

A sikeresség típusai	Tudástőke	Vagyon	Kapcsolati háló	Havi jövedelem	Presztízs	Klaszter-nagyság, százalék
Sikeresek	1,40	0,60	0,78	0,95	0,89	17
Sikertelenek	-0,80	-0,49	-0,79	-0,43	-0,84	31
Tudástőke és presztízs tekintetében sikeresek	0,31	-0,07	-0,46	-0,12	0,77	25
Csak a kapcsolati tőke tekintetében sikeresek	-0,47	0,03	0,86	-0,19	-0,61	21
Felemelkedők	0,93	-0,07	0,37	8,28	1,64	3
Újgazdagok	0,44	5,22	1,75	0,98	0,03	3

⁵¹ Ez a csoport a magyar átlaghoz képest korántsem deprivált, csak a mintánkat képező sikeresebb populációhoz képest tekinthető leszakadónak.

Ha foglalkozási csoportokként vizsgáljuk a sikeresség típusait (57. táblázat), a nagyvállalkozókon belül elkülönül az a csoport, amelynek létezésére már az elnevezésében is utaltunk: több mint egyharmaduk minden vonatkozásban sikeres, míg közel egyharmaduk „kényszervállalkozónak” tekinthető. Ez azt jelenti, hogy e csoport a tudását olyan vállalkozásban próbálja kamatoztatni, ahol a presztízs fontosabb szempont, mint az elérhető jövedelem és vagyon. Ebben a csoportban is találhatunk anyagi szempontból ígéretesen alakuló pályákat, ahol a magas jövedelem még nem akkumulálódott, de a többi sikerjegy már látható.

57. táblázat: A sikeresség típusai foglalkozási csoportok szerint, százalékban

A sikeresség típusai	Nagy- és közép-vállalkozó, illetve szabadfoglalkozású szellemi	Alkalmazott, szellemi foglalkozású	Kisvállalkozó	Alkalmazott, fizikai foglalkozású
Sikeresek	35	29	7	1
Sikertelenek	9	13	39	58
Tudástőke és presztízs tekintetében sikeresek	33	40	11	9
Csak a kapcsolati tőke tekintetében sikeresek	9	12	40	30
Felemelkedők	11	3	2	
Újgazdagok	3	3	1	2
Összesen	100	100	100	100

A szellemi foglalkozású alkalmazottak nagy része értelemszerűen a nagy tudású és magas presztízsű csoportba tartozik (40 százalék). Tekintélyes részük (29 százalék) privilegizáltnak mondható, 13 százalékuk viszont „deprivált”, és további 12 százalékuk csak kapcsolati tőkével rendelkezik. Csak alig több mint 3 százalékuk indult el olyan pályán, ahol az anyagi sikeresség remélhetőleg majd vagyoni tőkét is fog teremteni, és ugyancsak ilyen arányban fordulnak elő azok, akik alacsony presztízsű állásokat töltenek be, amelyekhez nem társul különösen nagy tudástőke, vagyoni tekintetben viszont kiemelkedően jó helyzetben vannak.

A kisvállalkozók csoportja a siker tekintetében két markáns típussal írható le, közel egyforma súllyal: egyik részüknek (39 százalékuknak) semmiféle sikerjegye sincs, a másik részük (40 százalékuk) pedig csak kapcsolati tőkével bír. Vi-

szont 11 százalékuk legalább presztízzsel és tudással rendelkezik, sőt 7 százalékuk a minden tekintetben sikeresek közé sorolhatók.

A fizikai foglalkozású alkalmazottak mutatják a leghomogénebb képet: több mint felük semmiféle (általunk mért) objektív sikertényezővel nem bír, míg további 30 százalékuk is csak széles kapcsolati hálóval rendelkezik. (További 10 százalékuk tudással és presztízzsel bír, de anyagi és jövedelmi helyzetük szintén igen rossz.)

A kibocsátó család társadalmi helyzete nagymértékben meghatározza azt, hogy ki milyen sikerjegyekkel jellemezhető. Akik magasról indultak, azok magasra is jutottak, hiszen a jó státushelyzetű kibocsátó családból származók vagy privilegizált csoportba kerültek, vagy olyan csoportokba, ahol az anyagi érvényesülés biztosított, és legfeljebb egy sikerjegyben vannak még hiányok. Az ellenpont a „depriváltak” csoportja, amelynek tagjai a leghátrányosabb starthelyzetben voltak, és ezt a hátrányt mindmáig nem sikerült ledolgozniuk. A másik két hátrányos helyzetből induló csoport kétféle stratégiával próbálta ledolgozni a hátrányait: a sikeresebb út a tudástőke és a magas foglalkozási presztízs megszerzésén keresztül halad (az értelmiségiek csoportja), a másik út pedig a széles kapcsolati háló megteremtését jelentette (58. táblázat).

58. táblázat: A sikeresség típusai a szülők státusa és a tágabb rokonság összetétele szerint

A sikeresség típusai	Szülői státusz*	A családban volt ..., százalék		
		nagyvállalkozó	nemesi családból származó rokon	nagypolgári családból származó rokon
Sikeresek	0,36	18	21	25
Sikertelenek	-0,15	10	4	7
Tudástőke és presztízs tekintetében sikeresek	-0,05	11	12	13
Csak a kapcsolati tőke tekintetében sikeresek	-0,10	23	7	8
Felemelkedők	0,46	32	4	15
Újgazdagok	0,39	52	43	33

* A szülői státusz mérőszáma egy főkomponens, amelyet a szülők és nagyszülők iskolai végzettségéből és a szülők vagyoni helyzetéből hoztunk létre. A nagy értékek magas, a kis értékek alacsony státust jelölnek.

A szűk értelemben vett kibocsátó család státusán túl a sikerességet az is befolyásolhatja, hogy a tágabb rokonságban vannak-e olyanok, akik akár támogatással, akár személyes példájukkal vagy életstílusukkal befolyásolhatták a kérdezettek sikerességét. A nagyvállalkozói példakép azok körében érhető leginkább tetten, akik elsősorban az anyagi természetű tőkék felhalmozásával büszkélkedhetnek. A nemesi és a polgári családi háttér nem különbözteti meg a megkérdezetteket a karrierépítés szerint. A nagy létszámú csoportokban hasonló arányban találunk nagypolgári és nemesi rokonokat, a kis létszámú csoportokban tapasztalható különbségek pedig nem szignifikánsak.

Az előbbi összefüggés azért is érdemel különös figyelmet, mivel a szülők társadalmi státusa és a gyerekek sikeressége közötti kapcsolat mára már szociológiai közhely, itt viszont a társadalmi csoportok által képviselt értékek (polgári vagy nemesi) áthagyományozásának szép példáját érhetjük tetten. Ha megvizsgáljuk a kérdezettek objektív sikerességét a szülői kibocsátó család státusának függvényében, azt láthatjuk, hogy a magasabb státus nagyobb sikerességet eredményez a következő generáció számára, jóllehet a meghatározottság mértéke nem túl erős ($R^2 = 0,04$). A siker esélyét azonban megnöveli, ha a tágabb rokonságban akár a régmúlt, akár a jelenlegi társadalmi elit tagjai fellelhetők. A nemesi-nagypolgári-nagyvállalkozói rokonság a szülők státusától függetlenül növeli a kérdezettek sikeréségeit. Ami pedig a legmeglepőbb az összefüggésben, hogy a nemesi-nagypolgári-nagyvállalkozói rokonság hatása kétszer erősebb, mint a szülők társadalmi státusáé.⁵²

Mindent összevetve azonban a széles értelemben vett származás hatása még mindig elég gyenge ahhoz ($R^2 = 0,12$), hogy tág tere maradjon az egyéni képességeknek, erőfeszítéseknek, a véletlennek a sikerességben, nem is szólva a becsvágyról. Ez utóbbi vezet át bennünket a sikeresség szubjektív komponenseinek tárgyalásához. Előtte azonban a család mobilitási erőforrásait vesszük szemügyre.

⁵² Az objektív sikerességet először a szülők státusával magyaráztuk egy regressziós modellben, majd a megmagyarázatlanul maradt részt (reziduálisokat) egy újabb regressziós modellben magyaráztuk a nemesi-nagypolgári-nagyvállalkozói rokonság meglétével. Ebben a második modellben tehát úgy vizsgáltuk a rokonság hatását a sikerességre, hogy közben a kibocsátó család státusát kontroll alatt tartottuk.

Családi mobilitási erőforrások mint a sikeresség előfeltételei

A rendszerváltást követően tapasztalt mobilitási trendek vizsgálatához két országos reprezentatív szociológiai vizsgálat nyújt támpontot. Az egyik vizsgálat 1992-ben, a másik 2003-ban zajlott, mindkettő a Társi gondozásában. Bár a két vizsgálatból nem rekonstruálható a státusátörökítés teljes folyamata, a szülők és a kérdezett iskolai végzettsége, illetve az elért foglalkozási pozíció (Treiman-féle presztízspontszám) alapján legalább elnagyolt képet kaphatunk a rendszerváltás után lezajlott mobilitási folyamatokról.

A társadalom nyitottsága, vagy zártsága nem változott az eltelt több mint egy évtized alatt. Ezt a kijelentést arra alapozzuk, hogy a szülők iskolai végzettsége mindkét időpontban azonos módon és mértékben befolyásolta a kérdezettek iskolai végzettségét. (A kérdezett iskolai végzettségét az apa és az anya iskolai végzettségével magyarázó útmodellben a megmagyarázott hányad 24, illetve 25 százalék, és mindkét időpontban az apa iskolázottsága az anyáénál valamivel erősebben határozta meg a kérdezett iskolai végzettségét.⁵³ Az apa iskolázottságához tartozó *béta*-értékek 0,34, illetve 0,37; az anya iskolázottságához tartozók pedig 0,22, illetve 0,16.)

Az intergenerációs mobilitás az iskolázottság dimenziójában; makroszintű trendek

A rendszerváltást követő tíz évben valamelyest nőtt az átlagos iskolai végzettség (az elvégzett osztályok számának átlaga 9,9-ről 10,4-re emelkedett). Az eltelt tíz évet megjelenítő változóból viszont nem vezet közvetlen út a saját iskolai végzettséghez. Csak arról van szó, hogy az idő múlásával a szülők generációjában emelkedett meg az átlagos iskolázottság mértéke, méghozzá oly módon, hogy ez az apák és az anyák generációit egyaránt érintette.⁵⁴ Tehát az 1960-as és 1970-es években lezajlott mobilitási folyamatoknak – az iskolázottsági szint

⁵³ Az 1992-es ($n = 3000$) és a 2003-as ($n = 2500$) vizsgálatok adataira épített útmodellekben az apák és az anyák iskolázottságához tartozó *béta*-értékek időbeli változása csak látszólagos, mivel a közöttük lévő különbség mértéke statisztikailag nem szignifikáns.

⁵⁴ Az évektől az apa és az anya iskolázottságához vezető utak erősségét jelző *béta*-értékek között nincs szignifikáns különbség.

emelkedésének – köszönhető, hogy napjainkban magasabb az emberek iskolázottsága, mint amilyen a rendszerváltás kezdetén volt.

A kérdezettek iskolai végzettségének emelkedésében az apák státusa nagyobb szerepet játszott, mint az anyáké. Ez a trend napjainkra a korábbinál markánsabban érvényesül, bár a tendencia a rendszerváltás megelőző időszakban is létezett. Róbert Péter elemzése az 1980-as évek elejéről (országos reprezentatív mintán) azt mutatta ki, hogy az apa és az anya iskolai végzettsége együttesen 30 százalékbán magyarázza a megkérdezett iskolai teljesítményét (Róbert 1986: 197, 199). Ezen belül az apák iskolai végzettségének hatása, nem nagy mértékben ugyan, de valamelyest meghaladta az anyák iskolai végzettségének hatását. Az anya iskolázottságának szerepe különösen a kedvezőtlen családi háttér és a lánygyerekek esetében nőtt meg jelentősen, és ebből arra következtethetünk, hogy a mi (éppen ellentétes) kutatási célcsoportunk esetében már akkor is az apák hatása volt erősebb (29. ábra).

29. ábra: Az iskolai tudástőke átörökítésének változása 1992 és 2003 között ($n = 4394$)
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

Ahhoz, hogy a rendszerváltás utáni évtized változásait sikerkutatásunk szempontjából értelmezni tudjuk, szükségünk van a reprezentatív minták speciális szűkítésére. Ha az említett két időpontból származó országos reprezentatív mintákból leválogatjuk a megfelelő korú és legalább érettségizett férfiakat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a szülők iskolai végzettsége kevésbé határozza meg a kérdezettek iskolai végzettségét. A származás meghatározó hatásának gyengülése persze csak látszólagos, hiszen míg a szülők iskolai vég-

zettsége a befejezetlen alapfokú végzettségtől az egyetemi diplomáig terjedhet, addig a kérdezettek iskolázottsága csak az érettségi-főiskola-egyetem skálán mozoghat. Ez a dolog természetéből következően eleve kisebb meghatározottságot jelent.

Ha a két különböző időpontban létrejött reprezentatív mintából leválogatjuk a fiatal, iskolázott férfiakat,⁵⁵ a rendszerváltás utáni évtized jellegzetes mobilitási trendje tűnik elő. A magas iskolai végzettségű kérdezettek körében is tapasztalunk 0,4 osztálynyi átlagos növekedést a rendszerváltás után eltelt tíz évben. Az ő esetükben azonban még fokozottabban érvényes, hogy az iskolázottság növekedése döntően a szülők generációjában következett be, és csak ennek köszönhetően emelkedett valamelyest a kérdezettek iskolázottsága is (30. ábra). A kis mintaelemszám következtében az apa és az anya iskolázottságának hatása – bármennyire is különböznek a megfelelő *béta*-értékek – statisztikailag egyformának tekinthető. Tehát az iskolázottabb férfiak esetében az anyák szerepe éppen olyan fontos, mint az apáké.

30. ábra: Az iskolai tudástőke átörökítésének változása 1992 és 2003 között az érettségizett, 30-55 év közötti férfinépességben ($n = 327$)
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

A mi sikerkutatásunk is jó lehetőséget kínál a történeti időben tapasztalható mobilitási trendek szociológiai tesztelésére. Jóllehet vizsgálatunkban csupán

⁵⁵ Ezt a szűkített mintát a 30-50 éves közötti, legalább érettségizett férfiak alkotják.

egy kohorsszal dolgozunk, mégis egy 15 éves időszakot ölelünk fel, hiszen a kérdezettek születési éve az 1956-tól 1968-ig terjedő időszakot fedi le. Ez durván a szülők pályakezdésének időszakával esik egybe. Vizsgálatunkban a történelmi időben változó mobilitási folyamat tökéletesen leképezi a 30. ábra útjainak jellemzőit és erősségét. Azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek iskolai végzettsége csak mérsékelten függ a szüleikétől (éppen úgy, mint azt a reprezentatív mintákon végzett kutatásokban az iskolázottabb férfiak leválogatása után tapasztaltuk). Jóllehet az elmondható, hogy kohorszunk fiatalabb és idősebb tagjainak legmagasabb iskolai végzettsége érdemben nem különbözik egymástól, a fiatalabb mintatagok szüleinek magasabb az iskolai végzettsége, mint az idősebb vizsgálati személyeké. Minél inkább közelítünk a mához, a szülőknek egyre magasabb iskolai végzettséget kell szereznük ahhoz, hogy gyerekeik megszerezhessék azt az iskolai végzettséget, amelyet idősebb társaik alacsonyabb státusú családból indulva is elérhettek. Eszerint mind a három ismertetett modellünk azt sugallja, hogy a rendszerváltás utáni tíz év egyre keményebb korlátokat állított az intergenerációs mobilitás elé, ami egy zártabb társadalom felé való elmozdulást sejtet. Látnunk kell azonban, hogy az általunk vizsgált történelmi időszakban még nem léptek pályára azok a generációk, amelyek a felsőoktatás robbanásszerű expanziós éveiben kapták meg diplomáikat. Általuk ez a trend nagy valószínűséggel megtörik majd.

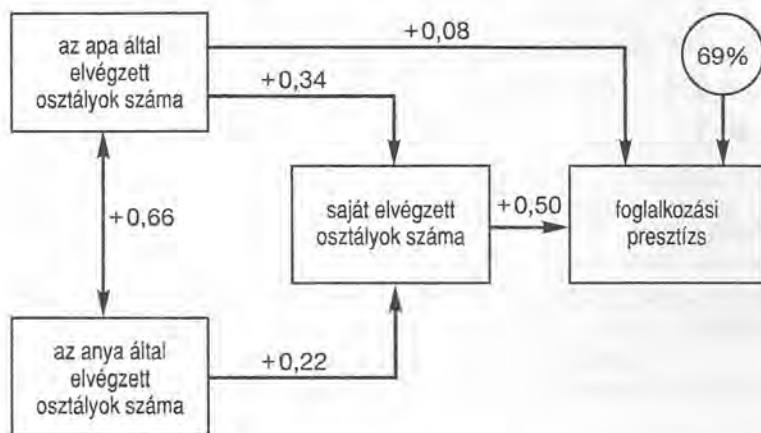
A foglalkozási státus megszerzése és a mobilitás

Az eddigiek során a rendszerváltást követő évtized mobilitási trendjeit az iskolázottság dimenziójában követtük nyomon, de ezzel egy merev és a rendszerváltozás után alig változó struktúrában kerestük az intergenerációs mobilitás jellemzőit. A rendszerváltás után a foglalkozási pozíciók és az iskolázottság között korábban tapasztalt magas kongruencia erőteljesen csökkent. Egy sor olyan foglalkozás született, amelyet alacsony iskolai végzettséggel éppen olyan jól be lehet tölteni, mint egyetemi diplomával. Éppen a rendszerváltás hatására a munkaerőpiacon bekövetkezett radikális változások vetik fel különösen élesen azt a kérdést, hogy milyen kapcsolat áll fenn a szülők iskolai tőkéje, a fiatalok iskolai mobilitása, majd pedig foglalkozási életútja között.

Ennek bemutatására vizsgáljuk meg azt a modellt, amely azt mutatja, hogy a szülők iskolázottsága hogyan befolyásolja a kérdezett iskolázottságát, és ezen

keresztül a foglalkozási presztízsét.⁵⁶ Második lépésben azt vesszük szemügyre, hogy mindez hogyan változott meg 2003-ra. A harmadik modellbe az 1992-es és 2003-as adatokat egyesítve az idő múlását is beépítjük, és ezzel lehetővé válik, hogy a foglalkozási hierarchia időbeli változásait is figyelemmel kísérhessük. Ezután a származás nyújtotta előnyök, hátrányok foglalkozási presztízsbeli áttanszformálódását mutatjuk be a szűkített mintán,⁵⁷ ugyancsak szerephez juttatva az időbeli módosulásokat. Végül pedig a siker kutatás adataiból építjük fel az előbbiekhez hasonló útmodellünket.

Elsőként tehát az 1992-es országos reprezentatív mintából származó modellt vesszük szemügyre (31. ábra).

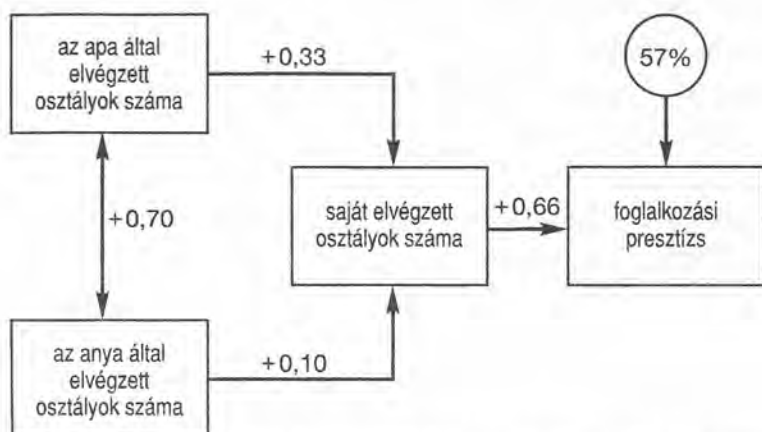
31. ábra: A foglalkozási presztízs magyarázó modellje a szülők és a kérdezett iskolai végzettsége alapján 1992-ben, országos reprezentatív minta ($n = 2998$)
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

Két fontos útra kell felhívni a figyelmet: az apa iskolázottsága nemcsak a saját iskolázottságon át vezet egy magasabb presztízssű foglalkozás elnyeréséhez, hanem a megszerzett iskolai végzettségtől függetlenül is képes emelni valamelyest a foglalkozási pozíciót. A másik fontos út az iskolázottságból vezet a foglalkozási presztízshez: az út 0,50-es *béta-értéke* már önmagában is azt jelzi, hogy 1992-ben tág tere volt az iskolai végzettségtől elszakadó foglalkozási karriereknek.

⁵⁶ A foglalkozási presztízst a több mint 60 országban validált, Magyarországon a FEOR foglalkozásstatistikai kódokon nyugvó Treiman-féle foglalkozási presztízsskálával mérjük.

⁵⁷ 30-50 éves, legalább érettségizett férfiak.

A 2003-as adatokon nyugvó útmodell két lényeges ponton tér el a 31. ábra magyarázó kapcsolataitól (32. ábra). Itt a származás sokkal erősebben határozza meg a foglalkozási karriert, és nagy az iskolai végzettség meghatározó szerepe is. 2003-ban tehát már kisebb volt az esély arra, hogy bármilyen iskolai végzettséggel bármilyen foglalkozási pozíciót betölthessen a magyar polgár. (2003-ban az iskolázottságból a foglalkozási presztízshez vezető úthoz tartozó *béta*-érték 0,66).

32. ábra: A foglalkozási presztízsz magyarázó modellje a szülők és a kérdezett iskolai végzettsége alapján 2003-ban, országos reprezentatív minta ($n = 1075$) (karikában a meg nem magyarázott hányad)

Harmadik modellünkben már a történeti idő is szerepet játszik (33. ábra).

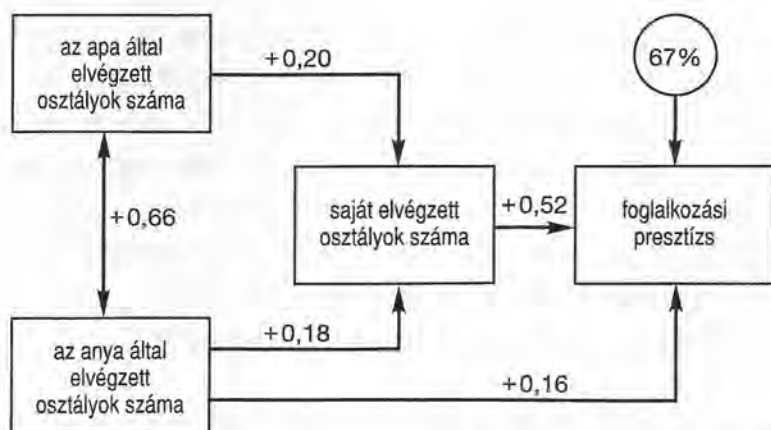

33. ábra: A foglalkozási presztízsz magyarázó modellje az iskolai végzettség alapján 1992-ben és 2003-ban ($n = 4682$) (karikában a meg nem magyarázott hányad)

A rendszerváltás utáni tíz év úgy alakította át a foglalkozásstruktúrát, hogy az időszak végére valamelyest nőtt a magasabb presztízsű foglalkozások aránya. (Az év változóból pozitív *béta*-érték vezet a foglalkozási presztízs felé.) A 33. ábra azt mutatja, hogy a szülők generációjában emelkedett az átlagos iskolázottság, ami aztán a kérdezettek iskolázottságának emelkedéséhez vezetett, és mindez együtt kedvezett az előnyösebb foglalkozási pozíció megszerzésének. Ebben az idő múlását is magában foglaló modellben is kimutatható, hogy a magasabb iskolázottságú apák, függetlenül attól, hogy a gyerekek milyen iskolai végzettségre tett szert, valamelyest támogatni tudták leszármazottaikat magasabb foglalkozási presztízsű állások megszerzésében.

Negyedik modellünkben csak magas iskolázottságú, 30-50 éves férfiak szerepelnek. Itt nem tapasztalunk érdemi elmozdulást a 33. ábra magyarázó modelljéhez képest. (Ez az oka, hogy az ábrát nem közöljük.) Az egyetlen fontos eltérés az iskolai végzettség és a foglalkozás közötti kapcsolat gyengülése. (A *béta*-érték csak 0,28, míg az országos reprezentatív mintán 0,57 volt.) A magasabb iskolázottságúak még 2003-ban is megőriztek valamennyit abból a „szabadságból”, amely a rendszerváltás utáni első éveket jellemezte, azaz ebben a csoportban az iskolai végzettség kevésbé jelöli ki a foglalkozási presztízhierarchiában elérhető pozíciót.

Végül a sikerkutatásból származó útmodell tanulságait vessük össze az eddig tapasztaltakkal (34. ábra).

34. ábra: A foglalkozási presztízs magyarázó modellje az iskolai végzettség alapján a 2003-as sikermintán ($n = 1012$)

(karikában a meg nem magyarázott hányad)

A modell legfontosabb tanulsága, hogy a magasan iskolázottak számára még 2003-ban is nyitva marad az a lehetőség, hogy ne a szülők iskolai végzettsége vagy a saját iskolázottság mértéke határozza meg a foglalkozási karriert. A megszerzett iskolai végzettségtől sokkal kevésbé függ az éppen betöltött foglalkozási pozíció presztízse, mint ahogy azt az ugyanebből az évből származó reprezentatív mintán tapasztaltuk (vö. 32. ábra). Újdonság, hogy szemben az 1992-es reprezentatív mintára épített modellel vagy a 2003-as reprezentatív mintából leválogatott, szűkített⁵⁸ minta modelljével, a mi sikermintánkban a sikerességet nem az apa, hanem az anya iskolázottsága befolyásolja erősebben (Róbert Péter értelmezése, 1986).

Az ismertetett útmodellek alapján úgy tűnik, hogy közvetlenül a rendszerváltás után a magyar polgárok – foglalkozási presztízzsel mért – sikeressége sokkal kevésbé függött a származásuktól, illetve a saját iskolai végzettségüktől, mint 2003-ban. A helyzet 2003-ra „stabilizálódott”. A relatíve fiatal, iskolázott férfiak azonban megőrizték a rendszerváltás nyújtotta nyitottabb társadalom előnyeit: az ő származásuk és iskolázottságuk kevésbé determinálja sikerességüket, mint ahogy az átlagemberek esetében tapasztaljuk (bár azt sem felejtethetjük el, hogy mind a felemelkedés, mind a lecsúszás esélye benne foglaltatik ebben a szabadságban).

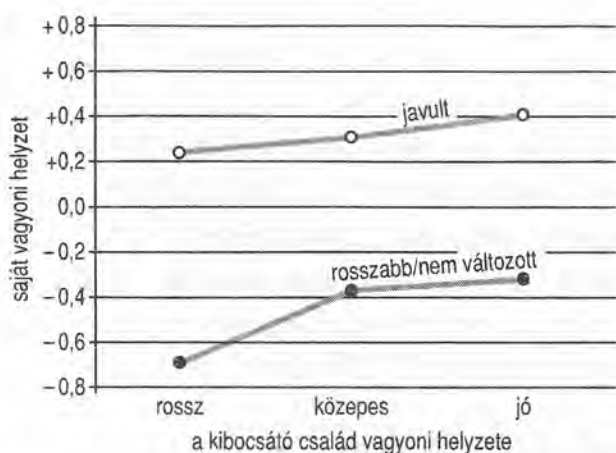
A vagyoni helyzet átörökítése

Az iskolai tudástőkét úgy jellemezhetjük, mint egy lassú, kevésbé változó akkumulációs folyamatot, amelyet ráadásul merev intézményi keretek bástyáznak körül. A vagyon és a vagyoni tőke tekintetében viszont a változékonyságot kell hangsúlyoznunk. Ez különösen igaz a rendszerváltást követő évekre, amelyekben a vagyoni tőke felhalmozásában és elosztásában történtek talán a legjelentősebb változások. Amikor tehát arra keressük a választ, hogy a rendszerváltás korszakának potenciális sikergenerációja milyen erőforrásokat hozott magával és ezeket hogyan tudta kamatoztatni, a vagyoni tőke akkumulációjára különös figyelmet kell fordítani.

Kutatásunkban a kibocsátó család vagyoni helyzetének mérésére nem került sor, mindössze a kérdezett szubjektív és retrospektív megítélésére támasz-

⁵⁸ Ismét a középkorú, iskolázottabb férfiak leválogatásáról van szó.

kodhatunk. Először azt vizsgáljuk, hogy a kérdezett a vagyoni helyzet szempontjából hol helyezi el gyerekkori családját egy tízfokú skálán. A másik kérdés pedig arra vonatkozik, hogy ha a kérdezett a jelenlegi családja anyagi helyzetét összehasonlítja a gyerekkori család anyagi helyzetével, akkor javulást, stagnálást vagy romlást tapasztal-e inkább. A 35. ábrán ennek a két kérdésnek a tengelyén helyezzük el a kérdezett objektíven mért vagyoni helyzetét⁵⁹.

35. ábra: A jelenlegi vagyoni helyzet a kibocsátó család vagyoni helyzetének és a starthelyzettől való elmozdulásának függvényében

A vagyonosok és a vagyontalanok két külön világban élnek. A szülők helyzetéhez képest saját anyagi helyzetükben javulást észlelők vagyonosabbak, mint azok a társaik, akik legfeljebb megtartották szüleik vagyoni pozícióját, ráadásul a rosszabb vagyoni helyzetben lévők kevésbé tudtak elszakadni a starthelyzettől. A vagyontalanabbak helyzetét erősen befolyásolja a szülők vagyoni helyzete. Azok, akik gazdagabbakká lettek, mint szüleik voltak, sikeresen ledolgozták a kibocsátó család vagyoni helyzetében mutatkozó egyenlőtlenségeket, és statisztikailag azonos vagyoni pozícióba jutottak.

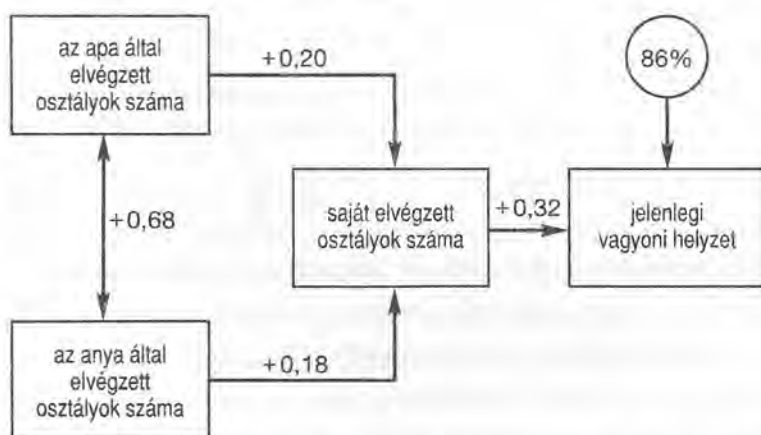
Az anyagilag sikeresek starthelyzetüktől függetlenül váltak sikeressé, míg

⁵⁹ A vagyoni helyzet mérésére olyan főkomponenst használtunk, amely a nettó jövedelmet, a kérdezett tulajdonában lévő ingatlanok értékét, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot és a család pénzügyi helyzetének stabilitását mérő változókat aggregálja. A pénzügyi helyzet stabilitását két változó mérte. Az egyik arra vonatkozott: előfordul-e, hogy nem tudják kifizetni a rezsiköltségeket, a másik pedig arra: előfordul-e, hogy a hónap végére kifogynak a pénzből.

azok, akik kevesebbre vitték, magukkal hurcolták a szüleiktől örökölt hátrányosabb vagy előnyösebb pozíciót.⁶⁰

Joggal vetődhet fel a kérdés: vajon a 35. ábrán bemutatott modell csak egy látzatösszefüggésen alapul, azaz a vagyoni pozíció szubjektív értékelése mögött a szülők, illetve a kérdezett saját iskolai végzettségének hatása húzódik meg? A kérdés megválaszolása érdekében nem kell mást tennünk, mint az azonos iskolázottságú családból származó, azonos iskolai végzettséggel rendelkezőkön belül kell megvizsgálnunk a vagyoni helyzet szubjektív megítélése és a tényleges vagyoni helyzet közötti összefüggést.⁶¹ Ebben a modellben még markánsabban kirajzolódik a vagyonosok és a vagyontalanok szétválása, hiszen ez a modellünk a tényleges vagyoni helyzetben meglévő különbségek 25 százalékát képes magyarázni.

Természetesen felépíthetünk egy, a foglalkozási presztízzsel foglalkozó fejezetben már megismert szerkezetű magyarázó modellt is, amelyben a szülők iskolázottságával jellemezzük a starthelyzetet, és azt vizsgáljuk, hogy ez a származás a kérdezett iskolai végzettségén keresztül hogyan befolyásolja a kérdezett tényleges anyagi helyzetét (36. ábra).

36. ábra: A vagyoni helyzet magyarázata a kérdezett és szüleinek iskolai végzettsége alapján (karikában a meg nem magyarázott hányad)

⁶⁰ Az objektív anyagi helyzetet a modellbe bevont két változó 14 százalékban magyarázza ($R^2 = 0,14$; az interakció nem szignifikáns, az interferencia értelemszerűen jelentős.)

⁶¹ Ez valójában azt jelenti, hogy egy olyan ANOVA-modellt futtatunk, ahol a függő változó a tényleges vagyoni helyzet, a független változók rendre a szülők vagyoni helyzetének megítélése és a starthelyzettől való elmozdulásról kialakított vélemény. A modellben azonban kontroll alatt tartjuk a szülők és a kérdezett iskolai végzettségét.

A modell azt mutatja, hogy a szülők iskolai végzettsége csak a kérdezett iskolázottságán keresztül befolyásolja a vagyoni helyzetet: az iskolázottabb családból származók magasabb iskolai végzettségre tesznek szert, és ez jótékonyan befolyásolja jelenlegi vagyoni pozíciójukat. Ha a modellbe beépítjük a foglalkozási presztízst is, a magyarázóerő alig növekszik (a megmagyarázott hányad 17 százalékra nő). Ha azt kérdezzük, hogy a jelenlegi vagyoni státust mennyire határozza meg a származás, az iskolázottság és a jelenlegi foglalkozási pozíció (presztízis), kijelenthetjük, hogy a származás határozza meg az iskolázottságot, az iskolázottság pedig hat a presztízisre, és ez utóbbi kettő egyforma erősséggel befolyásolja a vagyoni helyzetet. Ennyiben azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás nem okozott alapvető strukturális átalakulást a három tőke konverziójában. Másfelől azt is látnunk kell, hogy a modell magyarázóereje meglehetősen kicsi, azaz tág tere nyílik a megszerzett és megörökölt tőkétől független vagyonosodásra.

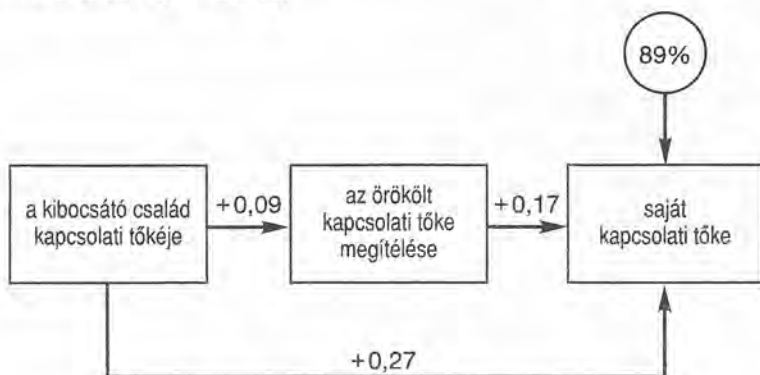
A kapcsolati tőke átörökítése

Bár a korai magyar struktúrakutatások kevésbé figyeltek fel a kapcsolati tőke kiemelkedően fontos státuskijelölő szerepére, mára már szociológiai közhely, hogy a státus megszerzésében a kapcsolati erőforrások meghatározó szerepet játszanak. A nyolcvanas évek végén a kapcsolati hálóval kapcsolatos kutatások (Utasi 1991): kimutatták, hogy Magyarországon a nyugat-európai országokhoz képest a családi-rokoni kötelékek súlya sokkal nagyobb a támogatási hálózaton belül, mint a választáson alapuló kapcsolatoké. A kilencvenes évek második felében az e témakörben zajlott kutatások egyértelműen igazolták, hogy a kapcsolati tőke szerepe megnőtt az információkhoz és javakhoz való hozzájutásban, míg az intim, az emocionális szálakkal átszőtt kapcsolatok szerepe csökkent (Angelusz és Tardos 1998).

Mindezek fényében a sikerességre vonatkozó kutatásnak is kiemelt szempontja volt a kapcsolati tőke átörökítésének és működésének vizsgálata. A kapcsolati háló rekonstrukciójába három elemet építettünk be: a kibocsátó család networkjét, a saját kapcsolati tőke nagyságát és azt a szubjektív elemet, amely a kérdezettek vélekedését tartalmazza arról, hogy a szülők és a tágabb rokonság, valamint a kibocsátó család körül szerveződő kapcsolati háló milyen segítséget jelentett az életpálya során.

A kibocsátó család kapcsolati tőkéjét azzal mértük, hogy a tágabb rokonságból milyen utak vezetnek a társadalmi hierarchia felsőbb régióiba (van-e a családban nemesi, nagypolgári ág, vannak-e nagyvállalkozók stb.). A kérdezett maga is minősítette a kibocsátó család networkjének hatékonyságát, amikor arról nyilatkozott, hogy szüleinek baráti köre segítette-e őt karrierje építésében.

Útmodellünk úgy mutatja meg a kibocsátó család és a kérdezett kapcsolati tőkéje közötti viszonyt, hogy közbeiktatja az „örökölt” network hatékonyságára vonatkozó vélekedést (37. ábra).

37. ábra: A kapcsolati tőke átöröklítése
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

A modell nem meglepő módon bizonyítja, hogy a szülők széles kapcsolati hálójára leszármazott saját felnőtt életben segíti a hatékony kapcsolati tőke kiépítését. Ám a modell arra is felhívja a figyelmet, hogy a kapcsolati háló nem feltétlenül működik hatékonyan. A kérdezettek megítélése szerint a potenciálisan kiválóan hasznosítható kapcsolati tőke nem feltétlenül járt együtt a sikeres életpálya segítségével. (A családi network és annak a kérdezett által megítélt hatékonysága közötti út erőssége csak 0,09-es *béta*-értékkel jellemezhető.) Az útmodell alapján olyan családi stratégiák is körvonalazódnak, amelyek akár egy szegényes kapcsolati hálót is képesek voltak működésbe hozni annak érdekében, hogy a gyerekek hatékonyan működtethető kapcsolati tőkére tehessenek szert. (A szülői network hatékonysága és a saját kapcsolat tőke közötti út erősségének *béta*-értéke 0,17.)

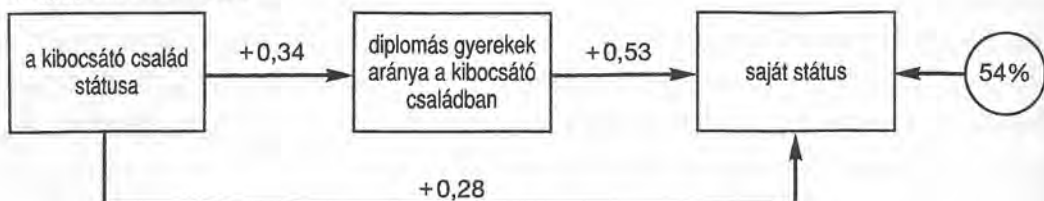
Eddig három, a sikeresség szempontjából fontos tőke átöröklési mechanizmusait vettük szemügyre. Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a származásbeli egyenlőtlenségek – amelyeket ebben a fejezetben a szülők iskolai végzettségé-

vel mértünk - nem túl erősen határozzák meg a siker érdekében mozgásba hozható különböző tőkék nagyságát. Ez előrevetíti annak fontosságát, hogy a sikerhez vezető út elemzésénél olyan mozzanatokat is figyelembe vegyünk, amelyek inkább köthetők attitűdökhöz, értékválasztásokhoz, motivációs mechanizmusokhoz, mint származásbeli egyenlőtlenségekhez.

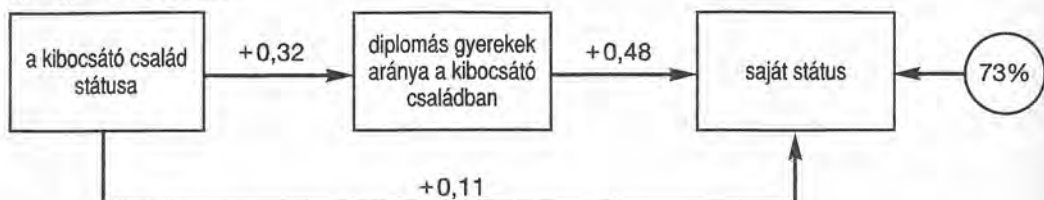
A kibocsátó család nagysága

A szülői státus átörökítése akkor valósul meg leginkább, ha a kérdezett egyedüli gyerek. Ha a szülők több gyereket neveltek, ez az átörökítési mechanizmus gyengül. A következő modellekbe beépítettünk egy olyan változót, amely a szülőknek a gyerekek felnevelésébe fektetett energiáit hivatott mérni: ez a változó azt jelzi, hogy a 24 éves vagy idősebb testvérek közül hányan szereztek diplomát, ideértve magát a kérdezettet is. Azoknak a szülőknek a legmagasabb a státusa, akik egyetlen gyermek felnevelésére vállalkoztak, és minél több gyermekük van, a státusuk annál alacsonyabb. Ami a diplomás gyerekek arányát illeti, azt mondhatjuk, hogy az arányok az egy, illetve két gyereket nevelő családok esetében átlagos értéküket tekintve megegyeznek (35 százalék), a három- vagy többgyerekes családok esetében azonban ez az érték csökken (24 százalék). Mindenképpen figyelembe kell vennünk azonban, hogy ha több gyerek is nevelkedik a családban, a kisebb mutatószámok is több diplomás gyerek felnevelését jelentik. A több gyereket felnevelő családok átörökítési mechanizmusait leíró modellben tapasztalhatjuk a legerősebb összefüggést a szülők státusa és a diplomássá nevelt gyerekek aránya között. Ez azt jelenti, hogy egy, maximum két gyerek felnevelése esetén az alacsonyabb státusú családok is képesek diplomát adni gyerekeik kezébe (38a és b ábra), ha viszont több gyereket nevelnek, akkor a szülők státusa nagyon erősen befolyásolja, hogy gyerekeik között lesz-e a diplomás, illetve hány lesz (38c ábra). A szülők által felnevelt diplomások aránya és a kérdezett státusa közötti összefüggés a 38a ábrán pusztán azt a magától értetődő állítást erősíti meg, hogy ha a kérdezettnek sikerült diplomát szereznie, akkor jó eséllyel indult a magasabb státus megszerzéséért. A másik két útmodell (38b és c ábra) esetében a diplomás testvérek aránya és a kérdezett státusa közötti erős összefüggés a kibocsátó család miliőjét jelzi: ha egy családban beindul a diplomás-termelés, akkor ez olyan motivációs bázist feltételez az esetleg nem is diplomás kérdezettek számára, amely magasabb státus eléréséhez segíti őket.

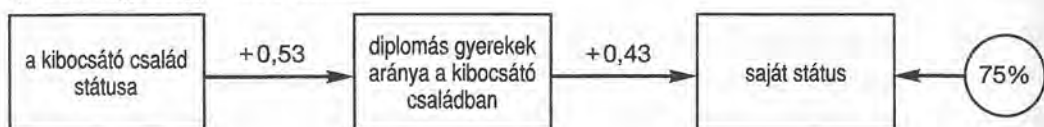
a) egygyermekes családok

b) kétgyermekes családok

c) három- vagy többgyermekes családok

38. ábra: A szülői státusátörökítés a gyerek(ek)be fektetett energia szerint

A szülői státus a harmadik modellben (38c ábra) elveszti közvetlen hatását a kérdezett státusára, azaz ha a szülők több gyereket nevelnek, akkor még relatíve magas státusukat is csak akkor képesek átörökíteni a gyerekeikre (a mi esetünkben a kérdezettre), ha energiáikat arra fordítják, hogy minél több gyerekük szerezzon diplomát. Ebben az értelemben fontos tehát az a családi miliő, amely a tanulás fontosságát hangsúlyozza, és amelyben az a cél, hogy a gyerekek diplomát szerezzenek. Ez a miliő még akkor is kedvezően befolyásolja a kérdezett státusesélyeit, ha ő maga történetesen nem szerzett diplomát.

Sikerességérzet

A különböző tőkékkel való ellátottság azt mutatta, hogy a minta kicsit kevesebb mint egyharmada (31 százaléka) relatíve deprivált helyzetben van, 17 százaléka minden tőkefajtából jól ellátottnak mondható, további 6 százalék csak egy-egy

tőkéből szenved hiányt, míg a maradék 46 százalék materiális jellegű tőkéből rosszul ellátott, de presztízse és tudástőkéje átlagon felüli (25 százalék), illetve csak kapcsolati tőkével bír (21 százalék).

A tőkével való ellátottság vagy annak hiánya azonban önmagában még nem feltétlenül határozza meg az egyén sikerességét, hiszen a sikerességérzetben a kognitív mozzanatnak is döntő szerepe van. Ennek a mozzanatnak van az ellátottság megítéléséhez kötődő része, és van egy olyan összetevője is, amelyet a célértékek és a relatív pozíció határoznak meg. A relatív pozíció mögött további két szempont húzódik meg: az összehasonlítás alapjául szolgálhat a kibocsátó család státusa vagy a pillanatnyi státushelyzet összehasonlítása másokéval. A „mások” körének kijelölése természetesen attól függ, hogy ki mit tekint vonatkoztatási csoportjának.

Az első lépésben arra voltunk kíváncsiak: visszatekintve eddigi életpályájukra a kérdezettek mennyire látják azt sikeresnek (öt fokú skálán értékelve) anyagi, szakmai, karrierbeli szempontból és az emberi kapcsolatokat illetően.

A legsikeresebbnek az emberi kapcsolatok szempontjából ítélik magukat a megkérdezettek (70 százalékuk legalább négyes osztályzatot ad a felkínált ötfokú skálán). Ezt követi a szakmai sikeresség, ahol a kérdezettek több mint fele pozitívan nyilatkozik a saját teljesítményéről (a legalább négyes osztályzatot adók aránya 52 százalék). A karrier dimenziójában sokkal kisebb a sikerről beszámolók aránya (négyes vagy jobb osztályzatot mindössze 27 százalékuk ad). Értelemszerűen az anyagi téren a legnagyobb a „szerények” aránya, hiszen mindössze kevesebb mint negyedük vallotta magát sikeresnek ebben a dimenzióban (a legalább négyes osztályzatot adók aránya 22 százalék).⁶²

A tőkeellátottság és a sikerpercepció között kisebb-nagyobb különböző irányú eltérések feltételezhetők, hiszen amikor az emberek saját helyzetüket értékelik, nem csupán objektív helyzetüket és életkörülményeiket veszik számításba, hanem starthelyzetüket, várakozásaikat, illetve a referenciacsoportoktól való távolságukat is (lásd erről bővebben Örkény és Székelyi 2000b). A tényleges

⁶² A Társi 2002-es országos reprezentatív mintáján a sikeresség témakörében folytatott kutatásban a magukat anyagiilag sikeresnek minősítők aránya jóval magasabb (50 százalék), míg a magánéleti sikeresség terén, amely csak megszorításokkal vethető össze a kutatásunkban szereplő emberi kapcsolatok dimenzióval, az önmagukat sikeresnek érzők aránya 73 százalék. Az eltérések arra hívják fel a figyelmet, hogy a mi mintánkra jellemző szignifikánsan jobb tőkeellátottság az igényszinteket is megnöveli, és a viszonyítási csoportok milyenségét is befolyásolja.

életút és a helyzetértékelés közötti diszkrepancia egyaránt lehet az egyén számára pozitív erőforrás, illetve negatív, frusztrációs faktor, az eltérés irányának és mértékének függvényében.

Az 59. táblázatból jól látható, hogy a tőkékben szegények sikertelennek látják magukat (emlékezzünk vissza az 56. táblázatban szereplő tőkeellátottság szerinti típusokra), az anyagi tőkékben gazdagok pedig sikeresnek. A „puha” tőkék birtoklása (tudás, kapcsolat, presztízs) önmagában átlagos sikerességérzetet eredményez. Az objektív pozíció és a sikerességérzet közötti összefüggést gyenge-közepesnek minősíthetjük (az *éta*-érték 0,29), ami jól jelzi, hogy a szubjektív helyzetértékelés nem szakad el végletesen a valóságos pozíciótól, ugyanakkor tág tere marad mindazon értékelési szempontoknak, amelyekről e fejezet bevezetőjében szoltunk.

59. táblázat: A tőkeellátottság és a globális sikeresség összefüggése, főkomponens-szkórátlag

Tőkeellátottság-típusok	Globális szubjektív sikeresség*
Sikertelenek	-0,31
Csak a kapcsolati tőke tekintetében sikeresek	-0,06
Tudástőke és presztízs tekintetében sikeresek	0,03
Újgazdagok	0,39
Sikeresek	0,42
Felemelkedők	0,77

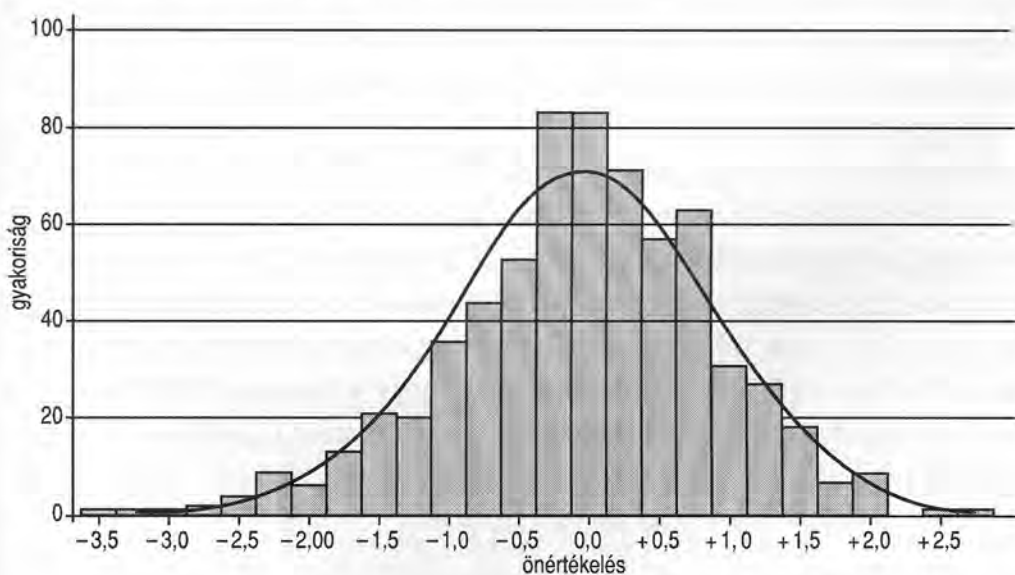
* A globális sikeresség mutatója az anyagi, a szakmai, a karrierbeli és az emberi kapcsolatokbeli szubjektíve megítélt sikerességelemekből készült, főkomponens-elemzés segítségével. A globális sikeresség mutatóján az átlaghoz képest a nagy pozitív értékek magas, a negatívok alacsony sikerességérzetet jelentenek.

Az objektív és szubjektív helyzet kapcsolatát finomíthatjuk, ha nem a globális értelemben vett sikerességgel, hanem az egyes szubjektív sikerdimenziókkal külön-külön vetjük össze a tényleges tőkepozíciót.

Ami az anyagi és a karrierbeli sikeresség megítélését illeti, ezek az értékelések éppen annyira függnak össze a tőkeellátottsággal, mint a globális sikeresség (az *éta*-érték mindkét dimenzióban 0,30). A szakmai és az emberi kapcsolatokban megmutatkozó sikeresség percepciója elszakad a tőkékkel való ellátottságtól: jóllehet e dimenziókban is megvan a depriváltak és a privilegizáltak közötti

különbség, a közbűlső típusok (egy-egy tőkében szegények) sikerpercepciója kevésbé különbözik. Emiatt a tőketípusok és a szakmai, illetve az emberi kapcsolatokbeli sikeresség megítélése között gyenge az összefüggés (az *éta*-érték 0,20 és 0,10).

A tőkeellátottság és a sikerpercepció közötti eltérés egy új mutatószám, az önértékelés-mutató megalkotására ad lehetőséget. Ha az objektív és a szubjektív pozíció közötti összefüggést egy lineáris regressziós⁶³ modellben ragadjuk meg, akkor arra a kérdésre válaszolunk, hogy egy adott tőkeellátottsághoz „statisztikailag” mekkora sikerpercepció tartozik. Mindazok, akik ennél a sikerpercepció-mértéknél kisebb sikerességet észlelnek, valamiféle alulértékelésről tesznek tanúbizonyságot. Minél nagyobb a valóságos és a tőkeellátottsággal becsült sikerpercepció közötti eltérés, annál inkább hajlik az illető a saját elért sikereinek alulértékelésére. A tőkeellátottsággal becsült sikerpercepciótól természetesen felfelé is eltérhet a szubjektív sikeresség. Ebben az esetben egyfajta pozitív világlátásról, a saját elért sikeresség túlértékeléséről beszélhetünk. A túlértékelés mértéke annál nagyobb, minél nagyobb a tényleges és a regresszióval becsült sikerpercepció eltérése (39. ábra).

39. ábra: Az önértékelés-mutató eloszlása ($n = 622$)

⁶³ Az összefüggés *lineáris* jellege nem magától értetődő. A tőkeellátottság és a sikerpercepció összefüggését szemléltető pontfelhő azonban jelzi, hogy az egyenessel való közelítés helyénvaló.

Az önértékelésben rejlő feszültségeket vajon melyik tőkefajta megléte vagy hiánya magyarázza leginkább? Az egyszerűség kedvéért az eredeti öt tőketípust háromra redukáltuk: az anyagi tőkét a vagyon és jövedelem, a szakmai tőkét a tudástőke és a presztízs aggregátumaként definiáltuk,⁶⁴ míg a kapcsolati tőke maradt ugyanaz a változó.

A 60. táblázatban a globális sikeresség azon része szerepel, amelyet a tőkeellátottság nem volt képes megmagyarázni, azaz az önértékelést próbáljuk meg leírni az egyes tőkefajták segítségével egy regressziós modellben. Az anyagi tőke magabiztosságot nyújt az embernek, a jómód a saját helyzet felértékelésére ösztönöz (az anyagi tőke *béta*-értéke +0,17), míg a szakmai tőke arra indítja az embert, hogy e tőkefajta elvárt hozadékát magasra, saját elért sikerességét pedig alacsonyra értékelje. Akár abban a durva tipológiában gondolkodunk, amely az „iskolázatlan szegényeket”, az „iskolázott szegényeket”, az „iskolázatlan gazdagokat” és az „iskolázott gazdagokat” különíti el, akár e két tőkével való ellátottság szofisztikáltabb tipológiájával dolgozunk, azt tapasztaljuk hogy a globális sikerpercepció mögött nincs tematikailag tagolt struktúra. A globális sikerpercepciót az anyagi dimenzióban megélt sikeresség uralja, legyen szó akár gazdagokról vagy „szegényekről”,⁶⁵ iskolázottakról vagy iskolázatlanokról. Egyetlen esetben leltük fel az önigazoló mechanizmus jelét: az iskolázatlan, vagyontalan csoport esetében a szakmai tőke és az anyagi sikeresség között negatív irányú összefüggést tapasztaltunk. A szakmai és az anyagi tőkétől megfosztottak tehát egyfelől úgy vélik: ha nagyobb anyagi tőkével rendelkeznének, akkor anyagilag sikeresebbnek éreznék magunkat. Másfelől a felhalmozott szakmai tőkét az anyagi sikeresség akadályaként definiálják. (A szakmai tőke és a sikeresség közötti összefüggést -0,23-as *béta*-érték jellemzi ebben a csoportban.) A tőkeellátottság szerinti csoportokra bontásban még egy jelét érzékeltük a szakmai tőke leértékelésének: az iskolázatlanok úgy vélik, hogy a szakmai tőkefelhalmozás felesleges erőfeszítés. Ha valaki anyagilag sikeres akar lenni, akkor nem a szakmai tőke gyarapítására kell fordítani az energiáit.

⁶⁴ A jövedelem és a vagyoni tőke korrelációja 0,57, a tudás és a presztízs közötti korreláció pedig 0,69.

⁶⁵ Ismét hangsúlyozzuk, hogy a szegény kifejezést nem a szokásos értelemben használjuk, hiszen vizsgálatunk a társadalmi hierarchia felsőbb régióiba tartozókra terjed ki.

Tőketípus	Béta-érték	Szignifikancia
Kapcsolati tőke	-0,07	0,11
Anyagi tőke	0,17	0,00
Szakmai tőke	-0,14	0,00

A méltánytalanságérzet megragadásához vezető másik módszer, azaz a sikerességérzet és az elégedettség szétválasztása sem könnyű feladat. Számos kutatás bizonyította,⁶⁶ hogy – miként azt korábban írtuk – a siker nem csupán egy előzőleg kitűzött cél elérését, a starthelyzethez viszonyított előrejutást foglalja magában, hanem az igényekhez és referenciacsoportok helyzetéhez képesti relatív pozíció által kiváltott elégedettséget/elégedetlenséget is. Kutatásunkban az elégedettséget öt elem mérte: az étellel általában, illetve a szakmai és karrierbeli tényezőkkel az átlagosnál elégedettebbek voltak a kérdezettek, míg az élet-színvonallal, illetve a jövedelmükkel valamivel elégedetlenebbek. Ezzel együtt az elemekből egy koherens elégedettségmutató hozható létre.⁶⁷

Az elégedettség mértéke és a sikerességérzet között rendkívül erős a kapcsolat (a korreláció 0,74). Ebből első látásra úgy tűnhet, hogy a kérdezettek a sikerességet és az elégedettséget majdnem szinonimaként kezelték. Egy útmodell segítségével azonban megmutatható, hogy a sikerpercepciónak van egy része, amely az elégedettségtől független,⁶⁸ vagyis a siker mást jelent, mint az elégedettség általában. Ennek az elégedettségtől/elégedetlenségtől független sikerességérzetnek az alakulását mutatjuk meg a különféle tőkék függvényében. Mielőtt azonban az útmodellt ismertetnénk, még egy új fogalommal kell meg-

⁶⁶ Lásd például a Társi kutatását 2002-ben.

⁶⁷ Az öt elemből főkomponenselemzéssel hoztuk létre a globális elégedettségmutatót. A megőrzött információtartalom 62 százalék. Az itemek főkomponenssúlyai között nincs lényeges különbség.

⁶⁸ Az elégedettség és a sikerpercepció elválasztása egy kétváltozós regressziós modellben is lehetséges, ahol a sikeresség a függő és az elégedettség a független változó. Az elégedettség által megmagyarázatlanul hagyott rész a reziduálisok segítségével ragadható meg. Ha ezeket a reziduálisokat használjuk az eltérés mértékének jelzésére, akkor azt mondhatjuk, hogy a kérdezettek 24 százaléka határozott különbséget tesz a siker és az elégedettség között, 36 százalékuk csak kis különbséget észlel közöttük, míg 40 százalékuk a sikerességet és az elégedettséget szinonimaként kezeli. Az utóbbi azonban félrevezető is lehet, hiszen a két dimenziót eltérő változóegyüttesből aggregálással hoztuk létre.

ismerkednünk: a szubjektív tőkék fogalmával. Az előző fejezetben bemutatuk a társadalmilag konstruált valóság részeit képező tőkéket, ezeknek azonban létezik egy kognitív szinten való megjelenése is: mérhető, hogy az emberek hogyan vélekednek arról, hogy miféle tőkékkel is rendelkeznek. Tárgyalásunk szempontjából most csak azzal a három, a kérdezett számára észlelt tőkével foglalkozunk, amelyekben a tudás-, a kapcsolati és a vagyoni tőke percepciója tesztül meg.⁶⁹

- a *szubjektív szakmai tőke* a saját szakmai hozzáértést és a szakmai tapasztalatokat foglalja magában;

- a *szubjektív affiliációs tőke* a kapcsolatteremtő készséget, a befolyást és a magabiztosságot jelenti;

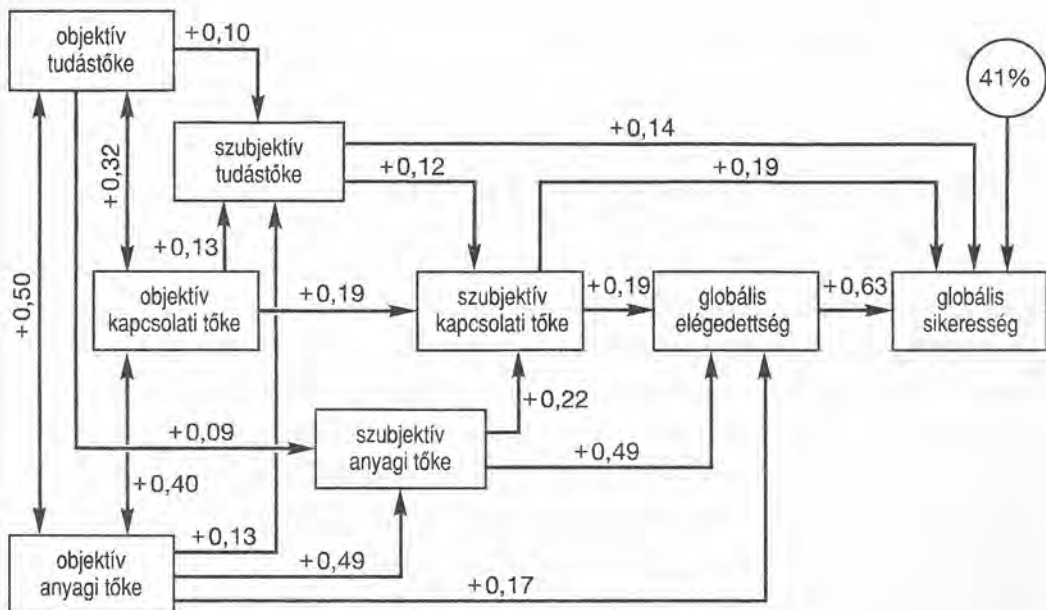
- a *szubjektív anyagi tőke* a jelenlegi anyagi helyzet megítélését, illetve az elmúlt tíz év anyagi helyzetének dinamikáját méri.

Útmodellünkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy az objektív tőkék megléte vagy hiánya mennyire magyarázza a sikerességérzetet. Az így definiált magyarázó és magyarázandó változók közé közbülső állomásokat is beépítettünk. Közvetlenül a sikeresség megítélése elé helyezzük az elégedettségmutatót. Ezáltal látni fogjuk, hogy a magyarázó változók közül csak az elégedettségen keresztül vezetnek-e utak a sikeresség felé, vagy vannak-e közvetlen kapcsolatok a tőkék és a sikeresség között. Az előbbi eset azt jelentené, hogy a sikerpercepciónak nincs az elégedettségtől elkülöníthető része, az utóbbi eset viszont azt mutatná meg, hogy miként befolyásolják a különféle tőkék az elégedettségtől megtisztított sikerességérzetet. Közvetítő tényezőként beépítettük a modellbe a szubjektív tőkéket is, amelyek az objektív tőkeellátottság és a szubjektív mozzanatokban gazdag elégedettség között teremtenek kapcsolatot.

A 40. ábra jól mutatja az elégedettség és a sikerpercepció közötti szoros kapcsolatot. Ez azonban korántsem zárja ki a különféle tőkék befolyásoló hatását. Az „objektív” tőkék csak a szubjektív tőkéken keresztül képesek a hatásukat kifejteni: egy tőkefajta megléte önmagában csak a vagyoni tőke esetében garan-

⁶⁹ A kérdésekre adott válaszokból azt akartuk megtudni, hogy a kérdezett az átlagoshoz képest hogyan ítéli meg a saját szakmai hozzáértését, befolyását, kapcsolatteremtő képességét, szakmai tapasztalatát és magabiztosságát (öt fokú skálán). A szubjektív anyagi helyzetet és a 2002-es anyagi helyzetet önbesorolással (tíz-, illetve ötfokú skálán) határozták meg a kérdezettek. Az utóbbira vonatkozó kérdést az 1988-as és az 1995-ös helyzet megítéltetése után tettük fel, és ennyiben a válaszok hordoznak dinamikus információkat is.

tálja a sikerességérzet növekedését, de csak akkor, ha ez elégedettséggel párosul. Másképp fogalmazva: bár a vagyoni tőkéből vezetnek a legerősebb utak a sikerességérzet felé, sem az objektív tőke, sem az észlelt gazdagság nem hat közvetlenül a sikerességérzetre. A vagyonosság elégedettséget szül, és ez kelti fel a sikerességérzetet.

40. ábra: A globális sikeresség magyarázó modellje
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

A tudástőkével más a helyzet. Itt is szükség van a percepciók mozzanatra ahhoz, hogy a személy sikeresnek érezhesse magát. A tudástőkéből azonban nem az elégedettségen keresztül vezet az út a siker percepciójához. A tudástőke és annak észlelése ugyanis az elégedettségtől függetlenül képes a sikerességérzet felkeltésére.

A kapcsolati tőke kétarcú. Noha ebben az esetben is szükség van közvetítő tényezőre, azaz a kapcsolati tőke szubjektív észlelésére, de az észlelt kapcsolati tőkéből az elégedettségen keresztül, illetve azt megkerülve is eljuthat a személy a sikerességérzethez.

Érdemes még néhány szót ejteni az objektív és a szubjektív tőkék kapcsolatáról is. Az objektíve rendelkezésre álló tőkék és ezek percepciója között a tudás téren a leggyengébb, anyagi téren pedig a legszorosabb a kapcsolat.

Az objektív tőkék és a bevont egyéb változók látszólag erősen befolyásolják az emberek sikerességérzetét, hiszen az útmodell csak 41 százalékot hagy megmagyarázatlanul az összvarianciából. Az erős összefüggést azonban az elégedettség és a sikerességészlelés különösen szoros kapcsolatának köszönhetjük. Ha a modellbe a sikerességérzetnek csak az elégedettségtől megtisztított részét építjük be – minden mást változatlanul hagyva –, akkor a megmagyarázott hányad 59 százalékról 11 százalékra csökken.

Erőforrások és a megszerzett társadalmi pozíció

A tőkékkel való ellátottság és a sikeresség közötti kapcsolat kontextuálisan erősen meghatározott. Mind a sikeresség megítélése, mind a különféle tőkék fontossága attól függ, hogy makroszinten, esetenként a munka világához köthetően mikroszinten, milyen konszenzuális vagy legalábbis többségi álláspont alakul ki arról, hogy milyen értékek, tulajdonságok segítik elő a sikerességet. Itt olyan készségekről és értékekről van szó, amelyek megkönnyítik vagy éppen hátráltatják az egyes tőkefajták megszerzését (például a jó kapcsolatteremtő készség fontos a network kiépítésében, a túlzott becsületesség gátja lehet az anyagi tőke megszerzésének). Ebben a fejezetben három síkon vesszük sorra az ítéleteket: A kérdezetteknek nyilatkozniuk kellett, hogy mit tartanak fontosnak (*Sein*) a sikeresség eléréséhez a mai magyar társadalomban. Másodjára arra kértük őket, hogy ideáltipikus képet rajzoljanak fel, vagyis mondják el, hogy milyen tulajdonságoknak kellene (*Sollen*) a sikerességhez vezetni. A harmadik dimenzióban pedig az előbb említett *Sein-Sollen*-tengelyen helyezték el magukat, megítélve, hogy az adott tulajdonságok mennyire jellemzik saját magukat.

Az ítéleteket instrumentális, affiliációs, hatalmi és morális értékmezőben vizsgáltuk.

Az első értékmezőben (instrumentális erőforrás) a megszerzett tudás és a nagy munkabírási jelentette a megítélés tárgyát. A második értékmezőben (affiliációs erőforrás) az előnyös külső megjelenés és a kapcsolatteremtő készség megítélésére kértük a megkérdezetteket. A harmadik értékmezőben (hatalmi erőforrás) a becsvágy és a hatalomvágy szerepelt. A negyedik értékmezőben (morális erőforrás) a becsületesség és a másokba vetett bizalom volt a megítélés tárgya.

Először a *Sein* és a *Sollen* mentén hasonlítjuk össze az értékválasztásokat összevetve önmaguk jellemzésével.⁷⁰ Amikor az emberek a fennálló társadalmi viszonyokról mondanak véleményt, a sikerben különösen a hatalmi erőforrások súlyát látják erősnek, szemben a morális tényezőkkel, mint a bizalom vagy a becsületesség. Amikor viszont az ideális társadalomról kell nyilatkozniuk, akkor a hatalmi tényezők szerepe radikálisan csökken, míg a morális szempontok és az instrumentális erőforrások fontossága meredeken nő (61. táblázat).

61. táblázat: A sikerhez szükséges erőforrások típusainak előfordulása makroszinten és a saját tőkével való ellátottság szubjektív mértéke, tízfokú skála, skálaátlagok

Értéktéző	<i>Sein</i>	<i>Sollen</i>	Saját
Instrumentális	5,2	7,8	7,8
Affiliációs	5,8	5,2	7,3
Hatalom	6,5	3,1	6,1
Morális	3,1	6,7	7,8

Miközben a kérdezettek többsége a világot az instrumentalitás és a moralitás irányába mozdítaná el, saját magukat inkább a kíváncshoz közel eső pozícióban látják. Az affiliáció és a hatalom dimenziójában azonban paradox helyzet alakult ki. Miközben az ideálisnak tartott világban a hatalmi és az affiliációs erőforrás szerepét visszaszorítanák, eközben magukat kapcsolati és hatalmi erőforrásban gazdagnak látják.

A jelenség értelmezése sokféleképpen lehetséges. Jóindulatú értelmezés szerint miközben vizsgálati alanyaink a világot mozgató értékekben lényeges változásokat látnak kíváncshoz, önmagukat erőforrásokban gazdagnak látják. Rosszindulatú értelmezés szerint pusztán hiúságról van szó: miközben az erőforrásokat szemmel láthatóan a jó és rossz, a tisztességes és tisztességtelen dimenziókban értelmezik, és az ideális világban a „jó” erőforrások dominanciáját

⁷⁰ A négy erőforrástípust aggregálással hoztuk létre az eredeti rangsorelemekből, mégpedig azok átfordításával, klasszikus tízfokú skálává alakítva azokat. A kérdések eredeti megfogalmazása a következők: „Ön szerint a mai Magyarországon ténylegesen mi a legfontosabb ahhoz, hogy valaki sikeres legyen?” (*Sein*) „Egy ideális társadalomban melyik tényezőnek kellene a legfontosabbnak lennie ahhoz, hogy valaki sikeres legyen?” (*Sollen*) A rangsorolandó elemek a következők voltak: megszerzett tudás, becsületesség, becsvágy, előnyös külső megjelenés, hatalomvágy, jó családi háttér, kapcsolatteremtő készség, másokba vetett bizalom, nagy munkabírás.

és a „rosszak” háttérbe szorulását látják kíváncsiaknak, önmagukat ezen az értékalapú megközelítésen felül helyezik. Ennek a jele az, hogy morál ide vagy oda, önmagukat úgy látják, mint akiknek minden erőforrásból bőven jutott. Egy harmadik értelmezés viszont a különbségek okát a kognitív disszonancia redukciójával magyarázza: a reális és az ideális világ közötti különbségek okozta feszültségeket a megkérdezettek úgy oldják fel, hogy saját erőforrásaikat az ideális világ erőforrás-struktúrájához hasonlóan tüntetik fel. Ha valakinek az élete kevésbé sikeres, ezért nem önmagát, hanem a világot okolja.

Az értékválasztásoknak a *Sein* és a *Sollen* relációban való összevetése alapvetően két markáns stratégiát különböztethetünk meg. A klaszteranalízis két jól elkülöníthető csoportra osztotta a kérdezetteket. Az egyik, a népesebb csoport (64 százalék) tagjai (radikálisok) az ideális világot a jelenlegi világ ellentétéként definiálják, azaz radikálisan megnövelnék a jelenleg alacsony szinten lévő morális, illetve a valamelyest magasabb szinten lévő instrumentális erőforrás befolyásoló szerepét, mérsékelten csökkentenék az affiliációs és radikálisan visszaszorítanák a hatalmi erőforrás súlyát. A kisebb létszámú (36 százalék) csoport tagjai (konzervatívok) a jelenlegi erőforrásstruktúra bebetonozásával, illetve minimális változtatásával vélik megvalósítani az ideáltipikus helyzetet (62. és 63. táblázat).

62. táblázat: Radikálisok erőforrás-struktúrája, tízfokú skála, skálaátlagok

Értékmző	<i>Sein</i>	<i>Sollen</i>	Saját
Instrumentális	4,4	8,0	7,8
Affiliációs	6,0	5,2	7,3
Hatalom	7,6	2,6	6,1
Morális	2,5	7,1	7,8

63. táblázat: Konzervatívok erőforrás-struktúrája, tízfokú skála, skálaátlagok

Értékmző	<i>Sein</i>	<i>Sollen</i>	Saját
Instrumentális	6,7	7,4	7,6
Affiliációs	5,5	5,3	7,4
Hatalom	4,5	3,9	6,2
Morális	4,2	5,9	7,8

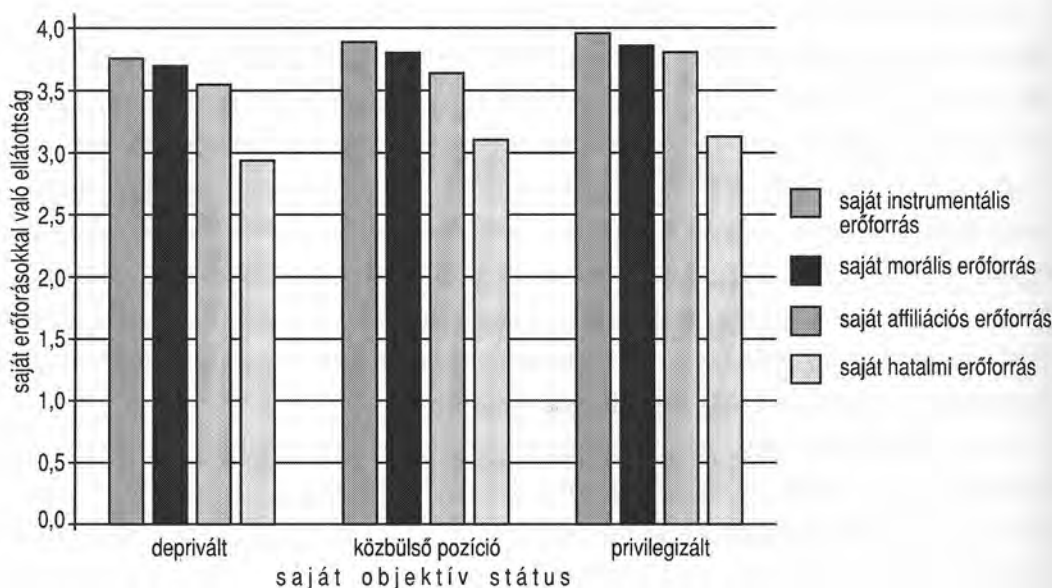
A radikálisok és a konzervatívok közötti alapvető különbség a *Sein* megítélésében rejlik. A radikálisok számára az erkölcsileg „alacsonyabb rendű” erőforrások (hatalom és affiliáció) uralják a jelent, míg a morál és a szakmai kompetencia szerepe kicsi. Világképükben a jó és a rossz közötti manicheus küzdelemben a „rosszé” a győzelem. A megoldást a fennálló erőforrás-struktúra felforgatásában látják. A konzervatívok szerint a különböző erőforrások szerepe sokkal kiegyenlítettebb a mai világban, és bár ők is a „jó” felé billentenék az ideális világot, a szükséges változtatások mértékét sokkal alacsonyabban szabják meg. A két csoport ideális világképe hasonlít egymásra, de a radikális csoport idealisztikusabban képzei el a vágyott világot.

Az erőforrások vizsgálata megkívánja a társadalmi hierarchia különböző dimenzióiban elfoglalt – objektív adatokkal mért – pozíciók és a kérdezettek által önmagukról feltételezett erőforrások közötti kapcsolatokat vizsgálatát. Joggal várhatnánk, hogy a sikerhez szükséges erőforrásokban gazdag emberek az objektív paraméterek mentén kedvezőbb helyzetű státuscsoportba sorolhatók. Az összefüggés ugyan gyenge, de meggyőző.

Minél inkább érzi valaki úgy, hogy a sikerhez szükséges erőforrásokban hiányt szenved, annál valószínűbb, hogy a valóságosan mért társadalmi státusa alacsonyabb lesz. A 41. ábra azt mutatja, hogy a közbülső státuszpozíciót elfoglalók (akik a vagyon, a tudás és a kapcsolatok terén legalább két szempontból átlagos helyzetről tudósítanak) a sikerhez szükséges erőforrások terén az átlagosnál „jobban ellátottak”. A magas tőkeellátottság privilegizált társadalmi státussal jár együtt. Az eddig elmondottak a morális erőforrás kivétel minden erőforrásra igazak: tartozék valaki a legalacsonyabb vagy a legmagasabb társadalmi csoportba, egyaránt úgy érzi, hogy morális erőforrásban egyformán ellátott, és mint az előzőekből tudjuk, ez az ellátottság igen nagy mértékű.⁷¹

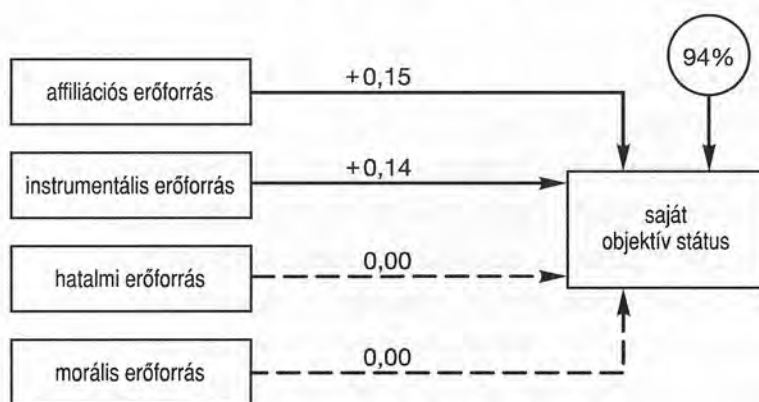
A valóságos társadalmi pozíció és az erőforrások közötti laza összefüggést láthatjuk a 42. ábra regressziós béta-értékeiben. A megszerzett társadalmi pozíciót igen kevésbé befolyásolják azok az erőforrások, amelyeket a kérdezettek birtokolni vélnek. Mivel az objektíven mérhető státusdimenziók (vagyon, tudás, kapcsolati háló) a társadalmi pozíciót jól körülírják, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a kérdezettek önértékelése az erőforrásokkal való ellátottság terén hamis. Ezt

⁷¹ Az ábra ennek ellentmondani látszik, de a morális erőforrás-különbségek nem szignifikánsak.

41. ábra: A különböző státuscsoportok erőforrásai, főkomponens-szórátlagok

a feltételezésünket erősíti az is, hogy a kérdezetteknek nem sikerült a saját erőforrásaikat konzisztensen elhelyezni azon a *Sein-Sollen*-tengelyen, ahol a *Sein* az őket körülvevő társadalmi valóságot, a *Sollen* pedig az elvárásokat jelenti.

42. ábra: A saját objektív státusz magyarázó modellje az erőforrás-ellátottság szerint (karikában a meg nem magyarázott hányad)

Amilyen kevésbé alkalmasak a saját erőforrások az objektív társadalmi helyzet leírására, annyira jól kimutatható, hogy az erőforrásokkal való ellátottság mögött a globális sikeresség munkál. Ha valaki sikeresnek érzi magát, akkor ab-

ból szinte automatikusan következik, hogy azt gondolja, minden erőforrásnak a birtokában van, amely elvezette őt a sikerhez.⁷² Ezt a szoros összefüggést tovább erősíti, ha beemeljük a képbe azt a mérőszámot, ami a saját erőforrás és a mai világban a sikerhez szükséges erőforrások közötti diszkrepanciát méri: minél sikeresebb valaki, annál inkább véli úgy, hogy erőforrásai adekvátak, azaz az adott körülmények között leghatékonyabban mozgósíthatóak a siker érdekében. A magas sikerességérzet ráadásul egy feszültségmentes világképet is sejtet, hiszen azok, akik sikeresek, sokkal közelebb érzik a valóságos és ideáltipikus világ igényelte erőforrás-struktúrát, és ennek köszönhetően saját erőforrásaik egy általuk elképzelt ideális világban is jól hasznosíthatók lennének.

Mindazon olvasókat, akik eljutottak eddig a szöveg olvasásában, szeretnénk egy episztemológiai észrevétellel gazdagítani. Emlékezzünk vissza, a sikerességérzet nem függ attól, hogy valaki milyennek képzei a való világot, azaz mely erőforrásokat tekint fontosnak a siker eléréséhez és melyeket lényegtelennek. Ha arra kértük a kérdezetteket, hogy vázolják fel a szerintük ideális világot, újra csak azt tapasztaltuk, hogy a sikerességérzet nem vezet markánsan más, a siker szempontjából fontos erőforrás-struktúra megjelöléséhez. Sőt, ha a kérdezettek arról nyilatkoztak, hogy jelenleg milyen erőforrásokkal rendelkeznek, megint csak azt tapasztaltuk, hogy nincs igazi különbség a magukat sikeresnek vagy sikertelennek érzők válaszaiban. Abban a pillanatban azonban, amikor a saját rendelkezésre álló erőforrások és a jelenleg hatékonynak tartott erőforrások közötti különbségeket aggregáló mérőszámot konstruáltunk, azt tapasztaltuk, hogy a sikeres emberek saját erőforráskészletüket közel érzik a valóságos világban hatékonyan működtethető erőforrásokhoz, míg a sikertelenek nem ($r = 0,18$). Ráadásul az a mérőszám, amely az ideális állapotnak megfelelő hatékony erőforrások és a megkérdezettek meglévő erőforrásai közötti különbséget foglalja magában, ugyancsak összefügg a sikerességérzettel ($r = 0,33$). Mindezt azért említettük, hogy egy példával illusztráljuk a Lazarsfeld nevéhez fűződő paradigmát, amelynek parafrázált változatát így fogalmazhatnánk meg: ha két változó között nem tapasztalunk összefüggést, próbáljuk meg vizsgálódásunk dimenzióit kitágítani, és könnyen lehet, hogy három vagy több dimenzióban rádőbbenhetünk, hogy a két dimenzióban észlelt függetlenség csak látszólagos volt.

⁷² A globális sikeresség korrelációs együtthatója a morális tőkével 0,26, az instrumentális tőkével 0,44, az affiliációs tőkével 0,45, illetve a hatalmi tőkével 0,40.

Igazságossági ítéletek és a sikeresség

Számos korábbi kutatás alapján feltételezhető, hogy az embereknek a sikerességre vonatkozó ítéleteit meghatározzák az elosztási rendszerekre vonatkozó alapvető igazságossági értékpreferenciáik. A társadalmi igazságosságra vonatkozó kutatások kapcsán mi is megállapítottuk, hogy a társadalmi érvényesülés (a magasabb társadalmi státus) együtt jár a meritokratikus értékek elfogadásával (lásd Örkény és Székelyi 2000a).

Kutatásunk mintájának kialakítása lehetővé tette, hogy szemben a reprezentatív mintákon alapuló vizsgálatokkal, egy olyan kohorsz értékválasztásait vizsgáljuk, amelynek tagjai felnőtt életüket már piacgazdaságban kezdték el, és vélhetően sokkal természetesebben képesek magukénak vallani a meritokratikus értékeket.

A kérdőív kialakítása során törekedtünk az összehasonlíthatóságra korábbi vizsgálatainkkal, de ennek határt szabott az a körülmény, hogy a társadalmi igazságossági ítéletek feltárására irányuló munkáink sokkal árnyaltabban voltak képesek körbejárni az értékválasztások világát, szemben a sikerességekutatással, ahol értelemszerűen az értékválasztások csupán az érvényesülés megítélésének egyik – bár nem lényegtelen – dimenzióját jelentik.

Mindenekelőtt érdemes megvizsgálni, hogy vajon valóban érvényesül-e az értékválasztásokban a fejezet elején említett kohorszhatás. A meritokratikus igazságossági ítéletek elfogadottságát három kérdéssel teszteltük. Az egyik a teljesítményvel való elosztás⁷³ népszerűségét mérte, a másik a tisztán meritokratikus elveken nyugvó piaci mechanizmusok lehetséges korlátozásának elfogadását vizsgálta,⁷⁴ végül a harmadik az egalitáriánus elosztási elvekre⁷⁵ kérdezett rá.

A kérdezettek közel kétharmada nem szabna felső korlátot a törvényesen megszerezhető jövedelmeknek, közel egyharmaduk korlátozottan megengedi az állami redisztribúciót a gazdagok és szegények közötti jövedelmek átcsoport-

⁷³ „Az elérhető jövedelmeknek nem lehet felső korlátot szabni. Törvényes úton mindenki bármilyen sokat kereshet.”

⁷⁴ „Egy igazságos társadalomban csak annyit szabad a gazdagok jövedelméből elvonni, amennyi a legrászorultabbaknak biztosítja a létminimumot.”

⁷⁵ „Az lenne igazságos, ha nem lennének nagy életszínvonal-beli különbségek a társadalom tagjai között.”

tosítása érdekében, és 50 százalék helyezkedett arra az álláspontra, hogy a társadalom tagjai között kisebb életszínvonal-beli különbségek kívánatosak. Bár az 1991-es és 1996-os országos reprezentatív igazságosságvizsgálat idevonatkozó kérdései nem teljesen azonosak, annyit kijelenthetünk, hogy 2003-ra ez a fiatal, aktív és iskolázottabb populáció kevésbé tekinti sajátjának a meritokratikus értékrendet. Megdőlt tehát a hipotézis, miszerint a pályáját piaci viszonyok között kezdő fiatal, iskolázott generáció számára a meritokratikus értékek inkább elfogadottak, mint azok körében, akik életük javát az államszocializmusban éltek meg.

Ugyanakkor a mi mintánkban is érvényesül az igazságossági ítéletekben általában is kimutatható „kettős látás”: miközben fiatal kohorszunk közel kétharmada azonosul a piaci kapcsolatokat alapvetően szabályozó, teljesítményelvű elosztási elvekkel, eközben háromnegyedük nem elutasító az egyenlőségalapú társadalomeszménnyel szemben (sőt a minta 49 százaléka kifejezetten vonzódik hozzá). A mindhárom állítás mentén konzisztensen meritokratikus elveket vallók aránya szinte elhanyagolható (4 százalék), szemben a meritokratizmust teljesen elutasítókkal, akik a minta negyedét teszik ki. A kettő közötti legnépesebb csoportot a kettős látás hatja át, bár különböző mértékben.

Az igazságossági elvek alkalmazására vonatkozó igazságossági ítéletekben olyan kérdések szerepeltek, amelyek ismét csak összehasonlíthatók⁷⁶ az 1991-ben végzett kutatásunk adataival. Az első blokk az igazságossági ítéleteknek az egészségügyben szűkösen rendelkezésre álló erőforrások lehetséges elosztási szempontjai közötti választásra kérdezett rá. 1991-ben a kérdezettek 15 százaléka vélte úgy, hogy annak kell kapnia az egészségügyi ellátást, aki a leghasznosabb a társadalom számára. A sikerminta tagjai közül 2003-ban körülbelül ugyanennyien vélekedtek így (18 százalék). Ugyancsak nincs különbség az 1991-es és 2003-as vélemények között abban a tekintetben, hogy milyen arányban adnának prioritást a legnépesebb családot eltartónak a gyógykezelés elnyerésében (1991-ben 55, míg 2003-ban 51 százalékuk tartotta ezt a legfontosabb szempontnak). Egyetlen szignifikáns módosulást tapasztalhattunk, amikor annak megítéléséről volt szó, hogy a gyógykezelést az kapja, aki a leg-

⁷⁶ Az országos reprezentatív vizsgálat adataiból minden esetben leválogattuk az iskolázott férfiak almintáját, markáns különbségeket azonban egyetlen kivételt leszámítva nem tapasztaltunk. Erre a kivételre az elemzés későbbi pontján térünk majd vissza.

többet tudja fizetni érte. 1991-ben még csak a kérdezettek 2 százaléka értett egyet ezzel az elosztási elvvel, 2003-ban már 7 százalék. Ez az elmozdulás azonban nem feltétlenül a meritokratikus értékek irányába való nyitást jelzi, hanem azt, hogy a magyar egészségügyben az elmúlt tíz év alatt olyan állapotok keletkeztek, ahol a hálapénznek minden eddiginél nagyobb és torzítóbb szerepe lett.

A második blokk munkahelyi relációban vizsgált olyan elosztási helyzetet, amikor egy cég tulajdonában lévő lakás megszerzése (odaítélése) a tét. A legkézenfekvőbb megoldásra, miszerint a cég annak adja a lakást, akinek a munkáját a leghasznosabbnak tartja, mind 1991-ben, mind 2003-ban 46 százaléknyan szavaztak. A szociális elvek érvényesülését jelentő második lehetőségre, miszerint a lakást annak a munkavállalónak kell odaítélni, aki a legnagyobb családról gondoskodik, 1991-ben 76 százalék,⁷⁷ míg 2003-ban csak 41 százalék szavazott. (A szociális szempontok háttérbe szorulását bizonyítja az is, hogy a 2003-ban a sikermintánkban a kérdezetteknek csak 28 százaléka véli úgy, hogy minden rászorultat támogatni kell, 72 százalékuk viszont szívesen bontja két részre a hátrányos helyzetűek csoportját, és az a véleménye, hogy csak az arra „érdemes” szegényeket kell támogatni.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy az időbeli összehasonlítás az alkalmazás szintjén valamelyest a meritokratikus értékek felé irányuló elmozdulást mutat.

Az egyes élethelyzetekben megvalósítandó igazságossági elvek érvényesülésére vonatkozó ítéletek három időpontban is összemérhetőek egy olyan kérdés-blokk segítségével, amely azt firtatja, hogy az adott időpontban a felső vezetők és az egyszerű szakmunkások közötti jövedelemkülönbséget igazságos esetben növelni vagy csökkenteni kellene-e, illetve hogy a változtatás milyen mértékű legyen. Már 1991-ben is rendkívül erős volt a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentésére irányuló szándék, és ez 1996-ra tovább erősödött. A 2003-as speciális kohorszmintán az egyenlősítő szándék éppen akkora, mint volt az 1996-os reprezentatív mintán. Így azt lehetett megállapítani, hogy nem beszélhetünk a fennálló jövedelemelosztási rendszer erősödő legitimációjáról, és nem erősödött a meritokratikus elkötelezettség mértéke sem.

⁷⁷ A mintából leválogatott iskolázott férfiak esetében a szociális szempontot érvényesíteni akarók aránya csak 58 százalék, de még így is elmondhatjuk, hogy e szempont érvényesítésére vonatkozó igény 2003-ra csökkent.

A személyes igazságtalanságérzet a rendszerváltás óta folyamatosan növekedett. Míg 1991-ben az emberek átlagosan 1,9-szer annyi fizetést tartottak volna igazságosnak a maguk számára, mint amennyi a tényleges volt, addig 1996-ban az igazságos jövedelmek már 2,3-szor nagyobbak voltak a valóságos fizetések-nél. A trend 2003-ban is folytatódik:⁷⁸ a saját vizsgálatunkba bevont kérdezettek 2,6-szer akkora jövedelmet tartanak méltányosnak, mint amekkorát ténylegesen kapnak.

Talán ennek a sajátos társadalomlátásnak is köszönhető, hogy a valóságos társadalmi pozíció és a kérdezettek szubjektív sikerességérzete kevésbé magyarázza az igazságos elosztásra vonatkozó értékpreferenciákat.

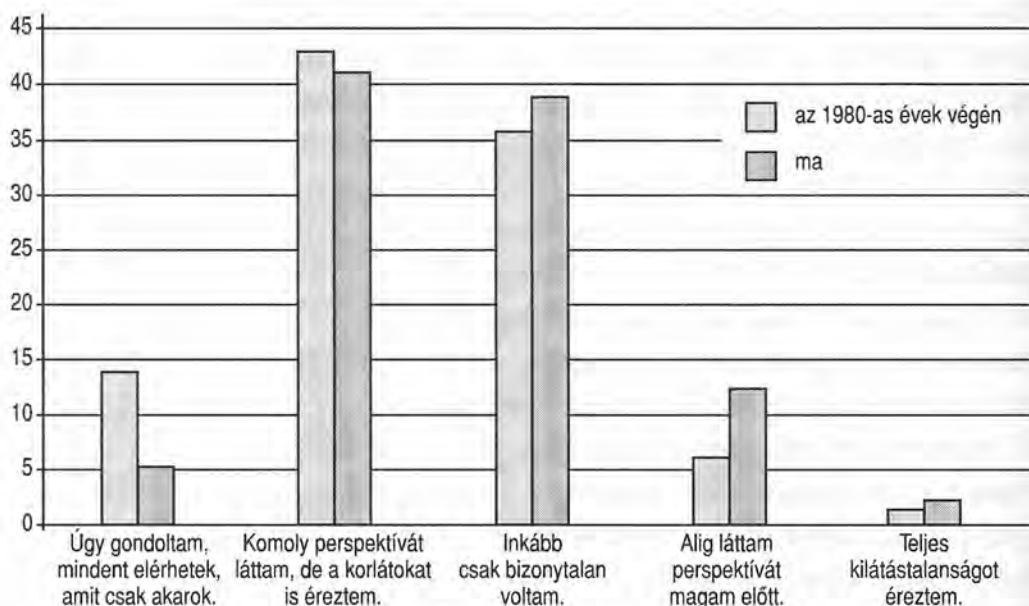
Egyetlen előzetes várakozásunk teljesült: a magasabb társadalmi státuszpozícióban lévők legalábbis makroszinten hajlanak a meritokratikus értékek elfogadására. Ez azonban csak az általános elvek elfogadását jelenti, és sem a mikrovilágukat, sem a nagy elosztási rendszerek működésére vonatkozó elképzeléseiket nem befolyásolja.

Hitek, remények, csalódások

A sikerességérzetet nem csupán az emberek starthelyzete vagy a siker megítélésében meghatározó viszonyítási csoportok befolyásolják, de fontos szerepe van annak is, hogy miféle perspektívát lát valaki maga előtt. Kutatásunkban nem elégedtünk meg azzal, hogy csak a jelenlegi perspektívákat vegyük szemügyre, hanem megpróbálkoztunk a retrospektív megközelítéssel is. Nevezetesen arra kértük a kérdezetteket, hogy ítélik meg, miféle perspektívákat láttak maguk előtt felnőtt életük elején, a pályakezdekor.

A kérdezettek többsége komoly perspektívát látott maga előtt a felnőtt élet küszöbén. A nyolcvanas évek végén 57 százalékuk igen derűlátó volt a jövőt illetően (43. ábra).

⁷⁸ Ha az 1991-es és 1996-os mintából leválogatjuk az iskolázott férfiakat, akkor is hasonló mutatószámokat kapunk: 1991-ben az igazságos és tényleges jövedelem hányadosa ezen a szűkített mintán 1,9, 1996-ban pedig 2,3.

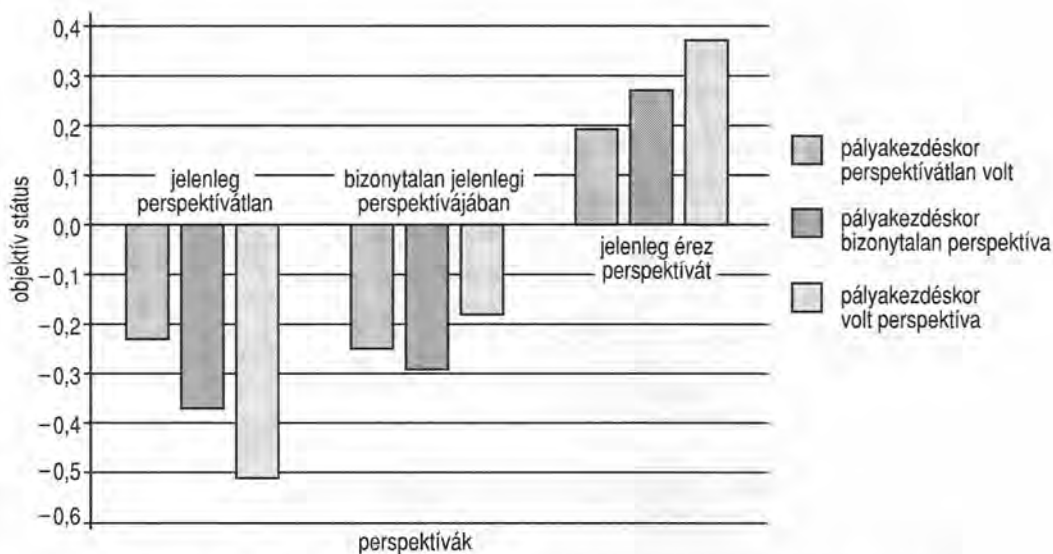

43. ábra: A perspektívák megítélése a pályakezdekor és jelenleg, százalékban

A jövőre vonatkozó várakozások pozitivitása mára valamelyest csökkent. Ez a csökkenés azonban nem feltétlenül abból adódik, hogy a realitásokkal szembeesülve borúsabbak lettek a kérdezettek. Az eltelt közel 15 év alatt a pályakezdekor megfogalmazott várakozások egy része valóra vált, és ma már az induláshoz képest elért magas pozícióból kisebbnek látszanak a még elérhető célok.

A pályakezdekori és a jelenleg feltételezett perspektíva – lévén a kérdés szubjektív és részben retrospektív – várhatóan összefügg azzal, hogy kinek milyen státust sikerült mára megszereznie. A státuspontszámoknak a perspektívák megítélésével való összefüggése azonban mindenképp megnyugtathat bennünket abban a tekintetben, hogy a mért státus összhangban van a róla közvetetten alkotott képpel.

A 44. ábra tanúsága szerint a pályakezdekori perspektívák kevésbé, a jelenleg észlelt perspektívák erősebben függnak össze a megszerzett társadalmi pozícióval. Az első diagramcsoportban azok láthatók, akik ma semmiféle perspektívát nem látnak maguk előtt. Őket általában alacsony státus jellemzi. A legrosszabb helyzetben lévők pályakezdekori reményeiket mára tökéletesen elveszítették. Ők a rendszerváltás vesztesei, akik semmit sem tudtak megvalósítani álmaikból.

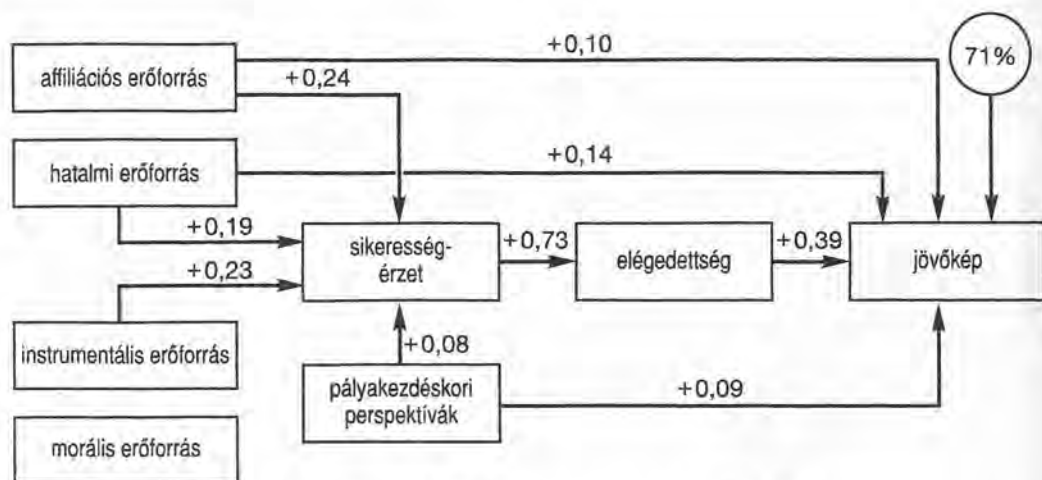

44. ábra: Az objektív státusz és a perspektívák megítélésének összefüggése, státuszpontoszám-átlagok

Egészen másképp vetítik vissza elképzeléseiket azok, akik ma előnyös státuszpozícióban vannak. Ők komoly perspektívát látnak maguk előtt, és mai optimizmusukat a múltra is kiterjesztik, hiszen többségük már a nyolcvanas évek végéről is úgy nyilatkozik, hogy akkor is komoly perspektívái voltak. A perspektívátlanok körében az alacsony státushoz kapcsolódó csalódottság figyelhető meg, míg a magas státusúak jelenlegi optimizmusa visszavetül a múltra.

A jövőt előre vetítő elképzelések azért is különösen fontosak, mert a pozitív várakozások – mint ezt az önmagát beteljesítő jóslatok kapcsán a bevezetőben kifejtettük – eleve olyan erőforrásokat jelentenek, amelyek hatékonyan segítik a karrierépítést, illetve a sikerességet. Most olyan modelleket mutatunk be, amelyek a kognitív, valamint az objektív társadalmi pozíciót leíró térben vizsgálják, hogy melyek a jövőképet pozitív, illetve negatív irányba befolyásoló tényezők. Első lépésben a kognitív magyarázó teret vizsgáljuk meg, ahol a sikerhez vezető erőforrások nagysága, a sikeresség megítélése és az általános elégedettségérzet együttes terében vizsgáljuk a kérdezettek jövőképét (45. ábra).

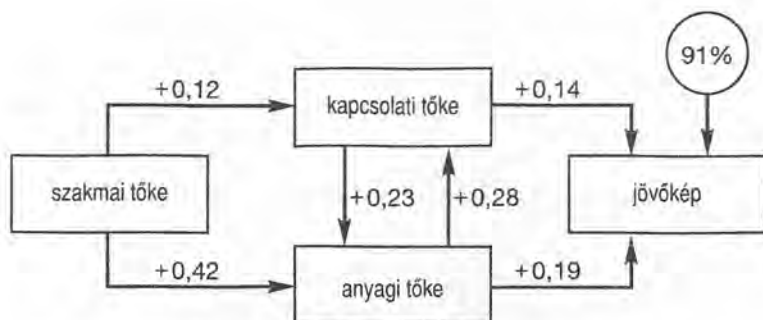
A kérdezettekben egyfajta koherens kép él az általuk birtokolt tőkék és a velük elérhető hozam viszonyáról. Ez a sikerességérzet értelemszerűen nagyon erősen hat az általános elégedettségre, de kettőjük kapcsolata korántsem determinisztikus.

45. ábra: A jövőkép kognitív magyarázó modellje
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

A jövőképre közvetlenül csak az általános elégedettség, a hatalmi és az affiliációs tőke, és az ettől tökéletesen független pályakezdéskori perspektívatudat van hatással. Modellünk két független mezőt jelenít meg. Az egyikben az erőforrások hatása mutatkozik meg, amelyek közül a morális erőforrás hatása azért hiányzik az ábrából, mert sem közvetlenül, sem közvetetten nem hat a jövőképre. A másikon a múlt-jelen-jövő logikus összekapcsolására irányuló törekvés érhető tetten, amennyiben a pályakezdés éveire jellemző perspektívák, a jelenlegi állapotot jelző sikerességérzet – nem túl szoros – összefüggése bontható ki, amelyek aztán a jövőképet is befolyásolják. Míg az affiliációs és a hatalmi erőforrás szerepe kettős, addig az instrumentális erőforrás csak a sikerességérzeten és az ehhez kapcsolódó elégedettségérzeten keresztül befolyásolja a jövőképet. Míg a hatalmi és az affiliációs erőforrás birtoklásának tudata önmagában is alkalmas egy optimista jövőkép kialakítására, addig az instrumentális erőforrás ilyen hasznosulása kétségesebb: az instrumentális erőforrásnak sikerességérzettel kell párosulnia ahhoz, hogy az emberek a jövőjüket pozitívan lássák.

Az objektív társadalmi státust meghatározó objektív tőkékkel és a szubjektív erőforrásokkal foglalkozó fejezetben láttuk, hogy a valóságos tőkék és a szubjektív erőforrások közötti kapcsolat meglehetősen gyenge: a megkérdezettek önértékelése nem esik egybe az objektív helyzetükkel. Ennek a megállapításnak a fényében különösen érdekes, hogy az elért státus alkotóelemeit jelentő tőkék milyen mértékben és hogyan határozzák meg a jövőképet (46. ábra).

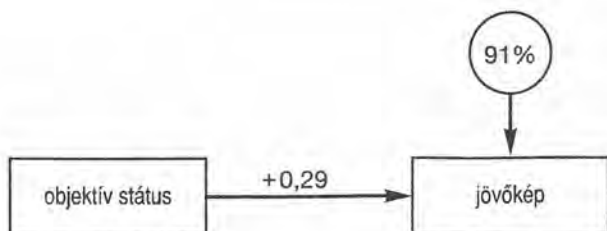

46. ábra: A jövőkép és a státust alkotó tőkék magyarázó modellje
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

Mielőtt az útmodellben rejlő tanulságokat összegeznénk, meg kell magyaráznunk, miért köti össze kettős nyíl a kapcsolati tőke és a vagyon dimenzióit. Az útmodellekben mindig meg kell határoznunk, hogy melyik változót tekintjük oknak, illetve okozatnak. Az anyagi és a kapcsolati tőkék esetében azonban rendkívül nehéz eldönteni, hogy valójában melyik melyiktől függ. A kettős nyíllal azt jeleztük, hogy bármelyik ok-okozati viszonyt választjuk, a modell alapjában véve változatlan marad.

Ha a teljes kognitív mezőt lehántjuk a modelltől, a jövőképet sokkal kevésbé tudjuk magyarázni. Ez természetes is, hiszen az előző modellben láttuk, hogy még a sikerességérzetnek is elégedettséggel kell párosulnia ahhoz, hogy az eredmény pozitív jövőkép legyen. Ez a modell pedig nem kezeli külön a magukat sikeresnek vagy sikertelennek érzőket, és az elégedetteket vagy elégedetleneket sem. Ezt a kognitív szűrőt nélkülözve is igaz, hogy a státuskijelölő tőkék befolyásolják a jövőképet: az anyagi helyzet valamivel erősebben, a kapcsolati háló valamivel gyengébben. A szakmai tőke (s ez így volt a szubjektív instrumentális erőforrás esetében is) közvetlenül nem befolyásolja a jövőkép alakulását. Az igaz, hogy a nagyobb szaktudás jobb anyagi helyzettel és szélesebb kapcsolati hálóval jár együtt, de a nagyobb tudás csak akkor eredményez pozitív jövőképet, ha a segítségével sikerül jobb anyagi helyzetet, szélesebb kapcsolati hálót teremteni.

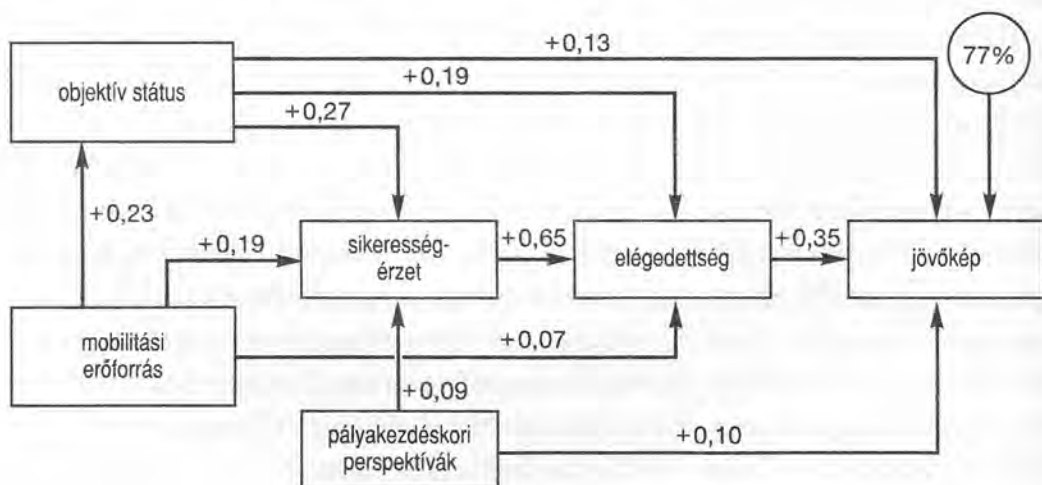
Végül egy, inkább a státusmérőszám megbízhatóságát, mintsem a jövőképkel kapcsolatos újdonságot hordozó egyszerű modellt mutatunk be, amelyben a státusmérőszám és a jövőkép kapcsolatát írjuk le (47. ábra).

47. ábra: Az objektív státus és a jövőkép összefüggése
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

Az objektív státus valóban kiválóan összefüzi a szakmai, a kapcsolati és az anyagi tőke hármasságát, hiszen magyarázóereje nem különbözik az előző modelltől, és azt mutatja, hogy a magas státus önmagában csak az esetek kis részében eredményez pozitív jövőképet. Ahhoz, hogy a modell magyarázóereje növekedjék, arra is szükség van, hogy az elért magas státus sikerességerzettel és elégedettséggel párosuljon.

Az utolsó modellben az objektív helyzet és a kognitív dimenzió együttes hatását mutatjuk be (48. ábra).

48. ábra: A jövőkép magyarázata az objektív státus és az értékelő mozzanatok segítségével
(karikában a meg nem magyarázott hányad)

Modellünk az előzőekhez képest új elemmel gazdagodott, mivel figyelembe vettük a mobilitási erőforrást, amely azt jelzi, hogy a kérdezett az iskolázottság és a vagyoni helyzet tekintetében mennyire távolodott el a kibocsátó családtól.

Ez a mobilitási erőforrás új megvilágításba helyezi a sikerességérzetet és az elégedettséget, hiszen mindazok, akik nagylépcsős mobilitással értek el jelenlegi pozíciójukba, másként ítélik meg sikerességüket, és a mobilitás az elégedettséget is pozitívan befolyásolja.

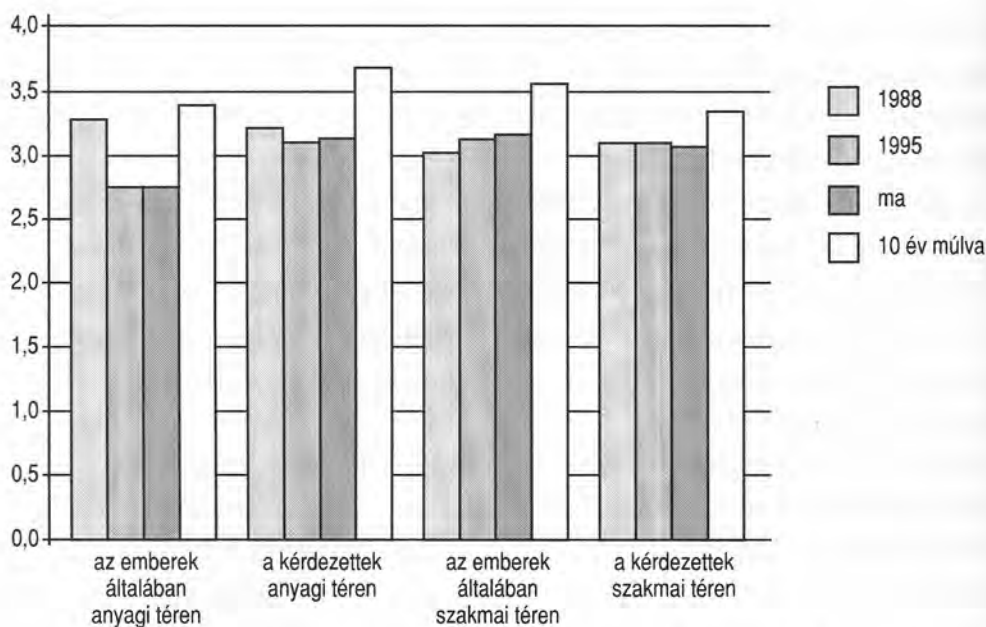
A társadalmi pozíció és annak sokdimenziós szubjektív megítélése együttesen valóban jól magyarázza a jövőkép alakulását. A magasabb státus önmagában is pozitívan befolyásolja a jövőképet, sőt ez a hatás még inkább felerősödik, ha az elért magas státus sikerességérzettel és/vagy általános elégedettséggel párosul. A nagy mobilitás⁷⁹ önmagában növeli a sikerességérzetet és valamelyest az elégedettséget is.

Megpróbáltuk megragadni azt is, hogy 1988 és napjaink között hogyan változott kérdezettjeink anyagi helyzete, illetve hogy miként módosultak karrierlehetőségeik. A kérdéssort mindkét témában kiegészítettük a jövőre vonatkozó kérdésekkel is. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy miként látták az adott időpontokban az emberek többségének helyzetét.

A rendszerváltás előtti utolsó évtől napjainkig tekintve mind az emberek többségéről, mind saját magukról hasonló trendeket rajzoltak fel a kérdezettek, akár az anyagi helyzetet, akár a karriert vizsgáljuk (49. ábra).

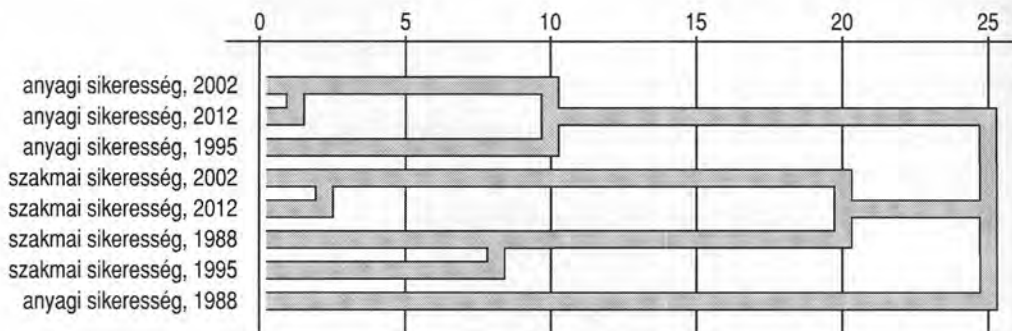
A kérdezettek úgy látják, hogy anyagi téren az emberek általában jobban megszenvedték a rendszerváltást, mint ők. Összességében azt mondhatjuk, hogy a mintába tartozó iskolázott férfiak nem különböztetik meg magukat a társadalom egészétől, és mind az anyagi, mind a karrierbeli lehetőségek szempontjából közepes vagy annál is jobb minősítést adnak önmaguknak, és hasonlóképpen járnak el akkor is, amikor a társadalom egészéről nyilatkoznak. Ennek az elgondolásnak a mélyén velejéig hamis feltevés húzódik meg. A kérdezettek láthatóan nincsenek tudatában annak, hogy az országos átlaghoz képest mennyivel kedvezőbb helyzetben vannak akár az iskolázottságra, akár a települési különbségekre, akár a munkanélküliségi rátára, akár az életszínvonal jelzőszámaira gondolunk. Ha viszont saját magukat nem tekintik „privilegizáltk”,

⁷⁹ Mivel az útmodellben parciális regressziós együtthatók szerepelnek, a mobilitási erőforrás hatása úgy jelenik meg a modellben, hogy közben a státusváltozó is kontroll alatt van tartva. Érthetőbben fogalmazva: a mobilitási erőforrás akkor is hat a sikerességre és az elégedettségre, ha azonos státusú embereket hasonlítunk össze. Így azt is mondhatjuk, hogy a mélyről indulás azonos státus esetén is növeli a sikerességérzetet és az elégedettséget.

49. ábra: Az anyagi és a karrierbeli lehetőségek változása a kérdezettek szemszögéből, ötfokú skála, átlagos skálaérték

akkor két lehetőség közül választhatnak: vagy szembe kell nézniük a társadalmi valósággal, és akkor a többséget jellemző helyzetet a magukéhoz képest sokkal rosszabbnak kell értékelniük, vagy hamis társadalomkép konstruálásával kell az 50. ábra szerinti pozitív összképet generálniuk. Kérdeztjeink szemmel láthatóan a második lehetőséget választották.

50. ábra: Az emberek többségéhez viszonyított anyagi helyzet és karrierpozíció időbeli változásai, 1988, 1995, 2002, 2012, dendrogram

A hamis társadalomkép ellenére is van értelme annak, hogy az életpálya során elszenvedett töréseket, illetve az egyenletesen felfelé ívelő karriereket megkülönböztessük. Ehhez első lépésben azt vizsgáljuk, hogy a különböző időpontokat jellemző helyzetleírások hogyan kapcsolódnak össze a kérdezettek megítélésében.

Az 50. ábra dendrogramja nem a pozíciók megítélésére épül, hanem azokat a különbségeket tartalmazza, amelyeket a kérdezettek maguk és az „átlagember” között látnak.⁸⁰ Az ábra azt mutatja, hogy igazán csak a jelenlegi (relatív, az emberek többségéhez viszonyított) állapot és a jövőbeli perspektívák megítélése kapcsolódik össze, mind az anyagi, mind a szakmai dimenzióban. A szakmai tekintetben elfoglalt relatív pozíció időbeni változásai koherensebben alakulnak. A szakmai lehetőségek megítélésében az 1988-as kiinduló helyzet valamelyest befolyásolja a későbbi állapotokat (ha valaki 1988-ban úgy vélte, hogy szakmai-karrierbeli lehetőségei nagyobbak, mint az embereké általában, akkor kisebb-nagyobb valószínűséggel ezt a kedvezőbb pozíciót 1995-ben, 2002-ben, sőt a jövőben is megtartja). Az anyagi dimenzióban más a helyzet. Ott az 1988-as relatív pozíció teljesen leszakad a későbbi állapotoktól: a kérdezettek a rendszerváltást valódi cezúráként élik meg, és így attól függetlenül, hogy 1988-ban az emberek többségéhez képest kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb pozíciót foglaltak el, valójában 1995-ben indul az anyagi karrierjük, amelynek aztán 2002 és az elképzelt jövő szerves folytatása.

Ha viszont a személyes anyagi és szakmai karrierről leválasztjuk a társadalom egészére vonatkozó megítéléseket, nemcsak egy koherens, a saját státussal és a rendszerváltás utáni politikai változásokkal való elégedettséggel jól magyarázható „karrierívhez” jutunk, hanem a rendszerváltás megítélése mögötti „racionális”, az objektív viszonyokból levezethető marxi modell is felsejlik. 1988-ra visszatekintve azok látják magukat magasabb anyagi státusban, akiknek jelenlegi társadalmi pozíciója alacsony, és akik elégedetlenek a rendszerváltás óta bekövetkezett politikai változásokkal. Akik viszont mára sokra vitték, magas státusúak lettek, és elégedettek is a rendszerváltás politikai következményeivel, azok úgy emlékeznek, hogy 1988-ban rendkívül előnytelen pozícióban voltak anyagi téren. A rendszerváltás utáni első mért időpontra visszavetített anyagi

⁸⁰ Az így képzett változók értékeiből levonható következtetések eltérhetnek az átlagok különbségeiből levonható következtetésektől.

státus már a várt harmonikus viszonyt mutatja a mai magasabb státussal, illetve a rendszerváltással való elégedettséggel: akinek ma magasabb a státusa és elégedett a rendszerváltással, az 1995-re úgy emlékszik vissza, mint az aranykor kezdetére. A szakmai karrier megítélésében ezek a finom distinkciók kevésbé érhetők tetten, hiszen a szakmai karrierhez szükséges iskolai végzettség hierarchiáját a rendszerváltás nem, vagy csak kevésbé érintette. Azok, akik esetleg úgy definiálják magukat, hogy magasabb iskolai végzettségük ellenére a szocializmus keretei között csak egy korlátozott szakmai karriert futhattak volna be, oly kevesen vannak, hogy – az anyagi dimenzióban észlelt erős összefüggéssel szemben – itt a kapcsolat nem szignifikáns.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a könyvben arra vállalkoztunk, hogy a sikeresség egyszer megírandó hányatott magyarországi történetének legújabb fejezetéhez szolgáltatassunk adalékokat. A könyv első részében egy sztereotipikusan sikertelennek tartott, sőt sikertelenségben tartott kisebbség, a magyarországi romák sikeres tagjai körében lefolytatott vizsgálat eredményeit mutattuk be. A romákat sújtó, diszkriminációs mozzanatokban gazdag előítéletek optikájából nézve maga az a tény figyelemre méltó, hogy egy szociológiai vizsgálathoz szükséges minta kialakításához elegendő számban találtunk olyan személyeket, akik roma származásúnak vallották magukat, miközben életpályájuk a társadalmi kiemelkedés, az érvényesülés és a sikerélmény jegyében alakult. A roma kisebbség egészét reprezentáló minta kialakításának jelenleg még hiányoznak az elméleti feltételei, hiszen nincs a kutatók között megegyezés abban, hogy miként is lehetne operacionálizálni a „roma” kategóriát. A roma személyek sikertörténeteivel kapcsolatosan tett megállapításaink szükségképpen inkább illusztratívak, semmint bizonyító erejűek, ugyanakkor a minta elemszáma lehetővé tette, hogy a korszerű többváltozós matematikai statisztikai elemzés segítségével feltárjuk a jellegzetes érvényesülési típusokat, amelyek egy későbbi, immár reprezentatív vizsgálat esetében segíthetik a kiinduló hipotézisek felállítását.

Vizsgálatunk azt mutatta, hogy a posztszocialista magyar társadalomban a roma származáshoz társuló tetemes társadalmi, politikai, gazdasági és pszichológiai hátrányok szorításából a roma származású egyén akkor szabadulhat, ha valóban ki akar szabadulni. Nem tudjuk, mert nem voltak ilyen irányú vizsgálatok a múltban, hogy a politikai pluralizmust, jogállamiságot, piacot nem ismerő társadalom egyáltalán kínált-e sikert roma származású tagjainak. Sejtjük, hogy a válasz nemleges, hiszen könyvünk bevezetőjében már beszéltünk arról, hogy a siker megítélése a többségi társadalom tagjai szemében is kétes volt, s maga a rendszer totális jellegénél fogva változatlanul örökölte tovább a Széchenyi által ostromozott sikertelenség kultuszát, a vele járó panasz kultúrát. Azt sem tud-

juk, mert nem vizsgáltuk, hogy mi történik azokkal, akikben csak az akarat munkál, de körülményeikben nincs semmi olyan mozzanat, melyre az akarat ráhangolódhatna. A kiemelkedés pusztá akarata kevés. Azt sem tudjuk, hiszen vizsgálati módszerünk ennek megismerésére nem adott módot, hogy miként jön létre az akarat a személyben. De azt megtudtuk, hogy ha egyszer létrejött, akkor megfelelő családi támogatás, pozitív társas miliő, különleges iskolai és lakóhelyi hatások esetén a roma személy áttörhet az előítéletek által vele szemben állított gátaikon. Legfeljebb csak az a kérdés lesz megválaszolandó, hogy az elért siker birtokában visszatekintve életére megtartja-e, vagy sem a többségi csoporthoz képest kisebbségi identitását, kulturális különbözőségét.

Könyvünk második részének összeállításakor abból indultunk ki, hogy a súlyos társadalmi hátrányok fogságából való kiszabadulás történeteinek jelentőségét akkor ítéldhetjük meg igazán, ha egy olyan csoport sikertörténeteit is szemügyre vesszük, mely csoport a többséget képviseli, s a körükben jelentkező társadalmi hátrányok és előnyök semmilyen módon sem kapcsolódnak az etnikai származás véletlenjéhez. Célunk elérése érdekében reprezentatív mintát vettünk azokból a legalább érettségizett fiatal magyar férfiakból, akik a rendszerváltás előtt túl fiatalok voltak ahhoz, hogy tevőleges szerepük lehetett volna az államszocializmust éltető, a rendszerváltást követően létrejött struktúrákhoz képest merőben eltérő logikájú struktúrák működtetésében.

A rendszerváltás a magyar társadalom számára a piacgazdaságra, a demokratikus politikai berendezkedésre, valamint az európai integrációra való áttérést jelentette. Úgy gondoltuk, hogy ez az áttérés leginkább azok számára nyithatott egzisztenciális választási lehetőségeket, akiknek fiatal életkoruknál fogva amúgy is el kellett dönteniük, hogy milyen irányban induljanak el az életbe, s ily módon a kollektív és az individuális sorsforduló célcsoportunk esetében egybeesett. Azért kérdeztünk csak férfiakat, mert ez esetben nem kellett számolnunk azokkal a hatásokkal, amelyek a női szerepet a gyermekszülés és gyermeknevelés kontextusába helyezik, s ezáltal megnehezítik a sikertényezők általunk elsősorban fontosnak tekintett társadalomtörténeti, szociológiai és szociálpszichológiai mechanizmusainak feltárását. Ezzel együtt nyilvánvaló, hogy a jövőben nem térhetünk ki egy olyan vizsgálat elől, melynek célja a női érvényesülést meghatározó tényezők feltárása.

Az érvényesülést a tudás, a vagyon és a jövedelem, valamint a kapcsolatok sűrűsége és kiterjedése terében vizsgálva a megkérdezettek 17 százaléka bizo-

nyult minden tekintetben sikeresnek. Ezzel szemben a másik tábor részesedése 31 százalék volt, ahol a minden tekintetben sikertelenek csoportosultak. A két véglet között a részben sikeresek különböző típusait találjuk, akik között kis számban ott vannak a felemelkedők, az úgazdagok, s nagyobb számban a sikeres, ám szegény értelmiségiek, valamint azok, akik csak széles kapcsolati hálójával büszkélkedhetnek.

Nietzsche helyesen állapítja meg, hogy az ember egyszerre él a szenvedő és a cselekvő igeragozás szabályai szerint. Marx ugyanezt úgy mondja, hogy az ember szabadon választhat, de csak olyan körülmények között, amelyek fölött nincs hatalma. Mintánk tagjaira vonatkoztatva ezeket a megállapításokat nyilvánvalóan bebizonyosodott, hogy a sikeresek teljesítményét sok tekintetben szülei, nagyszülei, rokonaik sikerei tették lehetővé. Aki magasról indult, az magasra is jutott. Ezt a tendenciát nem befolyásolta lényegesen, hogy a társadalmi magaslatot polgári vagy nemesi felmenők lakták. Másfelől a sikertelenek eleve hátrányos helyzetből indultak, hiszen felmenőik között nem voltak sikeresek. A legérdekesebb meghatározó körülmény az volt, hogy a kérdezettnek volt-e testvére, vagy sem. A hátrányos helyzetből való kitörésre az utóbbi esetben jóval nagyobb volt az esély.

A cselekvő igeragozás szerinti élet esélyei mindazonáltal nagyok, hiszen azt találtuk, hogy a széles értelemben vett származás hatásai bőven hagytak lehetőségeket ahhoz, hogy az egyén képességei, erőfeszítése, becsvágya vagy éppen szerencséje okán kikövetelje magának a sorstól, hogy nyíljon számára tér.

Nem túl meglepő eredmény, miszerint a sikeresség mérhető összetevői meglehetősen jól jelzik előre a sikeresség érzetét. Az összefüggést árnyalja, hogy az egyes tőkefajták különféleképpen hatnak a sikeresség érzetére. A vagyonból az elégedettségérzeten keresztül vezet az út a sikerességérzethez. A tudástőke birtoklása önmagában is elég egy fiatal és iskolázott férfi számára, hogy sikeresnek tartsa magát a rendszerváltást követően Magyarországon. A kapcsolati tőke az elégedettségérzeten keresztül, de nélküle is képes a sikerességérzet felkeltésére.

A sikeresség és a sikertelenség egyben világkép-meghatározó tényezők is. Bár a két csoport tagjai nem különböznek abban, hogy mit tartanak ideális világnak, abban már jelentős a különbség, hogy az ideális világot a jelenlegi világ elmentéteként határozzák meg (radikálisok), vagy oly módon jelenítik meg, hogy kis változtatások révén az elérhetőnek tűnik számukra (konzervatívok). A radi-

kálisok láthatóan inkább a sikertelenek, míg a konzervatívok inkább a sikeresek táborából érkeznek.

Bár azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek az ideális világ célértékeiben konszenzust mutattak, a radikalizmus/konzervativizmus mentén mutatkozó polarizáció láttán arra gyanakodhattunk, hogy az eszközértékek tekintetében korántsem tökéletes az összhang. Gyanúnk meglapozottságát bizonyítják az igazságossági ítéletek kapcsán kapott eredmények, melyek érdekességét fokozza az a körülmény, hogy hasonló jellegű kérdéseket a rendszerváltás során többször is feltettünk országos reprezentatív minták tagjainak.

A rendszerváltás társadalomlélektani erőforrásainak kifulladására utal, hogy az 1991-ben és 1996-ban tapasztalt helyzethez képest 2003-ban a fiatal felnőtt és iskolázott férfiak körében az egalitarianizmus erősebb, míg a meritokratizmus gyengébb mértékű. Ha az igazságossági elvek alkalmazására kérdezzük rá, akkor a meritokratizmus irányába való kismértékű (de még mindig az egalitarianizmus dominanciáját mutató) elmozdulást tapasztaltunk. A sikeresség a meritokratizmusnak, a sikertelenség az egalitarianizmusnak kedvez.

Akár sikertelenek, akár sikeresek a megkérdezettek, láthatóan nincsenek tudatában annak, hogy egészében véve az országos átlaghoz képest mennyivel kedvezőbb helyzetben vannak. Ezt az bizonyítja, hogy hamis társadalomképet konstruálnak, miszerint a társadalom egésze és saját helyzetük között egzisztenciális dimenziókban nincs lényeges különbség. Ha viszont a személyes anyagi és szakmai karrierről leválasztjuk a társadalom egészére vonatkozó megítéléseket, akkor egy koherens, a saját társadalmi státussal és a rendszerváltást követő változásokkal kapcsolatos elégedettséggel jól magyarázható narratívához jutunk, mely szerint a sikertelenek süllyedésként, a sikeresek pedig emelkedésként értelmezik életpályájuk alakulását.

Eredményeink azt sugallják, hogy a sikeresség viszontagságos története nem ért véget Magyarországon. A gazdasági és politikai rendszer megváltozása nem hozta magával automatikusan a kultúra és a mentalitás struktúráinak változását. Ez a változás szükségképpen több generáció életét fogja majd át.

IRODALOM

- Allport, Gordon W. 1997: *Az előítélet*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Andorka Rudolf 1986: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Angelusz Róbert, Tardos Róbert 1998: A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a 90-es években. In Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Társi, 237–256.
- Barna Ildikó 2005: Társadalomképek az időben. Kézirat.
- Blaskó Zsuzsa 2002: Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás. *Szociológiai Szemle* (2), 3–27.
- Bourdieu, Pierre 1978: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Csepeli György 2000: Transition Blues. *Hungarian Quarterly* (XLI, Summer), 46–55.
- Csepeli György, Fábián Zoltán, Sik Endre 1998: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, Budapest, Társi, 458–489.
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária 1999: Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika* (3, március), 30–32.
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária 2002: *Nemzetek egymás tükrében. Inter-etnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária, Barna Ildikó 2004: Bizalom és gyanakvás: Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle* (4/1), 3–35.
- Csepeli György, Simon, Dávid 2001: Becoming member of a group. *Dialogus* (1./1), 102–114.
- Csepeli György, Simon Dávid 2004: Construction of Roma identity in Eastern and Central Europe: perception and self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies* (30/1), 129–150.
- Di Maggio, Paul 1998: Kulturális tőke és iskolai siker. In Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás*. Budapest, Új Mandátum, 198–220.
- Evans, Mariah, Jonathan Kelley, Tamás Kolosi 1992: Images of class: public perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review* (57), 461–482.
- Gerő András 1993: *Magyar polgárosodás*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

- Hamilton, David, Robert Gifford 1976: Illuzórikus korreláció a személyközi észlelésben: a sztereotip ítéletek kognitív alapjai. In Hunyady György, David L. Hamilton, Lan Anh Nguyen Luu (szerk.): *A csoportok percepciója*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 73–89.
- Havas Gábor 1999: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest, MTA.
- Havas Gábor, Kemény István 1995: A magyarországi romákról. *Szociológia* (5/3), 3–20.
- Hollingshead, Andrea B., Robert Ellis, Edvard Kirby 1954: Social Mobility and Mental Illness. *American Sociological Review* (19), 577–584.
- Horowitz, Donald 1985: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles, University of California Press.
- Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.) 2000: *Cigánynak születni*. Budapest, Új Mandátum.
- Kállai Ernő, Törzsök Erika (szerk.) 2002: *Cigánynak lenni Magyarországon*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda.
- Karácsony Sándor 1985: *A magyar észjárás*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Cluegel, James R., György Csepeli, Tamás Kolosi, Antal Örkény, Mária Neményi 1995: Accounting for the Rich and the Poor: Existential Justice in Comparative Perspective. In James R. Cluegel, David S. Mason, Bernd Wegener (eds.): *Social Justice and Political Change*. New York, Aldine de Gruyter, 179–208.
- Kolosi Tamás, Sági Matild 1998: Hullámozó háztartások: A háztartások demográfiai, foglalkozásszerkezeti és anyagi helyzetének változása. In Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, Budapest, Társki, 45–71.
- Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kolosi Tamás 2000: *Terhes babapiskóta*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kolosi Tamás, Róbert Péter 1992: A rendszerváltás társadalmi hatásai. *Valóság* (2), 1–15.
- Kovács M. Mária, Örkény Antal 1991: *Káderek*. Budapest, ELTE.
- Ladányi János, Szelényi Iván 2000: Ki a cigány? In Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.) *Cigánynak születni*. Budapest, Új Mandátum, 179–192.
- Laki Mihály, Szalai Júlia 2004: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Lewin, Kurt 1975: A zsidók közötti öngyűlölet. In Mérei Ferenc és Szakács Ferenc (szerk.): *Csoportdinamika*. Budapest, KJK, 285–300.
- Örkény Antal 1989: A társadalmi mobilitás történeti perspektívái. *Valóság* (4), 20–35.
- Örkény Antal. 1997: *Hétköznapi igazsága*. Budapest, Új Mandátum.
- Örkény Antal, Székelyi Mária 2000a: Igazságosság és társadalomkép. *Századvég* (tél), 87–113.

- Örkény Antal, Székelyi Mária 2000b: Starthelyzet és végállomás: a rendszerváltás perspektívái. 2000 (január), 14-19.
- Pach Zsigmond Pál 1982: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle* (3), 373-403.
- Poppe, Edwin 1998: *National and Ethnic Stereotypes in Central and Eastern Europe. A study among adolescents in six countries*. Utrecht, Ercomer.
- Róbert Péter 1986: *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Sik, Endre 1994: Network Capital in capitalist, communist and post-communist societies. *International Contributions to Labor Studies* (4), 73-93.
- Solymosi Zsuzsa, Székelyi Mária 1987: Származás és életút. *Szociológia* (4), 468-489.
- Stark, David 1996: Recombinant Property in Est-European Capitalism. *American Journal of Sociology* (101/4, January), 993-1027.
- Stewart, Michael 2001: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő* (július-augusztus), 82-94.
- Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.
- Széchenyi, István 1830: *Hitel*. Pest.
- Székelyi, Mária, Róbert Tardos 1993: *Attitudes that make a difference: expectancies and economic progress*. Discussion Paper, 1993 May, University of Wisconsin, Institute for Research on Poverty, 1-31.
- Székelyi Mária, Csepeli György, Örkény Antal 2001. Romakép a mai magyar társadalomban *Szociológiai Szemle* (4), 19-46.
- Tajfel, Henri (ed.) 1978: *Differentiation between social groups*. London, Academic Press.
- Treiman, Donald J. 1977: *Occupational prestige in comparative perspective*. New York, Academic Press.
- Turner, John Christopher 1987: *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Utasi Ágnes 1991: *Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátossága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Váriné Szilágyi Ibolya, Solymosi Zsuzsa (szerk.) 1999: *A siker lélektana*. Budapest, Határgú Síp Alapítvány - Új Mandátum.

ISBN 963 9270 17 2

Felelős szerkesztő Iványi Erika
Az ábrákat Lieber Gábor rajzolta
A borítót Czeizel Balázs tervezte

A kiadásért felel a Sik Kiadó Kft. ügyvezetője
1025 Budapest, Zöldmáli lejtő 12/a
Tel./fax: 325-6023, e-mail: sik@sik.axelero.net

A tördelés az Enitype Bt. munkája
Nyomás: BM Duna Palota és Kiadó - Budapest, 2005.